

PRESENTACIÓ

Dues-centes pàgines més arriben per unir-se als centenars anteriors. Més de mil pàgines dedicades a aprofundir en la història, i el coneixement en general, de la nostra ciutat d'Oliva. Al llarg d'aquests fulls, i gràcies a la generositat i dedicació de diferents autors, han anat apareixent articles de temàtiques diverses. Cadascuna d'aquestes col·laboracions ha estat una mena de peça de trencaclosques que, en posar-la amb el conjunt, ha contribuït a atapeir el mural del nostre passat col·lectiu. Els coneixements que ens aporta un investigador obrin nous camins i perspectives per al treball d'un altre.

Anem traient el cabdell gràcies a l'encertada iniciativa que el jove Manuel Martí (amb la seua característica capacitació acadèmica), i alguns entusiastes més, posaren en marxa ara fa deu anys. Aquells primers *Cabdells*, exquisits en el contingut i en la forma, han esdevingut model i referent a seguir. Amb aquesta nova revista, volem contribuir a tan engrescadora tasca.

Com podreu comprovar, aquest número presenta algunes modificacions formals, les quals són conseqüència d'haver-nos acollit als criteris de qualitat que proposa l'Institut Ramon Muntaner. I és que, enguany, tenim la sort i l'orgull de comptar amb el suport d'aquesta prestigiosa fundació privada de Centres d'Estudis de Parla Catalana. Això suposa un segell de qualitat que reconeix el treball fet fins ara, alhora que contribueix a millorar la difusió de la nostra revista (tant en suport paper com en digital), en els cercles més erudits del nostre àmbit lingüístic.

Juntament amb la presència del logotip de l'IRM, podreu apreciar altres novetats com el model de presentació dels crèdits de la revista, les capçaleres bibliogràfiques a l'inici de cada article i en cada pàgina, els resums i paraules claus en almenys dos idiomes, etc.

Però, passem ja al contingut del present número. En ell trobareu un conjunt d'articles que, de segur, seran del vostre interès.

En primer lloc, tenim un extens inventari, elaborat per Italo Bussa, que recull els documents referents als Estats Sards d'Oliva. Aquesta catalogació és fruit de la magnífica i envejable iniciativa de reproduir fotogràficament els esmentats documents. Una tasca que es va iniciar l'any 1999, procedint-se a l'escorcoll minuciós d'arxius tan importants i distants com l'*Archivio di Stato di Cagliari* (Càller), l'*Archivo Histórico Nacional* (a Toledo i Madrid), l'Arxiu del Regne de València, i la *Biblioteca Nacional* (Madrid). Aquest projecte tan ambiciós ha produït els fruits que podeu trobar a l'article. Tant de bo que, algun dia, puguem gaudir d'una iniciativa semblant a la ciutat bressol dels esmentats Estats.

Seguidament, tenim un breu estudi de dues imatges de la Mare de Déu de la Parròquia de Santa Maria, fet per Francesc Mestre. Estudi que, tot i ser breu, paga la pena llegir. En unes poques pàgines l'autor ens fa parar l'atenció sobre dues peces del nostre patrimoni artístic que, sovint, passen desapercebudes. Amb rigor i elegància, descobrireu com resulta d'injust l'oblit en què han caigut aquestes valuoses imatges, necessitades d'un bon procés restaurador.

A continuació trobareu un altre article dedicat al nostre patrimoni artístic. Ara es tracta del procés de restauració de les pintures murals de la volta del presbiteri de la Capella del Santíssim Crist de Sant Roc, realitzat entre setembre de 2004 i març de 2005. José Luis Regidor (coordinador) i Iñaqui Garate (membre de l'equip tècnic) ens fan una rigorosa descripció dels passos seguits: història dels frescos, estat de conservació, procés d'intervenció (neteja, consolidació...). Tot això seguit d'una raonada hipòtesi sobre la possible autoria d'aquesta obra, basant-se en la similitud formal (i en les tècniques d'execució) amb el conjunt mural existent a l'església de Sant Miquel i Sant Sebastià de València, realitzades pel pintor Josep Llàcer. A un possible col·laborador d'aquest apunten les paternitats.

Després, canviem de temàtica i ens endinsem en el terreny de la toponímia. Vicent Carles Navarro ens presenta les referències documentades del topònim *Awr.ba*, per tal de determinar-ne llur ubicació en època islàmica. Aquest arabista, proveït d'abundants coneixements arqueològics, ens fa una clara exposició de les principals fonts àrabs on apareix el terme. I després, multidisciplinàriament, demostra la hipòtesi que el topònim *Awr.ba* cal identificar-lo amb Oliva i no amb Orba.

Finalment, encetem una secció nova. L'hem anomenada "*Erudició esparsa*. Recull d'articles breus de temàtica local", donat que aquesta és la seua finalitat: recollir els interessants treballs que, a tall de col·laboracions en els diferents llibres de festes de la nostra ciutat, s'han anat publicant al llarg de les darreres dècades. Unes pàgines per ací, altres per allà, han anat aportant materials de gran valor per a la gent interessada en el nostre passat col·lectiu. Precisament, pensant en aquests olivans encuriosits, iniciem la secció; amb la voluntat que millore l'accessibilitat a l'erudició esparsa present a publicacions difícils de consultar als nostres dies.

Com que per algun lloc calia començar, vam decidir que el més adient seria partir d'aquells articles que pogueren agrupar-se pel concepte d'autor. Aquest és el cas dels treballs de Francisco Pons Moncho, del qual hem rescatat uns interessants escrits: *l'Enginy* (1976), *Un plaer, cent dolors* (1977), *Centelles-Riusech*. *Aportación al estudio del escudo heráldico de Oliva* (1979), *Callejero olivense I* (1982), *Callejero olivense II* (1983), *Callejero olivense III* (1983), *Callejero olivense IV* (1985) i *Topografía y toponimia del antiguo arrabal* (1989). A aquests articles hem afegit la biografia de l'autor i algunes de les seues il·lustracions, juntament amb un bon grapat de notes aclaridores, i les sentides paraules del pròleg de Josep Antoni Gisbert.

Res més ens queda per dir. Només convidar-vos a passar pàgina i gaudir-ne.

Vicent Canet
Director de Cabdells

LA DOCUMENTACIÓ SOBRE ELS ESTATS SARDS D'OLIVA¹

ITALO BUSSA²

Director de la revista *Quaderni bolotanesi*

Traducció: JOSEP SENDRA I MOLIÓ

Durant més de quatre segles, els territoris del Montagut (*Monteacuto*), de l'Anglona, del Màrguine (*Marghine*), d'Ósilo i de la Vall del Coghinas van tindre un govern unitari, vinculat als titulars del senyoriu i comtat valencià d'Oliva (Centelles). És per això que aquests territoris de la Sardenya central i septentrional reben el nom dels "Estats sards d'Oliva".

L'any 1999, diverses entitats locals dels territoris esmentats decidiren recuperar una part important del seu patrimoni documental. Primerament, amb la reproducció fotogràfica dels documents trobats, transcrivint-los i, finalment, publicant aquestos textos.

El primer resultat concret d'aquest Pla està constituït per la recuperació del total de la documentació

For more than four centuries, the territories of Montagut, Anglona, Màrguine, Ósilo and the Valley of Coghinas had a unitary government, linked to the holders of the Valencian manor and earldom of Oliva (Centelles). This is the reason why these territories of central and northern Sardinia are known as "Sardinian states of Oliva".

In 1999, several local organizations from the above mentioned territories decided to recover an important part of their documentary heritage. Firstly, through the photographic reproduction of the documents that had been found, then transcribing them and finally publishing these texts.

The first specific result of this Plan consists in the recovery of the whole of the known documents, which amounts to around 32,000 pages, reproduced through photographic or digital means. This documentary collection has been organized taking into account the

¹ Aquest article (publicat originàriament en *Quaderni bolotanesi*, nº 32, 2006) constitueix la part principal d'una ponència pronunciada a Ocier (*Ozieri*) el 24 de març del 2006, en el Congrés celebrat amb motiu de la presentació de la col·lecció digital dels documents sobre els Estats d'Oliva, organitzat per la *Comunità Montana* (organisme comarcal) de Monteacuto. (Nota del traductor).

² Italo Bussa és director de la revista *Quaderni bolotanesi*, publicada per l'Associació Cultural "Passato e Presente" de Bolótana (Nuoro), a Sardenya. En aquesta revista d'investigació, que apareix amb periodicitat anual des del 1975, el Dr. Bussa ha publicat nombrosos articles que tracten diversos aspectes històrics, socials i econòmics sobre els feus que posseïen els comtes d'Oliva a Sardenya, dels quals formava part el seu poble natal, Bolótana. Va intervir amb una comunicació en les I Jornades Internacionals sobre els Centelles i el Comtat d'Oliva, celebrades a la nostra ciutat en 1997. (Nota del traductor).

coneguda, la qual ve a sumar unes 32.000 pàgines, reproduïdes per mitjans fotogràfics o digitals. Una col·lecció documental que ha estat organitzada tenint en compte els arxius de procedència i les signatures o catalogacions de cada arxiu.

source archives and the catalogue number of each document.

PARAULES CLAU: Estats sards d'Oliva / Archivio di Stato di Cagliari. Antico Archivio Regio / Archivo Histórico Nacional (Toledo). Sección nobleza. Fondo Osuna / Arxiu del Regne de València (València). Reial Audiència / Arxiu del Regne de València (València). Maestre Racional / Archivio di Stato di Cagliari. Regio Demiano. Feudi / Archivo Histórico Nacional (Madrid). Órdenes militares / Biblioteca Nacional (Madrid). Sección de manuscritos.

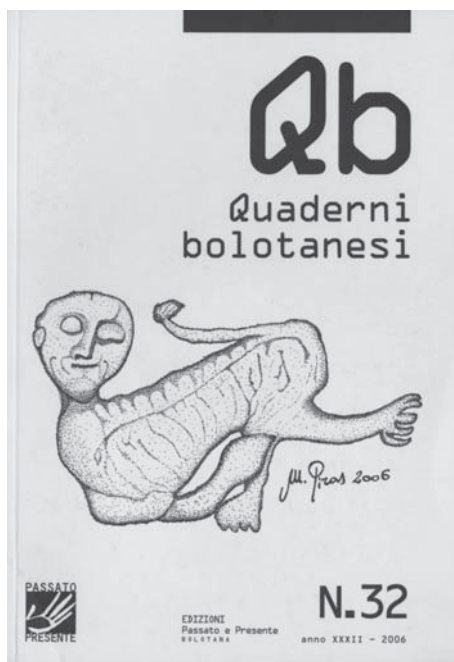
Key words: *Sardinian states of Oliva / Archivio di Stato di Cagliari. Antico Archivio Regio / Archivo Histórico Nacional (Toledo). Sección nobleza. Fondo Osuna / Arxiu del Regne de València (València). Reial Audiència / Arxiu del Regne de València (València). Maestre Racional / Archivio di Stato di Cagliari. Regio Demiano. Feudi / Archivo Histórico Nacional (Madrid). Órdenes militares / Biblioteca Nacional (Madrid). Sección de manuscritos.*

INTRODUCCIÓ

1. Els territoris que formaven part dels anomenats “Estats sards d’Oliva” tindran d’ara en avant, entre els principals punts de referència per a la reconstrucció de la mateixa història, una *Raccolta* o col·lecció de documents, microfilmats i digitalitzats, que ha estat realitzada i conclosa en l’àmbit d’un adequat Pla de Recuperació.

En 1999, diverses entitats locals de la Sardenya central i septentrional decidiren constituir una Associació per a donar forma orgànica a la recuperació i a la valoració d’una part important del patrimoni documental que concernia als propis territoris.³ Dita forma organitzativa naixia del supòsit que, per més de quatre segles, els territoris del Montagut (*Monteacuto*), de l’Anglona, del Màrguine (*Marghine*), d’Ósilo i de la Vall del Coghinas havien tingut un destí comú, el de ser administrats per un únic règim feudal, representat per diversos llinatges espanyols, que es van succeir per via hereditària. Durant molt de temps, aquests territoris van tindre un govern unitari, articulat alhora localment per a cada regió. Des de l’arribada del règim feudal a la Sardenya centre-septentrional, van estar vinculats als titulars del senyoriu i comtat valencià d’Oliva. L’exigència de donar vida a una forma associada, naixia també de la consideració de l’extrema dificultat de pensar en recuperacions parcials d’interés territorial, a causa del fet que els dipòsits arxivístics afecten, de manera barrejada i molt sovint contextual, els territoris de les diverses entitats, per als quals una obra de selecció hauria estat cara i mancada de coordinació.

En el mateix any 1999 era aprovat un Pla de recuperació de la documentació, que per comoditat podríem anomenar feudal, amb l’objectiu d’aconseguir la reproducció fotogràfica dels documents trobats, de posar en marxa una activitat

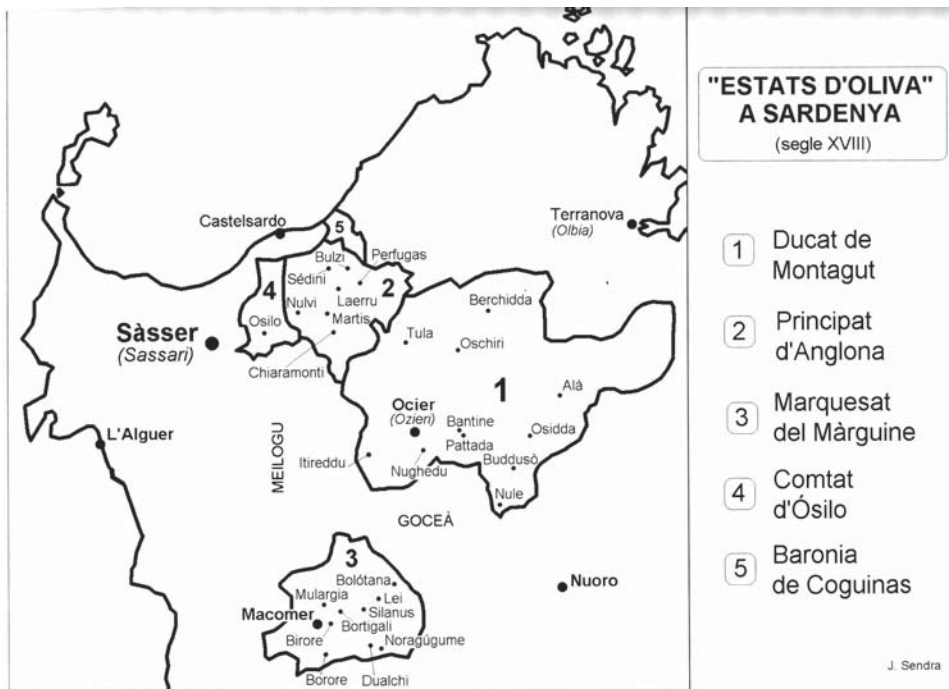
³ L’Associació està constituïda per les *Comunità Montane* de Monteacuto, Su Sassu-Anglona-Gallura i Marghine-Planargia, a més pels Ajuntaments de les capitals de les antigues regions històriques: Ocier, Nulvi, Macomer i Ósilo, així com pels ajuntaments de Bolótana, Pattada i Sédini. La Comunità Montana Monteacuto hi ocupa un lloc preferent, tenint en compte també el paper històric de capital de fet del feu sencer, exercit per Ocier.

de transcripció dels mateixos i, finalment, de publicar els materials transcrits.

La iniciativa dels organismes públics no es presentava amb caràcter d'absoluta novetat, sinó més aviat com a continuació d'una iniciativa portada avant des del 1981 per l'Associació Cultural "Passato e Presente" de Bolótana.⁴

El primer resultat concret del Pla està constituït, precisament, per la recuperació del total de la documentació coneguda en l'estat actual de les recerques, que ve a sumar unes 32.000 pàgines reproduïdes per mitjans fotogràfics o digitals.⁵

2. La col·lecció ha estat organitzada tenint en compte els arxius de procedència i les signatures o catalogacions de cada arxiu. També comprén documents que fan una referència indirecta al territori, però que són útils per a entendre el fenomen del feudalisme en la seua complexitat. Per exemple, alguns papers tracten de l'activitat desplegada en tota Sardenya pels primers feudataris; altres, dels fets

⁴ La iniciativa de l'Associació Cultural de Bolótana ha gaudit del recolzament científic i logístic facilitat per l'*Istituto sui Rapporti Italo-Iberici* del CNR, dirigit pel professor Francesco Cesare Casula, i de finançaments de les Administracions Provincials de Sàsser i Nuoro i de les tres *Comunità Montane* interessades.

⁵ El Pla es beneficia de les contribucions aportades per la Llei Regional 26/97 sobre la llengua i la cultura sarda; es serveix, en el pla operatiu, de l'Associació Cultural "Passato e Presente", i és coordinat per l'autor d'aquest article.

El recull documental, adquirit inicialment en reproduccions fotogràfiques, ha estat sotmés a digitalització a càrrec del *Servizio Beni Librari e Documentari dell'Assessorato Regionale della Pubblica Istruzione*.

successoris dels llinatges espanyols que han tingut la titularitat dels feus.

La part més consistent, de bon tros, consta de més de 26.000 pàgines i prové, com és obvi, del Fons Osuna de l'Arxiu Històric Nacional d'Espanya, dipositat abans a Madrid i actualment, des del 1992, a Toledo. En aquesta ciutat, en efecte, ha estat constituïda la Secció Noblesa, en la qual conflueixen els arxius procedents dels més importants llinatges nobiliaris espanyols. Com és sabut, la referència a la ciutat andalusa d'Osuna és deguda al fet que el ducat homònim va constituir el primer títol nobiliari dels Téllez Girón, l'últim llinatge espanyol que va posseir els nostres feus. Els Téllez Girón, en el moment de l'abolició del feudalisme a Sardenya i a Espanya, van constituir el més important llinatge feudal espanyol, posseint, a més dels feus sards, una hipertròfica constel·lació de dominis, representada per 14 grandeses d'Espanya, 52 títols feudals, una propietat terratinent escampada per 20 províncies, superior a la de la Casa Reial, i el primer lloc, per un cert període, entre els contribuents del Fisc. Malgrat tot, a pesar d'aquesta imponent consistència patrimonial, la casa d'Osuna anirà en poc temps cap a la bancarrota. Els particulars entraran en possessió de l'immens patrimoni de la casa ducal, mentre que l'Estat espanyol, per sort per a nosaltres, va aconseguir adquirir el que potser siga el més gran arxiu privat d'Europa. A aquest arxiu dels Osuna també va anar a parar la documentació dels llunyans feus de Sardenya, acumulada anteriorment pels llinatges dels Centelles, comtes d'Oliva; pels Borja, ducs de Gandia, i pels Pimentel, comtes i ducs de Benavente, que de forma hereditària, fins als Téllez Girón, es van succeir en la seua possessió.

En el Fons Osuna, l'ordre dels volums i dels documents és totalment casual.

D'un altre Fons de l'Arxiu Històric Nacional, relatiu l'orde Militar de Calatrava, ha estat adquirida la documentació del segle XVII sobre les proves de noblesa de l'alguerés Francesc d'Abella, el pare del qual havia ocupat el càrrec d'oficial del Màrguine, on s'havia casat. Per tant, les proves de noblesa importen també per als avantpassats d'Abella, originaris precisament del Màrguine. Els documents del gènere indicat, a més de contenir algunes notícies de caràcter local, serveixen sobretot per a posar de manifest el lligam estret entre estructures feudals i classes dirigents locals. Aquest també és, per tant, un filó per explotar.

També de Madrid, però aquesta vegada de la Biblioteca Nacional, prové la documentació arreplegada a Sardenya pel català Eduard Toda i Güell, cònsol d'Espanya a Càller al final del 1800. De 86 manuscrits, només 10 es refereixen, directament o indirecta, als feus d'Oliva. S'ha pensat, de tota manera, adquirir el fons sencer perquè siga posat a disposició dels estudiosos sards.

De l'Arxiu del Regne de València prové, en canvi, un volum de documents de la segona meitat del 1500, referents al període en què tots els feus dels Centelles, inclosos els sards, van ser embargats per la Corona a causa del litigi que es va obrir després de la mort, en el 1569, de l'últim descendent masculí del llinatge.

De l'*Archivio di Stato* de Torí, *Fondo Sardegna-Materie feudali*, prové la documentació relativa a l'embargament dels feus sards després de la mort, en el

1740, de l'últim descendent masculí dels Borja; el successiu plet amb la Hisenda sarda i la transacció final del 1767, amb la readquisició dels feus per part del llinatge dels Pimentel, que va succeir als Borja per via hereditària.

L'*Archivio di Stato* de Càller, finalment, ens ha tornat una bona documentació, de més de 4.000 pàgines, del *Fondo Antico Archivio Regio* i del *Fondo Regio Demanio-Feudi*. Del primer provenen papers que en la major part concerneixen a l'activitat dels primers dos feudataris, Bernat i Francesc Gilabert de Centelles, i les diverses transmissions que, per infeudacions, vendes, adquisicions, canvis, van constituir la gènesi del futur conjunt feudal conegut amb el nom d'Estats d'Oliva.

El *Fondo Regio Demanio-Feudi*, a més de documentació relacionada amb el segrest de 1740 i amb el consegüent litigi, comprén les importants actes sobre la liquidació del feudalisme.

Per completar, cal dir que han sigut recuperades algunes actes que romanien en els Arxius Històrics Municipals de Càller i l'Alguer, referents l'activitat de Bernat de Centelles com a virrei.

Una última observació. Com és fàcil d'imaginar, alguns documents es troben en diverses còpies: això val en particular per a les actes de les infeudacions i per les referents al segrest del feu en 1740 i la liquidació final del règim.

3. La *Raccolta* té de per si una importància objectiva. Ara és possible, en efecte, comptar amb un conjunt documental consistent, referit al període sencer d'existència (del 1421 al 1843) de la institució feudal sobre un determinat territori. Sens dubte aquest constitueix, a hores d'ara, un fet únic, per la riquesa de les fonts i per la cobertura temporal, en el panorama de la història del règim feudal esdevingut a Sardenya. També cal afegir que, en el nostre cas, ens trobem amb cinc feus que, inclús administrats unitàriament, mantenen sempre la pròpia individualitat. Per una part ens trobem, per tant, amb una articulació del règim feudal entre òrgans centrals o generals i òrgans locals. Per l'altra, és possible seguir l'activitat administrativa feudal en territoris diferents, cosa que ens permet efectuar comparacions, és a dir, verificar eventuais analogies o diferències en l'exercici de tal activitat administrativa.

4. És lícit preguntar-se en aquest punt si la documentació, a primera vista imponent, comprén, almenys en gran part, les actes produïdes per les escriptories feudals, a Sardenya i a Espanya, i les actes produïdes pels despatxos estatals, en relació al feu. Dissortadament, cal constatar que el material arribat fins a nosaltres és només una xicoteta part del produït. Llevat dels papers de Càller i Torí, substancialment limitats quant a temps, matèria i quantitat, apareix prou clar que en el Fons Osuna només han confluït les actes que el feudatari volia examinar. Estranyament, també falten moltes actes, redactades per la secretaria del feudatari, que també són citades en les cartes. Totes les actes que quedaren a Sardenya en els

arxius feudals, de naturalesa administrativa, fiscal o judicial, han estat destruïdes. També tenim la impressió que una part de les actes transmesa a Espanya ha estat dispersada. Sabem que en 1521 Oliva va ser saquejada per revoltats, i això podria explicar l'escassetat de documents del primer període feudal. També sabem que, en certs períodes, l'arxiu dels comtes d'Oliva no era mantingut en les millors condicions. I finalment, es tracta d'un arxiu que ha patit diversos desplaçaments i reagrupaments, amb possibles dispersions.

La *Raccolta* reflecteix l'estat actual de les investigacions. Aquestes últimes han apostat, evidentment, pels fons que per la seua naturalesa havien de contenir jaciments segurs de la documentació recercada. Fins i tot, sense excloure que algun altre petit filó pugua ser trobat, pareix més que raonable creure que en el futur, recerques minucioses dins de fons particulars portaran a adquirir nou material sobre els feus d'Oliva, que anirà a sumar-se i a completar la col·lecció, que quedarà en tot cas com a nucli fonamental de la documentació.

Per fer una confrontació en termes quantitius, només cal pensar que una recuperació de les actes de notaris que exercien a Bolótana entre el 1650 i el 1860 ha portat a una adquisició de vora 28.000 pàgines, és a dir, 2.000 pàgines més que les reproduïdes pel Fons Osuna, que fan referència a 30 pobles durant quatre segles. I açò ens fa entendre quanta part de la documentació feudal haja estat perduda.

5. Les consideracions desenvolupades fins ara són indispensables per a fer-nos entendre el que no cal esperar de les actes recobrades, és a dir, la possibilitat d'una reconstrucció per tants segles de la crònica de cadascun dels nostres pobles. Es tracta, en efecte, d'actes que tenen naturalesa administrativa, i no, per tant, d'exposicions de tipus històric o narratiu. Probablement, si tota la documentació feudal s'haguera salvat, haguérem pogut reconstruir també, a grans línies i amb caràcter de crònica, la història de les nostres poblacions. Malgrat tot, és totalment cert que més d'una pàgina, continguda en relacions o en cartes epistolars, ens il·lumina sobre aspectes de crònica i vida quotidiana i social.

Perquè la *Raccolta* ha de ser considerada per allò que és objectivament. No una col·lecció exhaustiva de les actes d'un cert període, sinó un recull particular, peculiar quant a l'origen i a la naturalesa de les actes mateixes. És certament una col·lecció consistent, però parcial. Per tant, a més d'esbrinar si hi ha filons documentals que, per la seua naturalesa, puguen ser incorporats a la col·lecció, caldrà, si es vol materialitzar sobretot la història dels territoris interessats, ampliar les recerques a tots els fons possibles: des dels notariaus, que són autèntiques mines de dades i informacions, fins als eclesiàstics, importants no sols pel perfil demogràfic; als judicials, a l'immens fons de la Secretaria d'Estat de Càller, sense descuidar, quan siga possible, les actes conservades per particulars, abans que desapareguen, com sempre ha ocorregut, en algun foc purificador.

Vista panoràmica de la ciutat d'Ósilo, cap del comtat del mateix nom.

6. Vegem ara sumàriament quins són els continguts principals dels documents, tenint en compte, s'entén, que alguns tenen una presència notable i altres poden tindre la consistència d'un sol acte.

Són fonamentals, òbviament, des del punt de vista institucional del feu, les primeres concessions efectuades pels reis d'Aragó en el Quatre-cents a favor dels Centelles. Aquestes contemplen gran part de l'antic jutjat del Logudor i van des de Casteldoria i l'Anglona a la part més consistent de la baronia d'Ósilo, al Montagut, i, a través dels territoris de Villanova, Banari, Síligo, Mores, Àrdara, Bonnanaro, fins al Costavalle, al Màrguine i al Goceà; sense comptar que Bernat de Centelles era també capità de Bosa i de la Planargia. És possible seguir, per les actes de venda, de permutació, de readquisició i de reinfeudació, com en el cas del Màrguine, aquell procés de consolidació del conglomerat feudal, constituït ja en el Quatre-cents, que prendrà després el nom d'Estat sard d'Oliva. A aquests feus se'ls reconeix quasi de seguida el rang d'alou, quasi un bé de naturalesa patrimonial, que pot ser després alienat, usat com a garantia i deixat en herència. Tenen certa connexió amb les concessions feudals, les preses de possessió de les poblacions individuals, que tenien lloc a cada successió dels feudataris. Aquestes actes, de les quals per desgràcia en tenim poques, són molt importants, perquè ens mostren el

simbolisme a què es recorria per ostentar el poder, però sobretot perquè contenen, poble per poble, la llista dels caps de família que assistien a la cerimònia.

En l'exercici del govern, és a dir, de l'administració, una part significativa de l'activitat del feudatari és destinada a l'elecció de les persones a qui confiar els diversos càrrecs administratius, judicials i fiscals: des del regidor (únic per als cinc feus) fins als oficials i als seus lloctinents; des dels procuradors, que mantenen l'acusació, fins als consultors, que són els advocats; des dels carcellers fins als pregoners; des dels majors de justícia fins als agents rurals; des del recaptador general d'impostos fins als diversos cobradors locals. En alguns feus, com Ósilo i Coguinas, sobreviu l'antiga institució del *podestà*, d'origen italià. Els càrrecs són designats de vegades per lliure elecció, de vegades com a recompensa per prestacions, o també, sovint, són cedits en arrendament. De vegades l'arrendament afecta el conjunt feudal sencer, a excepció, però, de la regidoria, però sovint afecta els feus individuals o els càrrecs individuals. El càrrec de regidor dels Estats d'Oliva, atribuït generalment a espanyols, pel clar motiu que calia evitar la implicació en les lluites de les faccions locals, adquireix relleu polític. El regidor de l'estat d'Oliva és, en efecte, un dels tres regidors que, en cas de desaparició sobtada, pot ser nomenat temporalment pel virrei. Com és fàcil d'imaginar, la proposta per als càrrecs de l'administració feudal dóna lloc a enfrontaments i a rivalitats enceses.

La documentació més consistent està constituïda per la de naturalesa fiscal i comptable. Encara que incompleta i discontinua, és malgrat tot suficient per delinear, en els diversos períodes, el tipus i la quantia dels gravàmens fiscals i parafiscals (use aquest adjectiu en sentit impropí), existents en cada població. Habitualment es tracta d'actes recopilatoris, però per a les primeres dècades del Cinc-cents disposem d'interessants registres fiscals, referits a les poblacions individuals, amb la llista nominal dels contribuents per a cada tipus d'entrada, compreses les *machizie*, és a dir, les multes aplicades per les autoritats locals pels delictes més lleugers. Alguns d'aquests registres estan en llengua sarda. Els considerem d'extrema importància perquè poden permetre una reconstrucció de la consistència econòmica de les poblacions individuals, més enllà d'aportar una contribució a l'onomàstica i a l'estudi de la violència menor en tal període. Una altra particularitat, en aquests documents del '500, ve donada per la presència d'una nombrosa i difusa noblesa indígena, evidentment una supervivència de la noblesa dels antics jutjats,⁶ que desapareix en aquest mateix segle.

A la mateixa categoria documental pertanyen les rendicions de comptes recopilades pel receptor general o pels recaptadors locals, amb la indicació de les

⁶ En l'original, "*nobiltà giudicale*". Aquest adjectiu és usat pels historiadors sards per referir-se a l'època en què l'illa es trobava dividida en petits estats independents governats per jutges. Aquest tipus d'organització política aniria esborrant-se paulatinament a partir del s. XI, sota el domini de les repúbliques de Pisa i Génova, i a partir del s. XIV, de la Corona d'Aragó (*Nota del traductor*).

Mapa dels “Estats d’Oliva” que acompanya l’informe del procurador Antonio Brea (1667) (AHN, Nobleza, Osuna, Carpeta planos 5/126).

entrades cobrades i les despeses efectuades, i les llistes que contenen les despeses anuals, que podem definir com a fixes (sous dels funcionaris, manteniment d’edificis, donatius a institucions religioses, etc.). Es tracta només aparentment de xifres àrides, ja que en realitat permeten deduir la consistència i el moviment del feu, concebut com a empresa.

Un altre aspecte comptable està constituït per les remeses de diners efectuats a favor del feudatari, que residia a Espanya: ixen a la llum els problemes del canvi, de la divisa, del mitjà de trasllat, de la plaça de pagament i, sovint, de les bestretes que eren sol·licitades i que comportaven una intermediació financera i un càlcul d’interessos.

Estan presents en la *Raccolta*, com hem vist, les actes referents a les diverses fases de l’abolició del règim: des de les denúncies per part feudal dels drets i les despeses, fins a les observacions de les comunitats; des de la supressió de la jurisdicció feudal en les sentències de la Delegació del 1837, fins a l’examen final en la seu d’apel·lació del Suprem Reial Consell de Torí, amb les consegüents transaccions i sentències, i amb la determinació de la suma del rescat, repartida després pel sobirà entre les diverses comunitats.

Una altra categoria de documents, que anomenaria “literària”, no perquè s’ocupe de literatura, evidentment, sinó perquè és menys formal i burocràtica, està constituïda per les relacions i, sobretot, per la correspondència. Molts coneixen la llarga relació de Vincenzo Mameli de Olmedilla, de més de 300 pàgines, que s’ocupa sota nombrosos perfils, inclòs l’antropològic, de totes les poblacions que componien el feu en la segona meitat del Set-cents. Dissortadament, de relacions semblants només n’hi ha que una. Les altres són, o bé molt breus, o bé basades en les situacions fiscals. La correspondència, en canvi, té un particular valor, perquè conté pensaments, opinions, sentiments, valoracions de qui escriu, i ens permet, per tant, conèixer la humanitat i la mentalitat de governants i vassalls. Corresponen a aquesta categoria, per exemple, les instruccions proveïdes pel feudatari al regidor sobre el comportament a observar en l’activitat administrativa; els informes enviats a Espanya sobre el govern, l’administració, situacions locals, les relacions amb les autoritats estatals o eclesiàstiques; les sol·licituds d’intervenció dirigides al feudatari per l’obtenció de càrrecs, inclús en oficines reials, o beneficis eclesiàstics.

Pel que fa a la resta, fins i tot sense pensar en volums sencers o fascicles que tracten matèries específiques, es pot dir que dels documents emergeixen prou clarament quasi tots els fenòmens de naturalesa social i econòmica i les vicissituds comunitàries dels segles passats: des de reconeixements per a la fixació dels límits (per exemple entre Montagut i Gal·lura, entre Ósilo i Romangia, entre Ósilo i l’abadia de San Michele di Salvenor, entre Màrguine i Goceà), fins als intents de repoblació (un volum de més de 400 pàgines es refereix al feu de Coguinas en el ‘700); des de les lluites, sovint sagnants, entre faccions dins de cada població individual, i de manera particular a Ocier, fins a la presència difosa del bandolerisme, també en tots els nuclis, i en particular a Bolótana, Chiaramonti, Pattada, Buddusò, Oschiri, en la pràctica de la venjança; des de la utilització col·lectiva de sembrats, de pastures i de boscos fins a la presència del fenomen tan difós dels tancaments privats; des del pes i del paper de la cria porcina fins a la cria d’un animal estratègic com el cavall en el tancat de Padru Mannu; des del paper de les diverses classes socials fins als privilegis de classe i a la presència d’institucions locals, dedicades en gran part a la vigilància i a la repressió, i només en part (*monti granatici* per al préstec de llavors, *compagnie barracellari* per a la vigilància dels camps, Consells comunitaris) a administrar situacions de crisi perenne.

També tenim en compte que la documentació podrà aportar notícies menudes sobre els aspectes més diversos i impensables de la realitat social, demogràfica, religiosa, institucional, etc. Aquestes notícies també podrien aparèixer, de per si, mancades de gran valor. Però, sens dubte, constituïran tessel·les molt útils per a recompondre el vast i articulat mosaic de la història local i, per tant, també de la general.

Sense tenir en compte el fet que els documents també poden oferir-nos testimonis sobre episodis o fets no connexos directament amb els fets del nostre

Vista panoràmica de la ciutat d'Ocier (Ozieri), cap del ducat de Montagut.

feu. Per exemple, trobem actes del procés contra Lleonard d'Alagó, en el resultat del qual Francesc Gilabert de Centelles estava interessat, per quant havia obtingut del cunyat Salvador d'Arborea, en garantia del dot concedit a la pròpia germana, la Barbagia d'Ollolai, el Mandrolisai i el Parte Barigadu. El mateix es pot dir de les actes de les quals es desprén el dur enfrontament institucional entre el virrei Carles de Borja i l'inquisidor Gámiz.

7. Tota aquesta documentació està en grau d'aportar una contribució important a la solució d'alguns problemes historiogràfics de Sardenya, permetent a més, amb la seua àmplia distribució temporal, de fer valoracions a llarg termini i d'evitar per tant, cosa extremadament important, certs mètodes que consisteixen a atribuir característiques estructurals o consolidades a fenòmens o fets limitats en el temps o en l'espai.

Assenyale molt breument alguns d'aquests problemes. Hi ha, abans de res, el debat fonamental sobre la determinació de l'esfera de poder, de les prerrogatives del feudatari i, per tant, de la institució feudal, que segons la versió tradicional hauria estat quasi sense límits, quasi autocràtica. En canvi, els nostres documents mostren clarament que el feudatari és el titular, en el propi territori, de les funcions públiques de govern, però no té el poder de promulgar lleis (use la paraula en sentit actualitzat). Les normes que de vegades ell emana (ordres o bans) són sempre de tipus executiu, i per un altre costat, les mateixes funcions de govern són, en tot cas, de rang inferior respecte a l'alta administració exercida pels òrgans reials, és a dir, estatals. Aquesta situació és tant més vertadera per al feudalisme exercit a Sardenya en el Quatre-cents, després de la caiguda del regne d'Arborea, que queda permanentment sota el control de la Corona. La prova està en el fet que les institucions són idèntiques en tots els feus, com es dedueix clarament de les *Leyes y pragmáticas reales del reyno de Sardenya*, de Francisco de Vico. És perceptible la corba descendent del poder feudal, que s'accentua a partir de l'arribada de la

monarquia dels Savoia;⁷ tal corba està, no obstant, en línia amb la progressiva pèrdua del paper polític exercit anteriorment per l'estament feudal. En el moment de la liquidació, el poder feudal es troba fortament controlat per les institucions estatals, creades en el Regne, i sembla mantindre íntegra només l'activitat de recaptació dels tributs.

La institució feudal té una connexió, diria estructural, amb les classes dirigents locals, a les quals distribueix les ocupacions de què disposa, amb els respectius emoluments, i que afavoreix, si es dóna el cas, en l'ascensió cap a la cavalleria i la noblesa. El feu d'Oliva exerceix, al respecte, un paper important en tota la Sardenya centre-septentrional. Gràcies al fet d'estar compost per cinc circumscripcions econòmicament rellevants, compta amb un notable nombre de càrrecs, produeix una certa mobilitat del personal escollit que sovint es desplaça d'un feu a l'altre; es val també de personal procedent de l'exterior, sobretot de Sàsser, ciutat amb la qual té relacions molt estretes. No és una casualitat que el sassarés Francisco de Vico, que després esdevindrà membre del Consell Suprem de la Corona d'Aragó, iniciï la seua activitat justament en el feu d'Oliva i gaudisca de la protecció dels Borja.

Un indici cert del desenvolupament d'una classe local en vies de consolidació econòmica, pot ser deduït de les figures dels arrendadors o recaptadors dels tributs feudals. La recaptació pot comprendre el conjunt dels tributs, o també tributs concrets de pobles individuals. Mentre els primers arrendadors o recaptadors, i també els seus avalistes, són, sens dubte, habitants de les ciutats, amb el temps veiem que són nombrosos els recaptadors d'extracció local, que després ocuparan càrrecs importants i sovint esdevindran nobles o cavallers.

Un sector que en aparença sembla, sobre el pla historiogràfic, mancat de la possibilitat de noves valoracions i adquisicions, és el fiscal. En canvi, la nostra documentació està en grau d'aportar contribucions interessants a un aprofundiment de la fiscalitat feudal. La primera adquisició cognoscitiva es refereix a l'estructura, al sistema dels tributs en conjunt, que està calcat deliberadament, com es dedueix de les primeres actes de contracta, de l'anterior ordenament de l'època dels jutjats. Aquesta estructura roman quasi inalterada fins al final del règim, i parlar, per tant, d'un poder arbitrari del govern feudal resulta infundat. Modificacions significatives, però a favor dels vassalls, són detectables com a conseqüència d'acords entre les parts, o quan un pregó virregnal del 1800, a conseqüència dels moviments antif feudals, aboleix o redueix algunes de les prestacions més gravoses.

Una novetat pot consistir en posar de manifest l'existència, dins la fiscalitat feudal sarda, de formes d'impostos indirectes com els que graven els consums, típics de les ciutats. S'havia parlat sempre, fins ara, d'una hisenda feudal basada

⁷ Recordem que partir del 1720, i com a conseqüència de la Guerra de Successió espanyola, el Regne de Sardenya passà a la sobirania piemontesa, és a dir, de la Casa de Savoia, que tenia la seua cort a Torí. Els titulars del comtat d'Oliva, així com altres nobles espanyols, hagueren de jurar fidelitat als nous monarques per tal de poder mantenir les seues possessions a Sardenya (*Nota del traductor*).

Castell de Càller (Casteddu en sard, Cagliari en italià). Aquesta ciutat del sud de l'illa és la capital de la regió autònoma de Sardenya.

en formes impositives anàlogues als impostos directes, que incideixen sobre l'estat de vassall o productor, o anàlogues a les taxes, que afecten l'usuari d'un bé determinat. Apareix, no obstant, que els vassalls d'Ocier també estan sotmesos als impostos sobre els consums, com ocorre en les ciutats.

Una altra novetat pot considerar-se el “donatiu graciós” que de vegades li és atorgat al feudatari, quasi a títol de regal. Aquesta forma de contribució, que assumix certament la denominació per analogia amb el donatiu que els Parlaments de cada Regne de la Corona fixen periòdicament a favor del sobirà, encara que totalment excepcional, presenta algunes particularitats significatives. És sol·licitada, en efecte, expressament pel feudatari amb l'autorització prèvia del sobirà: això confirma, per tant, la tesi que el feudatari no pot aplicar de manera autònoma noves formes impositives. Que es tracte d'un vertader regal, deixat a la valoració autònoma dels vassalls, és, en el nostre cas, fora de dubte, en quant no tots els feus, com en el cas del Màrguine, accepten pagar. Certament, sembla absurd no creure que vassalls en condicions econòmiques extremadament precàries no hagen sol·licitat alguna contrapartida.

La Hisenda, com és sabut, és un mal necessari: on no hi ha Hisenda no hi ha organització política o social. Les indignacions de molts estudiosos sobre la fiscalitat feudal serien també acceptables si anaren acompanyades d'una valoració

del pes econòmic real representat pels tributs individuals. D'altra banda, es creu amb facilitat que les entrades fiscals són tractades generalment com un balanç de competència, és a dir, de previsió; però a nosaltres ens interessa conèixer també el balanç de caixa, és a dir, saber quant hagen cobrat efectivament d'allò previst les caixes senyoriales. De fet, la situació financera del nostre feu es presenta, almenys en certs períodes, notablement caòtica, per la mancada recaptació de molts tributs, lamentada també al llarg de dècades.

Que després hi hagués un cert marge de tolerància entre hisenda feudal i vassalls, està demostrat pel fet que aquest últims sempre s'han oposat a la concessió en arrendament, és a dir en contracta, de les rendes feudals. En realitat, en el període de l'arrendament la pressió fiscal puja al màxim, no perquè siguin aplicats nous tributs, sinó perquè l'evasió i el frau fiscal desapareixen, mentre prenen caràcter d'espoliació les despeses de justícia.

Ara, mentre no hi ha dubtes sobre el fet que el feudatari considere el feu quasi exclusivament com una font de renda, sobre la recaptació fiscal cal fer valoracions diferents segons el destí final de les entrades; considerant com una pèrdua neta i certa els imports enviats fora de Sardenya, en el nostre cas a Espanya, i en part també els que acabaven en les ciutats sardes. Però també cal tenir en compte el fet que, per exemple, els sous corresponents als funcionaris locals o els donatius anuals fets pels Borja als Caputxins d'Ocier, quedaven de tota manera dins del circuit econòmic del territori.

Igualment demana un aprofundiment la valoració de l'activitat administrativa feudal respecte a les activitats econòmiques, com són les agrícoles. Aquestes activitats, com sabem, eren exercides amb un rígid destí de les diverses zones del territori als diversos cultius, als diversos tipus de bestiar i als usos cívic de les poblacions. Tal destí era de tipus col·lectiu i, pel que fa als sembrats, preveia l'alternança biennal amb la pastura, és a dir del *vidazzone*⁸ amb el *pavorile*. Algú ha qualificat aquest sistema com a mètode de producció feudal. En realitat, però, no té res a veure amb el feudalisme. És, en efecte, un sistema perfectament descrit en la *Carta de Logu*⁹ i sobreviu completament al règim feudal. No és, per altra banda, exclusiu de Sardenya, sinó difòs en tota Europa, i representa una forma d'equilibri entre cultius i cria de bestiar. El paper confiat al feudatari per les lleis i constantment exigít, hem d'afegir, per les comunitats locals, és el de gos guardià del sistema. La nostra documentació demostra que el paper és complít de manera brillant.

L'únic mètode que es té per a fugir dels vincles espai-temporals de destí

⁸ *Vidazzone*: terme sard que designa el terreny cultivat, que seguint la rotació pròpia del guaret (cast. *barbecho*), es deixava reposar a l'any següent i es dedicava al pasturatge, passant a anomenar-se *pavorile* (*Nota del traductor*).

⁹ *Carta de Logu*: codi jurídic promulgat en 1392 per la jutgessa Elionor d'Arborea, que seria adoptat en 1421 per a tot el Regne de Sardenya (*Nota del traductor*).

territorial ve representat per la cloenda o tancament del propi terreny, que garanteix el sistema, encara que el camp és utilitzat de manera disconforme respecte a la zona circumdant. Si, per exemple, algú destina el propi terreny tancat al pasturatge quan els veïns sembren, el seu ramat no devora els sembrats; viceversa, quan el mateix terreny és destinat als sembrats i els veïns pasturen, el ramat d'aquests últims no causa dany perquè no traspassa la tanca. A hores d'ara, es continua repetint que aquests tancaments foren inventats en el 1820 pel govern savoia, amb un famós *Editto delle chiudende*. Els documents demostren, en canvi, que els tancaments han estat un fenomen secular, que es remunta en els nostres feus al Cinc-cents, regulat per les institucions amb procediments completament anàlegs als de l'Edicte i controlat per les comunitats per a la tutela dels interessos públics. Per altra banda, el fons *Regio Demanio* de l'*Archivio di Stato* de Càller disposa de nombrosos fascicles, d'èpoques anteriors al Vuit-cents, que contenen les autoritzacions de tancament de terrenys concedides per les autoritats reials en els territoris administrats directament per la Corona.

El feudalisme, com sabem, és el règim típic de les zones rurals, no sols a Sardenya. Posseir una documentació consistent sobre un conglomerat feudal com el nostre podria constituir una ocasió útil per a l'aprofundiment de les relacions entre els camps i les altres realitats institucionals constituïdes per les ciutats, mentre que no seria inútil una comparació en matèria fiscal per tal d'esbrinar si és veritat que la pressió impositiva era més alta en les zones rurals. Fem una comparació: en 1598, només la duana d'Oristany és donada en arrendament per 7.983 lliures; quasi al mateix temps, tots els Estats d'Oliva són donats en arrendament per 6.000 lliures. La dada es comenta a soles.

En conclusió, són molts els problemes que una àmplia i homogènia documentació històrica com l'adquirida contribuiran a fer emergir o a definir millor.

CATALOGAZIONE PROVVISORIA DEI DOCUMENTI SUGLI STATI SARDI DI OLIVA¹⁰

L'Associazione degli enti pubblici che cura l'attuazione del Piano di recupero della documentazione sui feudi di Oliva ha deciso di redigere il catalogo delle carte recuperate, al fine evidente di valutare contenuti e consistenza delle stesse e di impostare quindi le linee future di trascrizione e pubblicazione dei documenti. La catalogazione che segue comprende i documenti già trascritti e una parte di quelli digitalizzati.¹¹

Il contenuto degli atti è espresso in forma lineare ed estremamente sintetica e prescinde quindi dai canoni della registrazione diplomatica.

I ARCHIVIO DI STATO DI CAGLIARI Antico Archivio Regio

B - Prammatiche, Istruzioni e Carte reali

B 1

- Fernando il Cattolico concede al conte di Oliva di ricevere dai suoi vassalli un donativo grazioso (1506, giugno 19, Asturianos) (pp.2).
- Fernando il Cattolico rammenta al vicerè che i vassalli del conte di Oliva non possono appellare dai suoi ufficiali, né ricorrere al re o agli ufficiali regi (1506, agosto 26, Barcelona) (pp.2).

B 4

- Prammatica di Giovanni II con la quale si dispone che il viceré visiti il regno una volta l'anno e punisca i baroni e ufficiali delle curie che maltrattano i vassalli (1459 gennaio 8, Barcelona) (p.1).
- Filippo III dà disposizioni sull'invio di alcuni cavalli dalla Tanca Regia in

¹⁰ Reproduïm literalment el catàleg original en italià. (Nota del traductor)

¹¹ La catalogazione degli atti non trascritti, rivenienti dal Fondo Osuna dell'*Archivo Historico Nacional* della Spagna e dall'Archivio di Stato di Torino è stata affidata al dr. Alessandro Soddu, ricercatore presso l'Università di Sassari, che ha curato la catalogazione degli atti del fondo Osuna compresi nei legajos n. 561, 631, 633, 634, 635, 636, 663, 844, 931, 978, 1008.

Rimangono fuori dalla presente catalogazione, oltre alle carte dell'Archivio di Stato di Torino e degli Archivi Comunali di Cagliari e Alghero, anche gli atti contenuti nei legajos 640, 656, 664, 665, 943, 974, 1010, 1031, 1046, 4089, 4099 e nelle carpetas 76, 81 e 109 del Fondo Osuna.

Spagna (1610 dicembre 21, Madrid) (pp.2).

BC - Procurazione Reale

BC 3

- Ordine del procuratore reale al marchese di Oristano di consegnare alla regia Corte il castello del Goceano (1421 luglio 13, Castel di Cagliari) (pp.2).

- Lettera del procuratore reale sui salari di castellano e capitano di Bosa (1430 aprile 3, Castel di Cagliari) (pp.2).

- Il viceré e procuratore reale Jacobo de Besora, in virtù della regia commessione di decidere le liti sui beni dei ribelli concessi in enfiteusi, subdelega Joan de Flors, governatore del Capo del Logudoro (1441 dicembre 29, Castel di Cagliari) (pp.3).

BC 4

- Lettera del procuratore reale concernente il castello del Goceano, che era nelle mani dei ribelli (1421 marzo 5) (pp.3).

- Relazione del marchese di Oristano al procuratore reale sulla presa del castello del Goceano dalle mani dei ribelli (1422 luglio 18, Oristano) (pp.3).

- Ordine regio per far pagare il residuo del salario dovuto al vicerè Bernardo Centelles (1421 novembre 7) (pp.2).

BC 5

- Alfonso V rilascia la patente di capitano di Bosa, vacato per la morte di Bernardo Centelles, a favore del figlio di quest'ultimo Francesco Gilaberto, vita natural durante (1433 febbraio 28, Ipla?) (pp.2).

- Lettera esecutoriale sul rilascio della patente di capitano di Bosa (1433 febbraio 28, Ipla?) (pp.2).

- Alfonso V rilascia la patente di castellano di Bosa, vacato per la morte di Bernardo Centelles, a favore del figlio di quest'ultimo Francesco Gilaberto, vita natural durante (1433 febbraio 28, Ipla?) (pp.2).

- Lettera esecutoriale sul rilascio della patente di capitano di Bosa (1433 febbraio 28, Ipla?) (pp.2).

- Ordine del procuratore reale al suo Luogotenente nel Capo del Logudoro di pagare a F.G.Centelles 50 fiorini d'Aragona ogni anno in ragione di 22 soldi sardi per il salario di capitano di Bosa (1433 giugno 9, Castel di Cagliari) (p.1).

- Ordine simile per pagare allo stesso 300 fiorini annui per il salario di castellano di Bosa (1433 giugno 9, Castel di Cagliari) (p.1).

- Procura di Alfonso V al procuratore reale Jacopo de Besora di vendere, infeudare, alienare ville, incontrade e qualunque diritto spettante al sovrano nel regno di Sardegna (1434 agosto 26, Palermo) (pp.3).

- Ordine del Vicecancelliere di S.M. al procuratore reale in seguito a ordine del

re, circa la lite tra Francisco Gilaberto Centelles e Francesco de Turqui sulle ville di Citzza e Guani nel Monteacuto, perché investighi e riferisca (1438 marzo 5) (pp.2).

BC 8

- Ordine del Governatore del Capo del Logudoro perchè si paghino dalla Regia Cassa lire 50 per riparazione di Castelgenovese (1470 maggio 26, Alghero) (p.1).

- Re Giovanni dà il permesso a don Leonardo Alagon, già negato dal viceré, di trasmettere a S.M. le concessioni, privilegi e documenti sulla successione da lui pretesa nel marchesato di Oristano, Goceano e altri luoghi del fu don Salvatore d'Arborea (1470 maggio 7, Monsò) (pp.2).

- Regia esecutoriale sul permesso di cui sopra (1470 maggio 7) (p.1).

BC 9

- Alfonso V stabilisce che al solo procuratore reale e suoi luogotenenti spetti occupare, confiscare, ritenere e conservare qualsiasi feudo (1445 giugno 20, Castelnuovo di Napoli).

- Re Ferdinando concede al vescovo di Ampurias di poter estrarre il grano della sua Mensa (1482 giugno 26, Cordoba) (pp.2).

- Provvisione regia di Fernando il Cattolico al governatore del Logudoro e al procuratore reale per soprassedere nella causa sopra alcuni omicidi accaduti fra vassalli di donna Brianda Carroz e del conte di Oliva (1486 febbraio 1, Alcalá de Henares) (p.1).

BD - Arrendamenti, Infeudazioni e Stabilimenti

BD 3

- Arrendamento delle rendite civili e criminali della contea del Goceano, Barbagia di Ollolai e Barbagia del Mandrolisai concesso per due anni a Matteo Maronje e Gio' Porco di Oristano, per lire 6.000 (1421 settembre 12, Sassari) (pp.6).

- Arrendamento dei diritti dell'incontrada di Monteacuto a favore di Serafino di Montanian per lire 1800 di alfonsini per un anno (1421 ottobre 31, Sassari) (pp.2).

- Arrendamento dei diritti delle incontrade di Chiaramonti e di Anglona a favore di Matteo de Serra di Sassari, per lire 600 di alfonsini per un anno (1421 ottobre 31, Sassari) (pp.2).

- Arrendamento dei diritti dell'incontrada di Meilogu a favore di Gio' de Maronje di Sassari per 650 alfonsini per un anno (1421 ottobre 31, Sassari) (pp.2).

- Arrendamento dei diritti della baronia di Osilo a favore di Pietro de Feno di Sassari per 350 alfonsini per un anno (1421 ottobre 31, Sassari) (pp.2).

BD 4

- Arrendamento dei diritti che si esigono nelle ville di Mores e Bonnann(ar)o nell'incontrada di Mesulogu per un anno al prezzo di lire 205 (1422 ottobre 25, Sassari) (pp.2).

- Arrendamento dei diritti delle ville della baronia di Osilo per un anno per lire 240 (1422 ottobre 26, Sassari) (pp.2).

- Arrendamento di tutti i diritti ed emolumenti del Goceano e delle Barbagie, eccettuate le ville ivi descritte, per due anni per lire 2850 (1422 novembre 1, Sassari) (pp.6).

- La Procura reale autorizza A.Sunier, ricevitore, a entrare in possesso dei 3000 fiorini dovuti a B.Centelles sui diritti di maggioria e del vino di Sassari (1423 settembre 14, Sassari) (pp.2).

- Notifica di Ordine regio (del 28.12.1423) al procuratore reale per pagare il salario di castellano di Bosa, dovuto a Bernardo Centelles, viceré, in ragione di 1500 fiorini d'Aragona annui (1424 aprile 3, Alghero) (pp.2).

BD 5

- Ordine regio per pagare lo stipendio di castellano di Serravalle in ragione di 1500 fiorini d'oro e lo stipendio di capitano di Bosa di 200 fiorini annui a Bernardo Centelles, viceré (1424 luglio 18, Barcelona) (pp.2).

- Il re Alfonso ordina l'osservanza della ordinazione di Pietro IV (Cagliari 24.8.1355) sulle prerogative dell'administrador (poi procuratore reale) (1425 febbraio 8, Saragozza) (pp.2).

- Ordine al procuratore reale di esercire e custodire a nome della Regia Curia il castello e la capitania di Bosa, che aveva in custodia Bernardo Centelles, viceré, per concessione regia (1425 luglio 18, Borja) (p.1).

- Ordine simile al precedente, dato ai luogotenenti del procuratore reale (1425 ottobre 29, Tarazona) (p.1).

- Regio ordine sopra lo stesso argomento (1425 ottobre 29, Tarazona) (pp.2).

- Regio ordine perché Bernardo Centelles rimetta nelle mani della Regia Corte la castellania e capitania di Bosa oppure abbia a rimettere il Castel vecchio di Licata di Sicilia a quel viceré (1425 luglio 18, Borja) (pp.2).

- Lettera del viceré di Sicilia a Bernardo Centelles sopra lo stesso argomento (1426 gennaio 27, Palermo) (pp.2).

- Ordine al podestà della incontrada di Coghinas di non permettere che si imbarchino merci in quei mari, in pregiudizio delle regalie (1426 maggio 22, Alghero) (pp.2).

- Notificazione di tre regie carte, qui inserite, fatta dal procuratore reale a Bernardo Centelles, viceré, sulla restituzione del castello e capitania di Bosa oppure sulla restituzione al viceré di Sicilia del castello vecchio della Terra di Licata. Il Centelles si dichiara pronto a ubbidire ai regi ordini (1426 aprile 9, Sassari) (pp.4).

- Corrispondenza sullo stesso argomento (1425-1426) (pp.7).

BD 6

- Bernardo Centelles fa notificare al luogotenente del procuratore reale una carta regia del 21.5.1423, con la quale Alfonso V gli assegna 3000 fiorini annui

di salario di vicerè sopra la gabella e i diritti di maggioranza e del vino di Sassari, durante il suo impiego (1427 febbraio 27, Alghero) (pp.3).

- Il luogotenente del procuratore reale risponde alla notifica facendo presente la indisponibilità della somma predetta, già assegnata a don Francisco Carroz (1427 marzo 5, Alghero) (pp.3).

- Il procuratore di B. Centelles, Anthoni Sunyer, protesta contro il luogotenente del procuratore reale adducendo la priorità del diritto del suo mandante (1427 marzo 5, Alghero) (pp.2).

- Ordine del luogotenente del procuratore reale relativo ai regi ordini che nella villa di Coguinas non si faccia porto (1429 aprile 19) (p.1).

BD 7

- Arrendamento della maggioranza, ossia diritti e gabelle della dogana di Sassari per 10 anni a Franceschino Sabba del viceré don Jacobo de Besora (1433 luglio 28, Sassari) (p.1).

BD 10

- Apoca di lire 460 pagate d'ordine regio a Angelo Cano, in qualità di procuratore di F.G.Centelles (1438 agosto 16, Sassari) (pp.2).

- Permesso del procuratore reale a Salvatore d'Arborea, signore delle Barbagie di Ollolai e del Mandrolisai e di Parte Barigadu, di ipotecare le predette incontrade per l'assicurazione e l'aumento della dote di Caterina Centelles, sua futura sposa (1439 marzo 14, Sassari) (pp.2).

- Angelo Cano, in qualità di procuratore di F.G.Centelles presenta alla procurazione regia di Sassari una patente in data 24.6.1438 con la quale Alfonso V concede al suo mandante la facoltà di vendere, alienare e dare in garanzia qualunque suo bene, feudo o diritto, condonandogli parimenti il diritto di laudemio e fatica e qualunque altro diritto spettante alla regia curia (1439 marzo 19, Sassari) (pp.3).

BD 11

- Privilegio col quale re Alfonso concede a F.G.Centelles franchigia da qualsiasi diritto spettante alla Regia Corte sulle prede che avrà fatto o farà contro nemici di S.M.coi suoi bastimenti (1437 ottobre 12, Bosco di Petra) (pp.2).

- Nicolao Viguino, cittadino di Sassari, presenta alla procurazione reale una carta regia rilasciata a Salerno il 31.8.1439, con la quale Alfonso V concede a lui e ai suoi discendenti il privilegio di nobiltà (1440 gennaio 8, Sassari) (pp.3).

- Iohan de Flors, governatore del Logudoro, presenta alla procurazione reale una lettera di Alfonso V, datata Aversa 29 luglio 1440, nella quale si stabilisce il modo di pagare il suo stipendio (1441 marzo 7, Alghero) (pp.2).

- Il procuratore reale, Jaume de Besora, ordina ad Angelo Cano, procuratore di F.G.Centelles di pagare entro tre giorni 3000 alfonsini, già inutilmente richiesti in precedenza, per sovvenire alle spese che il re sostiene per la conquista del regno

di Napoli (1441 maggio 6, Sassari) (pp.2).

- Il procuratore reale, Jaume de Besora, dichiara di ricevere privilegi di nobiltà, analoghi a quelli di Nicolao Veguino, emessi in pari data (31.8.1439), a favore di Leonardo Corso, Bertolo Vacca, Urbano Manca, Stefano de Ruda, Anthonio Melone, Francesquino Casu, Leonardo Mannu, Anthonio Sequi, Gonnario Fresu, Francisco Sabba, Iohanne de Milia, Gantino Scarpa e Christoforo Manno, e spedisce agli ufficiali regi le singole lettere esecutoriali riguardanti i privilegi concessi (1441 maggio 8, Sassari) (pp.2).

- Iohanne Cijar, scriba della procurazione reale di Sassari verbalizza che in data 8.5.1441 (nel testo erroneamente 1440) il portiere reale Iohanne Cauli ha notificato ad Angelo Cano, procuratore di F.G.Centelles, una lettera del procuratore reale Jaume de Besora, alla quale il Cano fa riserva di rispondere l'indomani. Nella risposta, fornita il giorno successivo, il Cano dice che si adegnerà alla richiesta del re (riguardante il sussidio da pagare per la guerra di Napoli) (1441 maggio 8, Sassari) (pp.3).

- Intimazione del procuratore reale circa il sussidio per la conquista di Napoli che deve pagare Francisco Gilaberto Centelles, moderato a lire 1200 (1441 maggio 8, Sassari) (pp.2).

- Esecutoriale del procuratore reale circa il pagamento dello stipendio al governatore del Logudoro (1441 maggio 10, Sassari) (p.1).

- Obbligazione del procuratore generale di Francisco Gilaberto Centelles di pagare al procuratore reale il residuo del sussidio per la conquista di Napoli (1441 maggio 10, Sassari) (p.1).

- Ricevuta del procuratore reale della porzione del suddetto sussidio (1441 maggio 10, Sassari) (pp.2).

BD 13

- Regia patente di castellano del castello di Sassari a favore di Francisco Gilaberto Centelles, conte di Oliva (1454 gennaio 1, Castello di Traiecto) (pp.3).

- Regia esecutoriale della predetta patente (1454 gennaio 1, Castello di Traiecto) (pp.2).

- Mandato per pagare fiorini 1000 di salario al suddetto castellano di Sassari (1454 febbraio 2, Alghero) (pp.2).

- Regia patente di castellano di Castel Genovese vacato per la morte di Francesco Sane, a favore del conte di Oliva (1453 settembre 7, Selva di Vayrano) (pp.2).

- Esecutoriale della patente di castellano di Castelgenovese (1453 settembre 7, Selva di Vayrano) (p.1).

- Mandati per pagare il salario di castellano di Castelgenovese a Francisco Gilaberto Centelles (1454) (pp.2).

- Mandato per far pagare il salario di castellano di Sassari a Francisco Gilaberto Centelles (1457 febbraio 7, Alghero) (pp.2).

BD 14

- Mandato per pagare 200 ducati al castellano di Sassari per altrettanti da lui spesi nella riparazione del castello (1457 settembre 27, Sassari) (pp.2).

- Ricevuta di fiorini 2150 quale salario pagato al castellano di Sassari e Castelgenovese (1457 settembre 7, Sassari) (p.1).

- Ricevuta di un ducato turco pagato alla procura reale per aver intimato a Salvatore d'Arborea una prammatica sulla denuncia di contratti di cose feudali (1458 luglio 26, Alghero) (p.1).

- Disposizioni per il rifornimento di biscotto a favore della galera del conte di Oliva (1459 maggio 22, Alghero) (p.1).

- Altre disposizioni per il rifornimento di biscotto a favore della galera del conte di Oliva (1459 maggio 22, Alghero) (pp.2).

- Conferma delle castellanie di Sassari e Castelgenovese a Francisco Gilaberto Centelles (1458 agosto 4, Saragoza) (pp.3).

BD 16

- Ordine per far pagare lo stipendio ad armati assegnato sopra l'incontrada di Macomer (1482 luglio 24) (p.1).

- Lettera del procuratore reale che domanda 600 ducati d'oro per l'incoronazione del re Ferdinando alla incontrada del Marghine (1487 maggio 5, Castel di Cagliari) (pp.2).

BD 17

- Questione insorta tra viceré e procuratore reale sull'ordine viceregio di far sospendere il salario di castellano di Sassari a Gio' Serra, da lui non considerato tale (1480 febbraio 23, Sassari) (pp.2).

- Risposta del viceré sul salario del castellano di Sassari (1480 febbraio 24) (pp.2).

- Stabilimento di una casa rovinata di Macomer, a favore di Giovanni Armado, per l'annuo censo di una gallina e un paio di pernici per l'entrata e coi soliti laudemio e fatica (1480 settembre 17, Macomer) (p.1).

- Nomina di castellano del castello di Sassari fatta a favore di Gaspare Fabra (1480 settembre 27) (pp.5).

- Inventario delle armi e munizioni esistenti nel castello di Sassari (1480 settembre 27, Sassari) (pp.3).

- Inventario delle armi e munizioni esistenti nel castello di Castelgenovese (1480 settembre 29, Castelgenovese) (p.1).

- Atto di possesso del castello di Castelgenovese (1480 settembre 29) (p.1).

BH - Donativi per incoronazione e maritaggi

BH 1

•Ordine a Nicoloso Doria di pagare ½ fiorino per ogni fuoco di Monteleone (1433 marzo 10, Castello di Monteleone) (p.1).

•Ordine simile a Bernardo Centelles (nel frattempo deceduto) per la sua baronia (1433 marzo 22, Alghero) (p.1).

•Ricevuta del pagamento di lire 50 da Francesco Gilaberto Centelles per le sue incontrade (1433 marzo 27) (p.1).

•Ricevuta del pagamento di lire 25 dal vescovo di Castro per composizione (1433 aprile 7) (p.1).

•Ricevuta del pagamento di lire 50 dal vescovo e dai canonici di Ottana (1433 aprile 16) (p.1).

•Ricevuta di pagamento di lire 4 dal canonico di Silanus (1433 aprile 17) (p.1).

•Ricevuta del pagamento di lire 10 dal canonico di Macomer e Dualchi (1433 aprile 17) (p.1).

•Ricevuta del pagamento di lire 30 dal vescovo di Bisarcio e dai suoi canonici (1433 aprile 18) (p.1).

•Ricevuta del pagamento di lire 2.4 da un canonico di Castro (1433 aprile 20) (p.1).

•Ricevuta del pagamento di lire 6 da un canonico di Castro (1433 aprile 20) (p.1).

•Ricevuta del pagamento di lire 10 da un canonico di Castro (1433 aprile 20) (p.1).

•Ricevuta del pagamento di lire 4 da un canonico di Castro (1433 aprile 20) (p.1).

•Ricevuta del pagamento di lire 6.12 da un canonico di Castro (1433 aprile 20) (p.1).

•Ricevuta del pagamento di lire 2 da un arciprete di Castro (1433 maggio 7) (p.1).

•Ricevuta di lire 350 pagate da Francisco Gilaberto Centelles per le incontrade e baronie di Montecatuto, Osilo, Anglona, Mezologo, Costavalle e Marghine (1433 marzo 27, Alghero) (p.1).

BH 2

Spese per il matrimonio di Elisabetta d'Aragona e spese per la cavalleria del principe Giovanni

•Ordine di pagamento ai conti di Quirra (1491 agosto 21, Cagliari) (p.1).

•Ordine simile al conte di Oliva per il pagamento di 2465 fiorini (1491 novembre 15, Cagliari) (p.1).

•Revoca del sequestro delle rendite del conte di Oliva per accordo sul pagamento

di 2465 fiorini (1493 novembre 5, Castel di Cagliari) (p.1).

- Obbligazione di don Domenico Milia, vescovo di Ottana, per lire 150 (1493 marzo 23, Sassari) (pp.2).

- Obbligazione di don Gio' Crespa, vescovo di Castro, per lire 70 (1493 marzo 23, Sassari) (pp.2).

- Obbligazione del vescovo di Bisarcio, per lire 50 (1493 marzo 23, Sassari) (pp.2).

- Obbligazione del conte di Oliva per 2465 fiorini (1493 dicembre 13, Sassari) (p.1).

Spese per il matrimonio di Caterina d'Aragona

- Richiesta di pagamento al vescovo di Castro per 200 fiorini (1504 ottobre 19, Cagliari) (p.1).

- Richiesta di pagamento al vescovo di Ottana per 300 fiorini (1504 ottobre 19, Cagliari) (p.1).

- Richiesta di pagamento al vescovo di Bisarcio per 200 fiorini (1504 ottobre 19, Cagliari) (p.1).

- Richiesta di pagamento al conte di Oliva per 6930 fiorini, moderati a 4602.6.8 (1504 ottobre 19, Cagliari) (p.1).

C - Editti e Ordini

C 5

- Bando di don Luis Guillem de Moncada, vicerè, per l'estirpazione dei banditi di Pattada e Buddusò (1647 febbraio 13, Cagliari) (pp.11).

- Bando di don Geronimo de Sosa, reggidore, per la persecuzione dei banditi di Oschiri (1654 dicembre 16, Oschiri) (pp.6).

- Bando di don Antoni Coloma, conte di Elda, vicerè, per calmierare il prezzo del grano nel Logudoro a favore delle città (1599 agosto 30, Cagliari) (pp.12).

H - Diplomi di cavalierato e nobiltà e Patenti regieviceregine

H 1

- Don Carlos Borja y Velasco, vicerè, concede la patente di assessore del capitano di Iglesias per un biennio a Salvatore Valmaria (1613 ottobre 5, Cagliari) (pp.2).

- Don Francisco Rogger, procuratore del real patrimonio, concede la patente di luogotenente del procuratore reale nella città di Bosa a don Joan Baptista Delitala (1669 giugno 25, Cagliari) (pp.2).

K - Luogotenenza generale

K 3

- Mandato di 20 fiorini per il pagamento di due casse di passatori per balestrieri, già pagate dai Consiglieri di Cagliari in occasione della presa della villa di Macomer (1412 agosto 10, Castel di Cagliari) (p.1).

K 5

- Determinazione di Alfonso V sulla avocazione e appello delle cause nel capo di Logudoro (1441 luglio 30, Bosco di Fortorio?) (pp.2).

- Carta reale diretta al vicerè perchè non si molesti don Salvatore d'Arborea, comandante di una sua galera (1442 dicembre 12, Barolo) (pp.3).

- Regia esecutoriale della carta di cui sopra (1442 dicembre 20, Barolo) (pp.2).

- Alfonso V revoca e annulla dei procedimenti contro don Salvatore d'Arborea promossi dal Regio fisco (1443 gennaio 4, Barolo) (pp.3).

- Regia esecutoria sullo stesso provvedimento di cui sopra (1443 gennaio 4, Barolo) (pp.2).

- Determinazione del re Alfonso V sulla giurisdizione nel Capo di Logudoro fra il vicerè e il governatore (1444 giugno 16, Castelnuovo di Napoli) (pp.3).

- Il re Alfonso V concede al marchese di Oristano e al conte di Quirra di poter riunire il Braccio militare (1446 marzo 22, Castelnuovo di Napoli) (pp.2).

- Re Alfonso ordina che sui beni di Franceschino Saba e del quondam Gonario Gambella si soddisfino le pretese di Francisco Gilaberto Centelles e di Iohanne Sollam (1448 maggio 24, Abbazia di Fangi?) (pp.2).

- Regio ordine per togliere le salvaguardie messe nei feudi di Francisco Gilaberto Centelles (1449 gennaio 2, Castel di Cagliari) (pp.2).

- Regio ordine, citato nel precedente atto, circa la soppressione delle salvaguardie sui feudi di Francisco Gilaberto Centelles (1448 novembre 22, Castelnuovo di Napoli) (pp.3).

K 6

- Capitoli matrimoniali fra il conte di Concentaina e il conte di Oliva per il matrimonio fra don Iohan Roiz di Corella, governatore del regno di Valencia, e donna Elienor Centelles (1449 maggio 5, Napoli) (pp.14).

- Obbligo di pagare 1500 lire assunto da don Anthoni de Sena, visconte di Sanluri a favore di Francesco Gilaberto Centelles (1442 novembre 24, Castel di Cagliari) (pp.4).

K 7

- Ordine del vicerè a don Nicolao Carroç di Arborea perchè paghi una penale alla Corte per proibizioni illegali verso i vassalli (1456 dicembre 30, Sassari) (pp.3).

- Ordine simile a don Salvatore d'Arborea (1456 dicembre 30, Sassari) (p.1).
- Ordine simile al conte di Oliva (1456 dicembre 30, Sassari) (p.1).
- Il portavoce del luogotenente generale ordina all'ufficiale del Monteacuto di comparire per difendersi dalle querele del vescovo di Bisarcio presentate contro di lui (1456 gennaio 15, Sassari) (p.1).
- Il portavoce del luogotenente generale ordina al maggiore di giustizia di Bisarcio di comparire per riferire sulle lamentele del vescovo locale (1456 gennaio 15, Sassari) (p.1).
- Il portavoce del luogotenente generale richiede all'ufficiale dell'Anglona che vengano inviati dei testimoni delle ville della incontrada (1456 gennaio 30, Sassari) (p.1).
- Il luogotenente generale invia una lettera al podestà di Bosa perchè catturi due persone, a istanza del conte di Oliva (1456 aprile 16, Sassari) (p.1).
- Il vicerè Pere de Besalú ordina al maggiore di porto di Sassari che si paghino lire 1461.19.1 al conte di Oliva, in qualità di castellano di Sassari e di Castelgenovese (1456 aprile 20, Sassari) (p.1).
- Il vicerè Pere de Besalú ordina al maggiore della dogana di Sassari il pagamento di lire 6438 al conte di Oliva, quale castellano di Sassari e di Castelgenovese (1456 maggio 10) (pp.2).
- Il vicerè Pere de Besalú ordina al maggiore di porto di Sassari che paghi dei mercanti che avevano fatto delle forniture al conte di Oliva, quale castellano di Sassari e di Castelgenovese (1456 aprile 15, Sassari) (pp.2).
- Il vicerè Pere de Besalú invita gli ecclesiastici e i feudatari del Logudoro a non ostacolare il vescovo di Bosa nella esazione dei suoi frutti e diritti (1456 giugno 8, Alghero) (pp.3).

L - Capibreviazioni secc.XIV-XVIII

L 1 - Frammenti di cabrei 1329-1621

Frammento 2

- Privilegio col quale Alfonso V concede in feudo a Bernardo Centelles, viceré, la contea del Goceano (1421 febbraio 15, Palermo) (pp.4).
- Alfonso V concede a F.G.Centelles che possa disporre dei beni feudali del Logudoro con testamento a favore di figlie e germani e che le figlie possano succedergli anche ab intestato (1438 gennaio 26, Capua) (pp.3).
- Privilegio col quale Alfonso V concede a Bernardo Centelles l'alta giurisdizione penale, trasmissibile anche agli eredi, per il Goceano e le baronie di Monteacuto, Anglona e Osilo e l'incontrada di Meilogu (1424 agosto 20, Barcelona) (pp.2).
- Il viceré vende all'incanto a Francisco Gilaberto Centelles la villa di Ittiri, nel Meilogu, già posseduta da Gonario Gambella, su istanza dei creditori di

quest'ultimo (1446 giugno 8, Sassari) (pp.4).

- Ricevuta del versamento del prezzo dell'acquisto di Ittiri rilasciata a F.G.Centelles (1447 maggio 12, Sassari) (pp.2).

- F.G.Centelles acquista Torre Doria, Coghinas e parte della baronia di Osilo da Angelo Cano (1447 marzo 15, Sassari) (pp.4).

- Ricevuta del pagamento del prezzo di acquisto di Torre Doria, Coghinas e parte della baronia di Osilo rilasciata a F.G.Centelles (1447 marzo 15, Sassari) (p.1).

- Alfonso V concede in feudo a Bernardo Centelles, viceré, le baronie e incontrade di Monteacuto, Anglona, Osilo e Meilogu (1421 febbraio 15, Palermo) (pp.7).

Frammento 6

- F.G.Centelles vende ad Angelo Cano parte della baronia di Osilo. L'atto incorpora un privilegio di Alfonso V (1438 giugno 24, Bosco di Vayrano) che autorizza F.G.Centelles ad alienare i suoi feudi e diritti in Sardegna e Sicilia (1439 giugno 7, Alghero) (pp.10).

- Ricevuta del pagamento del prezzo di acquisto di parte della baronia di Osilo (1439 giugno 7, Alghero) (pp.2).

- Il procuratore reale Jacopo de Besora vende all'incanto, ad Angelo Cano, la Torre Doria, la villa di Coghinas ed altre ville spopolate; l'incanto è fatto a istanza di F.G.Centelles per il recupero dalla regia cassa delle spese sostenute nella lotta contro il ribelle Nicolò Doria (1443 aprile 4, Sassari).

Sono incorporati i seguenti atti: a) ordine di Alfonso V al viceré e al procuratore reale per la vendita all'incanto (1438 giugno 24, Selva di Vayrano); b) regia patente con cui Alfonso V dà facoltà a Jaime de Besora di vendere e infeudare beni pubblici nel regno di Sardegna (1434 agosto 26, Palermo) (pp.12).

- Privilegio di Alfonso V che conferma la vendita all'incanto di Torre Doria, Coghinas e di altre ville spopolate effettuata dal procuratore reale ad Angelo Cano (1444 febbraio 10, Castelnuovo di Napoli) (pp.3).

Frammento 7

- Francisco Gilaberto Centelles vende in feudo a Salvatore d'Arborea l'incontrada del Marghine di Macomer (1439 maggio 14, Torre di Ardara).

Sono incorporati i seguenti atti: a) atto di transazione fra i contraenti (1439 marzo 14, Sassari); b) regia carta di Alfonso V, con la quale viene concessa a F.G.Centelles la più ampia facoltà di alienare e dare in garanzia i beni feudali posseduti in Sardegna e in Sicilia (1438 giugno 24, Selva di Vayrano) (pp.13).

- Ricevuta del prezzo di vendita del Marghine rilasciata a favore di Salvatore d'Arborea (1439 maggio 14, Torre di Ardara) (pp.2).

- Francisco Gilaberto Centelles vende il Costavalle a Salvatore d'Arborea (1439 marzo 15, Sassari) (pp.6).
- Salvatore d'Arborea rilascia una procura per la capibreviazione dei propri titoli feudali al canonico Domingo Martis (1451 marzo 14, Sorgono) (pp.2).

Frammento 10

•Bernardo Centelles, viceré, e Jaume Lambilles, luogotenente del procuratore reale, concedono in enfiteusi una casa in rovina e un'area presso le carceri di Sassari (1425 ottobre 19, Sassari) (pp.4).

•Francisco Gilaberto Centelles vende a Serafino de Montanians la villa di Cargeghe, nella baronia di Osilo (1442 gennaio 8, Alghero).

È incorporato il seguente atto: regia carta con la quale Alfonso V dà facoltà a F.G. Centelles di alienare e dare in garanzia i beni feudali posseduti in Sardegna e Sicilia (1438 giugno 24, Selva di Vayrano) (pp.6).

•Ricevuta del prezzo di vendita di Cargeghe a favore di Serafino di Montanians (1442 gennaio 8, Alghero) (pp.2).

•Bernardo Centelles permuta le ville spopolate di Urgeghe, Noagia e Musilano col salto di Cheas, nella baronia di Osilo, posseduto da Serafino de Montanians (1425 febbraio 5, Castello di Ardara) (pp.3).

•Alfonso V conferma la permuta, effettuata nel 1425, del salto di Queas con le ville spopolate di Urgeghe, Noagia e Musilano (1430 febbraio 7, Montesa) (p.1).

L 3 - Frammenti di cabrei 1381-1710

•Alfonso V concede in feudo a Serafino de Montanians le ville di Ploaghe, Salvenor e Florinas, nella baronia di Osilo (1420 novembre 6, Bonifacio) (pp.3).

•Alfonso V ordina di osservare il privilegio col quale amplia in franco allodio sia il feudo della curatoria di Oppia (ville di Mores, Todoraque, Itiri, Laquesos, Árdena, Borgo e Torre di Árdena nel Mezologo) a favore di Francesco Saba, che la possedeva per vendita fatta in Sassari il 23 marzo 1442 da F.G.Centelles, al cui genitore era stata concessa in feudo, sia, a favore del medesimo Saba, il territorio comprendente le ville popolate di Codronjano suso, Codronjano josso, Bedas e Saccargia e quelle spopolate di Hynoyo, Otho, Morusas, Domus Novas e Erola (1446 luglio 28, Castelnuovo di Napoli) (pp.6).

•Francisco Gilaberto Centelles vende a Cristoforo Manno le ville di Siligo, Bânari e Villanova (anticamente Capolla) e l'usufrutto del salto di Tilidano, nel Mesologo (1442 aprile 5, Sassari).

L'atto incorpora la regia carta con la quale Alfonso V dà facoltà a F.G. Centelles di alienare e dare in garanzia i beni feudali posseduti in Sardegna e Sicilia (1438 giugno 24, Selva di Vayrano) (pp.4).

•Altra copia dell'atto di vendita di Cargeghe effettuata da F.G.Centelles a favore di Serafino di Montanians (vedi sopra).

L 4 - Capbreu del Cap de Lugudor

•Altra copia della concessione in enfiteusi di casa in rovina e di un'area presso le carceri di Sassari effettuata da Bernardo Centelles e Jaume Lambilles (1425 ottobre 19) (vedi sopra).

•Altra copia dell'atto di ampliamento della giurisdizione penale concesso a Bernardo Centelles per il Goceano, Monteacuto, Anglona, Osilo e Mesologo (1424 agosto 20) (vedi sopra).

•Altra copia del privilegio di concessione del franco allodio al feudo posseduto da Francesco Saba (1446 luglio 28) (vedi sopra).

[S] - Salvaguardie reali

•Il vicerè don Giuseppe Vincenzo Lascaris emette un provvedimento di salvaguardia del diritto consuetudinario chiamato peso di corte gravante sui proprietari di bestiame e sui pastori e percepito dal feudatario del Marghine (1778 ottobre 26, Cagliari) (pp.11).

•Il vicerè don Giuseppe Vincenzo Lascaris emette un provvedimento di salvaguardia dei diritti consuetudinari percepiti dal mostazaffo di Ozieri (1778 luglio 6, Cagliari) (pp.29).

II ARCHIVO HISTÓRICO NACIONAL (Toledo) Sección Nobleza Fondo Osuna

Legajo 561

•n. 2/2-5 (carpeta 73, n° 9). Pergamene (3) di Filippo III in favore di Carlos Borja y Velasco, duca di Gandia, nominato per un triennio viceré e capitano generale del regno di Sardegna (1610 giugno 13, Lerma) (6 pp.).

•n. 2/6-8. Cedole regie (3) di Filippo III con le quali viene prorogato per altri tre anni l'incarico suddetto a Carlos Borja (1614 marzo 25, Madrid) (13 pp.).

•n. 2/9. Cedola regia di Filippo III con la quale vengono assegnati 300 ducati d'oro annui per l'incarico suddetto (1614 marzo 25, Madrid) (2 pp.).

Legajo 604

Oliva e Sardegna. Carte riguardanti argomenti diversi (copertina).

•Lettera al duca Carlos de Borja y Castro di Henrique de Palafox sulla contea spagnola di Oliva (1569, 25 febbraio, Madrid) (pp.2).

•Lettera al duca Pascual Francisco Borja y Ponce de Leon di Juan Perez sulla contea spagnola di Oliva (1678, 3 gennaio, Oliva) (pp.3).

Carte diverse (copertina).

•n. 2/27. Lettera alla duchessa donna Artemisia Doria Carretto di Diego de Gamiz, inquisitore per la Sardegna (1616, 25 luglio, Sassari) (p.1).

•n. 2/28. Atto di vendita di una schiava da parte del capitano Hocmuch Vichi, di Ragusa, a Ambros Pi, mercante (1615, aprile 30, Cagliari) (pp.3).

•Fra' Diego de los Angeles, commissario dei Minori osservanti in Sardegna, emette sentenza di condanna contro fra' Pedro Quessa, cappuccino, accusato di aver violentato suor Cufrazia Scarpa nel convento di S.Chiera di Sassari (1613, febbraio 9, Cagliari) (pp.2).

•"Patente" con la quale fra' Pablo Squatrimonio, provinciale dei Minori osservanti in Sardegna, richiama le regole che devono essere osservate nel convento di S.Chiera di Cagliari [1613?] (pp.4).

•Sentenza emessa da fra' Pablo Squatrimonio per la condanna di suor Isabel de Cervellón, assieme ad altre consorelle, del monastero di S.Chiera di Cagliari, per i suoi rapporti peccaminosi col protomedico dottor Giovanni Maria Sanna [1613?, Cagliari] (pp.4).

•Dissertazione giuridica di Nicolao Escarchoni sul delitto di sacrilegio commesso verso una monaca professa (pp.6).

•n. 2/30 e 2/31. Acquisto di schiave a Cagliari (1606) (pp.6).

•n. 2/32. Lettera di Salvador Sini, fiduciario, al duca don Carlos Francisco Borja y Velasco per informarlo sulla situazione del feudo (1606, luglio 29, Sassari) (pp.59).

•n. 2/33. Ricevuta per vendita di una schiava (1611, agosto 25, Cagliari) (pp.2).

•n. 2/34. Lettera alla duchessa donna Artemisia Doria Carretto di Diego de Gamiz, inquisitore (1616, luglio 13, Sassari) (pp.3).

•n. 2/36. Carte non riguardanti gli stati di Oliva, ma la politica spagnola in Italia (1613-1614) (pp.15).

•n. 2/37. Il duca don Carlos de Borja y Velasco, vicerè, acquista due schiavi in Sardegna (1613 e 1616, Cagliari).

•n. 2/38. Abilitazioni di nobili per il parlamento del regno di Sardegna (1614) (pp.13).

n. 2/39

•Lettera di Francisco Juan Navarro, reggidore, alla duchessa (1624, novembre 9, Sassari) (pp.3).

•Lettera di Francisco Juan Navarro alla duchessa (1625, gennaio 12, Ozieri) (p.1).

•Lettera di Francisco Juan Navarro alla duchessa (1624, settembre 1, Osilo) (pp.2).

- Lettera del dottor Melchior Pirella, canonico, cappellano, alla duchessa (1624, novembre 2, Cagliari) (p.1).
 - Lettera di Francisco Juan Navarro al duca (1625, gennaio 14, Sassari) (pp.27).
 - Lettera di Nicolas Escarchoni alla duchessa (1623, dicembre 30, Cagliari) (pp.4).
 - Lettera di Francisco Juan Navarro alla duchessa (1623, ottobre 13, Livorno) (p.1).
 - Lettera di Francisco Juan Navarro alla duchessa (1623, novembre 2, Sassari) (pp.2).
 - Contrasti tra don Antiogo Cani, reggidore, e Francisco Juan Navarro, procuratore generale del duca, sulla amministrazione e la contabilità del feudo, col coinvolgimento del vicerè (1624) (pp.18).
 - Nota su alcuni omicidi a Bortigali e Silanus negli ultimi cinque anni (1624?) (pp.6).
 - Lettera di don Juan de Sant Just alla duchessa (1624, gennaio 9, Cagliari) (p.1).
 - Incassi dalle vendite dei cavalli di Padrumannu (1621-1622-1623) (pp.4).
 - Lettera di Francisco Juan Navarro alla duchessa (1624, febbraio 6) (pp.7).
 - Lettera di Francisco Juan Navarro alla duchessa (1624, febbraio 13) (pp.3).
 - Lettera di Francisco Juan Navarro alla duchessa (1624, gennaio 9) (pp.7).
 - Lettera di Francisco Juan Navarro alla duchessa 1623, dicembre 10, Cagliari) con postscriptum (1623, dicembre 14) (pp.10).
 - Lettera di Pau Juan Vivas alla duchessa (1624, ottobre 23, Cagliari) (p.1).
 - Lettere di Francisco Juan Navarro, scritte in Sardegna (*copertina*)
 - Testamento di Pablo Clua, maggiordomo del duca, inventario e vendita dei suoi beni (1623-1624) (pp.38).
 - Lettera di Melchior Pirella, cappellano, alla duchessa (1624, maggio 28, Cagliari) (pp.2).
 - Lettera di Francisco Juan Navarro, divenuto reggidore, al duca (1624, maggio 30, Cagliari) (pp.88).
 - Lettera di Francisco Juan Navarro al duca (1624, giugno 26, Ozieri) con un postscriptum (pp.17).
 - Lettera di Melchior Pirella alla duchessa (1624, giugno 19, Cagliari) (p.1).
 - Lettera di Francisco Juan Navarro alla duchessa (1624, maggio 30, Cagliari), con un 1° postscriptum (1624, giugno 26, Ozieri) e un 2° postscriptum (1624, luglio 7, Sassari) (pp.4).
 - Lettera di Francisco Juan Navarro alla duchessa (1624, aprile 16, Cagliari) (pp.4).
- n.2/41
- Lettera di Francisco Juan Navarro, reggidore, al duca (1625, luglio 22, Sassari) (pp.63).

- Lettera di Simon de Cueto, cavaliere navarro, che offre i propri servigi al duca Francisco Diego Pascual Borja y Doria Carretto (1633, maggio 5, Sassari) (pp.8).

n.2/45

- Lettera di Francisco Juan Navarro al duca Francisco Diego Pascual Borja y Doria Carretto (1635, luglio 31, Sassari) (pp.29).

- Memoriale del dottor Francisco Boer, rettore di Berchidda, sul ripopolamento dei salti di San Salvador de Narvara, Silvas de intro e Saltos de josso, in territorio di Berchidda (1635, giugno 12, Berchidda) (pp.4).

- Lettera di Francisco Juan Navarro al duca (s.d., 1635?) (pp.2).

- Avvertenze di Martin del Frasso al duca per il buon governo dei feudi (s.d., 1635?) (pp.4).

- Atti riguardanti la successione apertasi nella reggidoria del feudo per la morte improvvisa di Francisco Juan Navarro. In attesa della nomina del successore da parte del duca, il vicerè, secondo le facultà consentitegli in tali occasioni per il feudo di Oliva, ha nominato reggidore don Geronimo de Homedes, di Sassari. Contrasti sulla nomina (1635) (pp.21).

- Lettere del dottor Francisco Boer e di Martin del Frasso relative al ripopolamento di San Salvador de Narvara, Silvas de intro e Saltos de josso, in territorio di Berchidda (1635) (pp.7).

- Lettera di don Francisco de Ansaldo, suocero del neoreggidore de Homedes, sulla reggidoria (1635, ottobre 7, Sassari) (pp.2).

- Lettera di Martin del Frasso al duca sul ripopolamento di Narvara e l'aggregazione di Saltos de josso a Berchidda (1635, luglio 15, Sassari) (pp.2).

- Lettera del vescovo di Ales, Melchior Pirella, al duca (1635, settembre 9, Cagliari) (p.1).

- Lettera del dr. Francisco Boer, rettore, al duca sul ritrovamento di reliquie nella chiesa rurale di santa Caterina a Berchidda (1635, luglio 20, Berchidda) (p.1).

- Lettera del dr. Francisco Boer, rettore, sul governo dei territori di Berchidda (1935, luglio 10, Berchidda) (pp.2).

- Lettera di Melchior Deledda al duca sulla vendita dei cavalli di Padrumannu e la situazione delle officialie (1635, settembre 8, Sassari) (pp.3).

- Lettera sui compensi dell'ufficio di amostassen di Osilo, ricoperto da Baingio Pilo (1635, luglio 25, Sassari).

- Lettera di don Francisco Tola al duca sulla morte di F.J.Navarro (1635, settembre 25, Sassari) (pp.3).

- Lettera di don Luis de Espinosa al duca sulla morte di F.J.Navarro e sulla sua successione (1635, ottobre 25) (pp.4).

- Lettera di Melchior Deledda al duca sulla successione del Navarro e sulla majoria di Ozieri (1635, ottobre 7, Sassari) (pp.2).

- Lettera di Martin del Frasso al duca sulla aggregazione di saltos de josso a Berchidda (1635, agosto 11, Sassari) (pp.2).

- Lettera di Francisco Ordana al duca sulla morte di F.J.Navarro (1635, ottobre 15) (p.1).
- Frammento di una lettera sulla situazione finanziaria, parrebbe, dei Navarro in Spagna (p.1).
- Il duca don Carlos Francisco Borja y Velasco nomina Baingio Pilo, di Osilo, amostassen della stessa villa (1630, febbraio 1, Gandia) (p.1).
- Lettera di Martin del Frasso sulla morte di F.J.Navarro (1635, settembre 28, Sassari) (pp.2).
- Frammento di lettera sulla successione di F.J.Navarro (p.1).
- Lettera del dr. Vicente de Molina, cappellano, al duca, sulla morte e successione di F.J.Navarro (1635, settembre 18, Sassari) (pp.4).
- Lettera di Simon de Cueto al duca sulla morte e successione di F.J.Navarro (1635, settembre 15, Sassari) (pp.4).
- Lettera di Miguel Vacatti, cappellano, al duca, nella quale ricorda il padre di quest'ultimo e auspica una sua nomina a vicerè (1635, dicembre 20, Cagliari) (pp.3).
- Lettera di Simon de Cueto al duca sulla successione a F.J.Navarro (1635, settembre 20, Sassari) (pp.2).
- Lettera di Baltezar Pasquali al duca, nella quale auspica che quest'ultimo divenga vicerè (1635, dicembre 23, Cagliari).
- Frammento di lettera di don Francisco de Ansaldo al duca sulla attività del reggidore (1635, dicembre 7, Sassari) (p.1).
- 2/46. Lettera di don Geronimo de Sosa, reggidore, al duca, sul governo dei feudi (1640, marzo 15, Sassari) (pp.28).
- Lettera di F.J.Navarro alla duchessa (1625, luglio 8, Sassari) (pp.3).
- 2/47. Lettera di don Geronimo de Sosa, reggidore, al duca (1640, marzo 15, Sassari) (pp.9).
- 2/48. Lettera con la quale Francisco Mallas, di Cagliari, chiede qualche ricompensa al duca Pascual Francisco Borja y Ponce de Leon (1676, luglio 15, Cagliari). Gli ricorda i servizi resi nella gestione del naviglio dei Borja nel 1662, come viene dimostrato dalle lettere che gli venivano inviate dal marchese di Lombay, titolo spettante ai successori nel ducato di Gandia, allora ricoperto dal padre del duca, don Francisco Borja y Doria Colonna. Le lettere rispedito dal Mallas sono dieci (pp.21).
- n.2/49. Lettera di don Salvador Sini al duca sulla amministrazione di don Geronimo de Sousa, reggidore (1642, aprile 30, Cagliari) (pp.20).
- n.2/50. Appunti sulle cause del malgoverno nello stato di Oliva (s.d.) (pp.6).

Legajo 631

- n. 8. Registro di lettere de misericordia, delle machizie e delle altre rendite del Monteacuto, con elenco dei contribuenti (1522) (91 pp.).

- n. 9. Conti dell'anno 1509 di Bertholo de Aiatzo, mercante e ricevitore generale degli stati di Oliva (1510, novembre 4, Osilo) (43 pp.).
- n. 10. Conti relativi ai debiti degli eredi di Guillem Pailla(?), ufficiale del Marghine (fine XV secolo) (7 pp.).
- n. 11. Entrate del Monteacuto (primi del XVI secolo) (31 pp.).
- n. 12. Libro delle rendite del Marghine (1519) (69 pp.).
- n. 13. Registro delle rendite dell'Anglona (1519) (61 pp.).
- n. 14. Registro delle rendite della baronia di Osilo (1519-1520) (61 pp.).
- n. 15. Rendite del Marghine, con elenco dei contribuenti (1520) (94 pp.).
- n. 17. Registro dei possessori di gioghi di buoi del Marghine (1520) (27 pp.).
- n. 18. Annotazione di debiti di Gonnari Seque, olim ufficiale di Monteacuto (1 p.).
- n. 20. Registro dei vassalli assoggettati al pagamento del diritto del vino nel Marghine (1521) (25 pp.).
- n. 21. Registro dei vassalli assoggettati al pagamento del deghino delle pecore nel Marghine (1521) (27 pp.).
- n. 22. Rendite del Monteacuto, con elenchi dei contribuenti (1582) (123 pp.).
- n. 23. Rendite dell'Anglona, con elenchi dei contribuenti (1584) (51 pp.).
- n. 24. Rendite di Monteacuto, Anglona, Marghine, baronia di Osilo, baronia Doria (1509) (95 pp.).
- n. 25. Rendite Monteacuto, Anglona, Marghine, baronia di Osilo, baronia Doria (1510) (84 pp.).
- n. 26. Rendite di Monteacuto, Anglona, Marghine, baronia di Osilo, baronia Doria (1511) (81 pp.).
- n. 27. Rendite di Monteacuto, Anglona, Marghine, baronia di Osilo, baronia Doria (1512) (83 pp.).
- n. 28. Rendite di Monteacuto, Anglona, Marghine, baronia di Osilo, baronia Doria (1515) (84 pp.).
- n. 29. Rendite di Monteacuto, Anglona, Marghine, baronia di Osilo, baronia Doria (1516) (79 pp.).

Legajo 632

- n.1. Accertamento dei confini tra la baronia di Osilo e l'incontrada della Romangia (1617) (pp.58).
- n.2. Lettera di Francisco Juan Navarro, reggidore, al duca don Carlos Francisco Borja y Velasco (1625, luglio 22, Sassari) (pp.65).
- n.3. Quaderno delle riscossioni e delle spese di don Gerolamo Sossa, reggidore (1636-1659) (pp.63).

Entrate e spese di don Gerolamo Sousa per gli anni 1636-1661 (copertina).

- n.4. Discarico delle spese effettuate da don Geronimo de Sousa, reggidore, per gli anni 1647-1658 (pp.67).
- nn. 5-7, 9-24. Contabilità dell'arrendamento degli stati di Oliva gestito da don Ioseph Navarro (1651-1659) (pp.106).

- n.25. Spese sostenute nel Marghine e a Santulussurgiu per l'acquisto di prosciutti da don Geronimo de Sosa, reggidore (1656-1662) (pp.28).
- n.29. Dichiarazione di don Juan Antiogo Serra, di Oristano, circa la notizia dell'arrendamento di Silvas de intro (1661) (pp.2).
- nn. 30-33. Note di contabilità per spese sostenute nel Marghine (1656-1659) (pp.9).
- nn. 34-36, 38, 40-45, 47, 48, 51. Note di contabilità dell'arrendamento di don Ioseph Navarro (1650-1661) (pp.44).
- nn. 53 e ss. Note varie di contabilità (1651-1680) (pp.27).
- n.66. Rendite del Marghine dichiarate da don Nanni Uda, ufficiale (1522) (pp.5).
- n.67. Nota di don Angel Manunta, ricevitore, sulle rendite del 1523 (pp.5).
- n.68. Rendiconto reso da mossen Perot Carigua, in qualità di erede di Iohan Carigua, ricevitore (1503-1504) (pp.31).
- n.69. Conti dell'arrendamento della pievania di Osilo, resi da mossen Ianuari Obino, prete, e Anthoni de Campos (1501-1507) (pp.7).
- nn. 70-71-72. Note della contabilità di don Ioseph Navarro (1651-1659) (pp.8).
- n.73. Rendiconti resi dagli ufficiali del Marghine, Monteacuto e Anglona e dal podestà di Osilo per l'anno 1506; conto dell'arrendamento del Coghinas (1502-1506); donativo dato al conte da Monteacuto, Osilo e Anglona (1506) (pp.64).
- n.74. Conti resi da Bertoll de Ajaxo, ricevitore generale, per gli anni 1511, 1512 e 1513 (pp.38).
- n.75. Conto reso da don Angel Manunta, ricevitore generale, per gli anni 1515, 1516 e 1517 (pp.71).
- n.76. Registro delle rendite del Monteacuto, con l'elenco dei contribuenti e il registro delle machizie (1519) (pp.60).
- nn.77-78. Rendite di Osilo, con l'elenco dei contribuenti e il registro delle machizie (1521) (pp.31).
- n.79. Rendite dell'Anglona, con l'elenco dei contribuenti e il registro delle machizie (1522).
- n.80. Conti dei feudi di Oliva resi dagli ufficiali e podestà per gli anni 1527, 1528, 1529 e 1530 (pp.99).
- n.82. Rendite dell'Anglona, con l'elenco dei contribuenti e il registro delle machizie (1532) (pp.38).
- n.83. Conti resi dagli ufficiali e podestà degli stati di Oliva (1532) (pp.48).
- n.84. Libro delle rendite del Marghine con l'elenco dei contribuenti e il registro delle machizie (1532) (pp.95).
- n.85. Entrate dalle machizie applicate in Anglona e Monteacuto (1506-1507) (pp.67).
- n.86. Conti resi dagli ufficiali del Monteacuto, Marghine, Anglona e dal podestà di Osilo (1507) (pp.84).

•n.87. Conti resi dagli officiali del Monteacuto, Anglona e Marghine e dai podestà di Osilo e Coghinas (1508) (pp.75).

Legajo 633

•1/4. Copia del privilegio col quale Alfonso V concede a Bernardo Centelles l'alta giurisdizione penale, trasmissibile anche agli eredi, per il Goceano e le baronie di Monteacuto, Anglona e Osilo e l'incontrada di Meilogu (1424 agosto 20, Barcelona) (pp.4).

•1/5. Lettera con la quale don Francisco de Prats y Matas richiede all'Archivio reale di Barcelona copia dei privilegi concessi dai re di Spagna in favore della casa di Oliva (1744, maggio 1, Barcellona) (pp.17).

•2/2. Concessione della officialia, castellania o alcaidia di Monteacuto a Jaume Joan Solivera da parte di Francisco Gilabert Centelles y Heredia, conte di Oliva (1538, febbraio 28, Oliva) (7 pp.).

•2/3. Concessione della officialia di Monteacuto a Jaume Joan Solivera da parte di Francisco Gilabert Centelles y Heredia (1547, aprile 5, Cofrentes) (5 pp.).

•2/4. Concessione della officialia, castellania o alcaidia di Monteacuto a Jaume Joan Solivera da parte di Francisco Gilabert Centelles y Heredia (1538, febbraio 28, Oliva) (7 pp.).

•2/5. Verbale relativo alla fissazione dei confini tra Monteacuto e Gallura (1547, maggio 4, Tempio) (7 pp.).

•2/6. Rinuncia della alcaidia del castello di Monteacuto da parte di Jaume Joan Solivera (1552, ottobre 7, Oliva) (8 pp.).

•2/7. Registro dei vassalli che pagano il deghino dei porci nel Monteacuto (1584) (41 pp.).

•2/8. Carte relative alla percezione di diritti su pecore e porci nel Monteacuto (1582) (17 pp.).

•Carte relative alla percezione del deghino di pecore e porci e di altri diritti nel Monteacuto (1582-1584) (93 pp.).

•2.9. Consistenza dei porci di Ittireddu (1585 ottobre 1, Ittireddu) (2 pp.).

•2.10. Consistenza dei porci di Buddusò (1585 ottobre 16, Buddusò) (5 pp.).

•2.11. Carte relative alla pretesa esenzione dal pagamento di tributi da parte degli Arca, dei Tola e di altri cavalieri di Ozieri (1598-1600) (34 pp.).

•2.12. Contraddittorio tra Jacobo de Lecha, commissario generale dello stato di Oliva, e l'officiale di Monteacuto, Andria del Frasso (1586, febbraio 17, Ozieri) (12 pp.).

•2.12bis. Copia di un provvedimento del duca don Carlos de Borja y Velasco sulla scrivania del Monteacuto (1609, luglio 6, Gandia) (4 pp.).

•2.13. Procura del duca don Carlos de Borja y Velasco in favore dello zio Alonso de Borja y Centelles contro gli arrendatori dello stato di Oliva in Sardegna (1600, gennaio 11, Gandia) (6 pp.).

•2.14. Carte relative alla revoca da parte del regidor Francisco Juan Navarro dell'ufficio della majoria del villaggio di Nughedu, tenuto da Cosso Spano, di Ozieri (1613-1625) (94 pp.).

•2.15. Carte relative alla vendita della oficialia del Monteacuto a Pedro de Leyva (1616) (13 pp.).

•2.16. Capitoli concordati tra Carlos de Borja y Velasco e Pedro de Leyva relativamente alla oficialia del Monteacuto (1617, ottobre 20, Cagliari) (11 pp.).

•2.17. Altro documento relativo alla oficialia del Monteacuto (due copie dello stesso documento, una in castigliano, l'altra in sardo) (1617, novembre 29, Ozieri) (7 pp.).

•2.18. Carta di Alonso Costa Holona sull'indebito possesso di alcune curie del Monteacuto (1628, luglio 12, Gandia). Documenti relativi alla oficialia del Monteacuto (1631, agosto 8, Sassari; 1631, agosto 9, Ozieri; 1631, agosto 9, Ozieri) (6 pp.).

•2.19. Carte relative alla oficialia del Monteacuto (1631, agosto) (21 pp.).

•2.20. Assegnazione della scrivania di Monteacuto a Antonio Porcu, majore di Ozieri (1632, maggio 7, Ozieri) (3 pp.).

•2.21. Copia di una carta relativa al tentativo di popolamento nella località Saltos de Josso, da aggregare al villaggio di Berchidda (1633, maggio 23, Gandia) (1 p.); carte relative allo stesso argomento datate 1635, luglio 24, Sassari (3 pp.) e 1635, giugno 20, Berchidda (3 pp.).

•2.22. Carta del viceré don Luis Guillem de Moncada al regidor di Oliva Jeroni de Sossa relativamente a tumulti nel villaggio di Ozieri (1649, febbraio 22, Cagliari) (4 pp.).

•2.23. Concordia tra don Carlos de Borja y Velasco ed i villaggi di Buddusò e Alà per il pagamento dei diritti feudali (1617, marzo 10, Buddusò) (11 pp.).

•2.24. Don Pasqual Francisco Borja y Ponce de Leon concede a Baltazar de Zúñiga, viceré, la procura per appaltare al genovese Stefano Rapallo (Estevan Rapalo), abitante di Cagliari, le rendite della contea di Oliva per la durata di sei anni (1704, aprile 12, Plasencia) (17 pp.).

—*Copertina* recante Relazione storica-genealogica (*recte* geografica) sulla appartenenza degli stati del Monteacuto, Anglona, Marghine e delle baronie di Osilo e Coghinas e lite tra il fisco regio e le duchesse di Gandia (1768, ottobre 1). Il documento non è agli atti, ma si tratta certamente della Relazione storica geografica ecc. di Vincenzo Mameli de Olmedilla (vedi legajo 640).

—*Copertina* di una raccolta di copie di atti relativi alla lite tra il Regio fisco e i duchi di Gandia per il periodo 1740-1767.

—*Copertina* di una cedola del re di Sardegna relativa all'erezione di un ospedale *de pobres enfermos* a Ozieri, sotto il patronato della casa di Gandia e Mandas (1768, gennaio 27).

•2.25. Editto del re di Sardegna Carlo Emanuele III sull'istituzione dei consigli cittadini e di quelli comunitativi (1771, settembre 24, Torino) (26 pp.).

- 2.26. Donativo in frumento fatto al conte di Oliva don Serafin Centelles y de Urrea dai vassalli di Osilo, Anglona, baronia Doria e Monteacuto negli anni 1512-1514 (27 pp.).
- 2.27. Acquisizione, su richiesta del reggidore Antiogo Barbarà (1604, febbraio 26, Cagliari), dei conti già definiti dal fu Berthomeu Fores, nel periodo in cui ricoprì l'incarico di ricevitore negli stati di Oliva (125 pp.).
- 2.28. Deghino dei porci del Monteacuto, anno 1583 (41 pp.).
- 2.29. Copia del privilegio col quale Alfonso V concede a Bernardo Centelles l'alta giurisdizione penale, trasmissibile anche agli eredi, per il Goceano e le baronie di Monteacuto, Anglona e Osilo e l'incontrada di Meilogu (1424 agosto 20, Barcelona) (pp.12).
- 2.33. Copia dell'atto col quale Alfonso V concede in feudo a Bernardo Centelles, viceré, le baronie e incontrade di Monteacuto, Anglona, Osilo e Meilogu (1421 febbraio 15, Palermo) (pp.18).
- 2.34. Copia autentica della lettera inviata dal re Filippo II alla Audiencia del regno di Sardegna, datata 1595, relativa alla presa di possesso da parte di Magdalena Centelles e Francisco de Borja delle encontradas di Monteacuto, Marghine, Anglona, Osilo e Meilogu, in virtù della sentenza del Supremo Consiglio di Aragona del 21 luglio 1591 (13 pp.).
- 2.36. Copia di un atto del re Ferdinando II, relativo al rispetto delle prerogative dei conti di Oliva in Sardegna (1509, ottobre 27, Valladolid) (pp.5).

Legajo 634

1. Conti (entrate e uscite) del ricevitore generale di Oliva Bartolo d'Ajaxu, relativi a Anglona, Marghine, Monteacuto, Osilo, Coghinas, 1507-1508 (44 pp.).
2. Conti (entrate e uscite) del ricevitore generale di Oliva Bartolo d'Ajaxu, relativi a Monteacuto, Anglona, Marghine, Osilo, Coghinas, 1510-1511 (44 pp.).
3. Conti (entrate e uscite) del ricevitore generale di Oliva Bartolo d'Ajaxu, relativi a Monteacuto, Marghine, Anglona, Osilo, Coghinas, 1513-1514 (40 pp.).
4. Altri conti relativi alle entrate e uscite dei territori sardi dei conti di Oliva, 1513-1514 (80 pp.).
5. Altri conti relativi alle entrate e uscite dei territori sardi dei conti di Oliva, 1514 (80 pp.).
6. Conti (entrate e uscite) resi dagli ufficiali e podestà delle incontrade di Monteacuto, Anglona e Marghine e delle baronie di Osilo e Coghinas per l'anno 1517 (80 pp.).
7. Rendiconti di Ferrando del Castillo per la baronia di Osilo, anno 1518 (60 pp.).
8. Rendiconti del ricevitore Angelo Manunta, relativi agli anni 1519-1520 e 1521-1522, di Monteacuto, Anglona, Marghine, Osilo e Coghinas, ricevuti da Johan Rossell e Johan Maria, in presenza di Pedro Cariga, procuratore generale del conte di Oliva (1523, dicembre 11, Nulvi) (64 pp.).

9. Altri rendiconti relativi ai diversi stati di Oliva per gli anni 1519-1520 (90 pp.).
10. Registro dei vassalli del Marghine, che pagano il deghino dei porci nel 1521 (15 pp.).
11. Copia dei registri delle rendite dell'Anglona del 1521, redatta da Marine de Carzaga, scrivano dell'incontrada, con gli elenchi dei contribuenti (52 pp.).
12. Rendiconti del donativo promesso al conte di Oliva dai vassalli di Monteacuto, Anglona, Osilo e Coghinas per cinque anni, dal 1517 al 1521 (15 pp.).
 - Annotazioni di conti relativi al Marghine per l'anno 1520 (2 pp.).
13. Rendiconti degli anni 1520-1522, relativi ad Anglona, Osilo e Coghinas (1523, dicembre 8, Nulvi) (99 pp.).
14. Rendite del Marghine dell'anno 1523, coi registri dei contribuenti e dei multati (75 pp.).
15. Rendiconti delle rendite dell'anno 1531 dei territori sardi dei conti di Oliva (1532, novembre 27, Sassari) (62 pp.).
16. Rendiconti delle rendite dell'anno 1523 dei territori sardi dei conti di Oliva (1524, giugno 10, Sassari) (96 pp.).
17. Rendite dell'anno 1523 del Monteacuto, coi registri dei contribuenti e dei multati (110 pp.).
18. Rendite dell'anno 1531 dei territori sardi dei conti di Oliva (35 pp.).
19. Rendiconto delle rendite degli anni 1521-1522 del Monteacuto (37 pp.).

Legajo 635

1. Arrendamento effettuato da José Vallés, amministratore generale della contea di Oliva, degli stati sardi a favore di Antonio Santoro, mercante, per il prezzo di 4000 lire valenzane (1593, novembre 16, Valencia) (40 pp.).
2. Lite presso la Real Audiencia di Valencia tra don Carlos de Borja y Velasco, duca di Gandia, da una parte, e Geronimo Santoro, dall'altra, relativamente all'arrendamento dei territori sardi di Oliva (1596, novembre 18, Valencia) (17 pp.).
3. Joan Antoni Martin, mercante di Cagliari, dà procura a March Antoni Museffi, di Valencia, per arrendare i territori sardi di Oliva (1599, maggio 7, Cagliari) (9 pp.).
4. Lite tra Adriano Ciprario, abate di S. Michele di Salvenor, da una parte, e Joan de Castelvì, procuratore del conte di Oliva, dall'altra, relativamente alle rivendicazioni territoriali dell'abbazia di S. Michele di Salvenor (1599) (250 pp.).
5. Domanda con intimazione extragiudiziale di 500 lire fatta da Hierony Rechaule, mercante, e dal figlio Pere Joan Rechaule, dottore in leggi, concessionari del duca Carlos de Borja, a uno degli arrendatori del conte di Oliva in Sardegna, e risposta dello stesso (1604, marzo 20, Valencia) (20 pp.).

6. Don Carlos de Borja y Velasco, duca di Gandia, dona alla moglie donna Artemisia Doria Carretto 1200 lire, da trarre dalle rendite del villaggio di Pattada, in pagamento della donatio propter nuptias promessa al tempo del matrimonio (1629, marzo 13, Gandia) (4 pp.).

7. Accordi stipulati con alcuni vassalli di Osilo per la raccolta del grano dell'anno 1625 da effettuare nei territori della Romangia (1624, novembre 29, Osilo) (21 pp.).

8. Relazione del Parlamento di Sardegna e donativo concesso al re nel 1626 (a stampa, tipografia Galcerin) (26 pp.).

9. Marco Antonio Miron, reggidore, arrenda a Hieronimo Natte, cittadino di Sassari, le rendite civili dei territori sardi di Oliva (1629 luglio 27, Sassari) (8 pp.).

10. Arrendamento a Hieronimo Natte, cittadino di Sassari, delle rendite civili dei territori sardi di Oliva (1629, luglio 17, Sassari) (10 pp.).

11. Giovanni Francesco Ordano, mercante genovese, cittadino di Barcellona, si impegna a onorare con il conte di Oliva il contratto di arrendamento dei territori sardi precedentemente stipulato da Bernardo Miralta, mercante genovese, cittadino di Barcellona, data la sopravvenuta morte di quest'ultimo e la minore età dei figli (1635, aprile 17, Barcelona) (5 pp.).

12. Il notaio Giovanni Antonio Chessa, segretario del duca di Gandia, certifica undici mandati emessi per conto dell'arrendatore delle rendite civili e criminali dei territori sardi di Oliva (1635, gennaio 19) (4 pp.).

13. Verbale del bando per l'arrendamento degli stati sardi di Oliva (1643 aprile 24, Sassari) (p.1).

- Copia autentica dell'atto di arrendamento dei territori sardi di Oliva posto in essere da don Geronimo de Sosa, reggidore, a favore di don Francisco de Sotgio (1643, aprile 24, Sassari) (11 pp.).

1. Don Luis Guillem de Moncada, vicerè, emana un pregone sul divieto di arrendamento delle rendite criminali (1646 gennaio 16, Cagliari) (6 pp.).

2. Esposti inviati al reggidore, don Geronimo de Sosa, da Osidda, Pattada, Buddusò, Nulvi, Nughedu, Berchidda, Marghine, Anglona, Osilo (1645) (15 pp.).

3. Conti delle spese effettuate da don Joseph Navarro in occasione della visita del duca di Arcos e del marchese di Lombay (cioè del figlio del duca) ad Alghero, La Pelosa e Porto Torres (1646, febbraio 26) (4 pp.).

4. Don Geronimo de Sosa arrenda le rendite civili dei territori sardi di Oliva a don Francisco de Sotgio (1647, agosto 17, Sassari) (8 pp.).

5. Don Geronimo de Sosa arrenda il salto di Silvas de intro al villaggio di Calangianus (1647, ottobre 31) (pp.8).

- Elencazione delle entrate del Monteacuto, Osilo, Marghine e Anglona fatta da don Geronimo de Sosa (1648) (pp. 14).

1. Lettera di Salvador Salis Ledda e don Antiogo de Larca al reggidore sulle paci di Ozieri (1649, marzo 10, Ozieri) (1 p.).

2. Lettera del vicerè, con acclusa una carta (mancante), relativa alle paci di Ozieri (1649, marzo 2, Cagliari) (1 p.).
3. Entrate e uscite relative all'amministrazione militare della torre dell'Isola Rossa, anno 1609 (64 pp.).
4. Carte relative a un processo svoltosi a Cagliari, nanti Jaime de Aragall, governatore del capo di Cagliari e Gallura, contro Martino del Condado (1609-1610) (238 pp.).
5. Nota sulle entrate degli stati di Oliva, anno 1648 (3 pp.).
6. Entrate e spese della giurisdizione penale, anni 1647-1649 (2 pp.).
7. Lettera di don Carlos de Arca? a Geronimo de Sosa (1649, novembre 20, L'Asinara) (p.1).
8. Lettera di don Joseph Andreu al duca (1650, settembre 28, Cagliari) (1 p.).
9. Lettera di Joseph Andrei al duca (1651, gennaio 28, Cagliari) (1 p.).
10. Lettera di don Geronimo de Sosa al duca (1650, dicembre 28, Macomer) (3 pp.).
11. Lettera di ... al duca (1651, gennaio 4, Cagliari) (1 p.).
12. Lettera di don Geronimo de Sosa al duca (1651, gennaio 10) (9 pp.).
13. Lettera di don Geronimo de Sosa al duca (1650, dicembre 6, Macomer) (4 pp.).
14. Lettera di don Geronimo de Sosa al duca (1651, gennaio 1, Sassari) (7 pp.).
15. Lettera di Geronimo de Sosa al duca (1650, dicembre 6, Macomer) (4 pp.).
16. Lettera di don Jusepe Navarro al duca (1650, dicembre 11, Sassari) (3 pp.).
17. Lettera di don Jusepe Navarro al duca (1650, dicembre 5, Sassari) (2 pp.).
18. Memoria sugli uffici dati in concessione nello stato di Oliva, sulle loro rendite e sulla durata della concessione stessa (pp.3).
38. Inventario di atti di privilegi concessi in Sardegna ai signori e conti di Oliva (7 pp.).
40. Atti della lite tra don Carlos de Borja y Velasco, duca di Gandia, da una parte, e i figli ed eredi di Antonio Santoro, già arrendatore degli stati sardi, dall'altra (1596-1600) (217 pp.).
41. Lettera di Francisco de Sotgio al duca su questioni riguardanti Jusepe Morello (1650, novembre 24, Sassari) (2 pp.).
42. Lettera di don Jusepe Navarro al duca (1651, gennaio 11, Sassari) (4 pp.).
43. Copia della lettera precedente.
44. Lettera del dr. Pedro Martin Rubio a don Geronimo de Sosa, reggidore (1653 aprile 1, Cagliari) (2 pp.).
45. Minuta di una lettera da inviare a Joseph Morello (1 p.).

Legajo 636

•2. Conti in entrata e uscita del ricevitore generale Bertolo d'Aiaxu, relativamente a Monteacuto, Marghine, Anglona, Osilo e Coghinas, anno 1508 (30 pp.).

•3. Lettera al duca di fra' Luis Ortis, visitatore dei Padri Agostiniani in Sardegna, che aspira a ricoprire l'incarico di provinciale (1612) (pp.3).

•Lettera riguardante il medesimo oggetto (1612 ottobre 12, Roma) (3 pp.).

•4. Disposizioni di don José Vallés, amministratore generale della contea spagnola di Oliva, per il rispetto delle competenze attribuite con procura al ricevitore Bertomeu Fores in Sardegna (1574, marzo 27, Valencia) (14 pp.).

•5. Accordo tra don José Valles, da una parte, e Joan Pintus Passiu, procuratore di Bertomeu Fores, dall'altra, sulle rendite da riscuotere negli stati sardi di Oliva (1573, maggio 22, Valencia) (46 pp.).

•6. Conti relativi all'amministrazione del ricevitore Bertomeu Fores, anni 1571-1580 (44 pp.).

•7. Conti relativi all'amministrazione del ricevitore Bertomeu Fores, anni 1580-1584 (17 pp.).

•8. Lite tra Hieronimo Sanna, procuratore e amministratore della casa di Oliva, da una parte, e i creditori ed eredi del fu Bertomeu Fores, dall'altra (1585) (23 pp.).

•9. Carte relative alle rivendicazioni dei Gesuiti di Cagliari riguardo all'eredità di Bertomeu Fores (1585-1589) (102 pp.).

•10. Carte relative alle rivendicazioni dei Gesuiti di Cagliari riguardo all'eredità di Bertomeu Fores (1613) (26 pp.).

11.

•Memoriale al vicerè degli esponenti dello stamento militare del regno di Sardegna, relativo ad aspetti giurisdizionali, firmato da Matheo Moncada, Julian Muro e Juan Baptista Cugia (7 pp.).

•Carte relative a conflitti di giurisdizione tra Tribunale reale e Inquisizione (5 pp.).

•Paci di Ozieri tra le fazioni rivali (1635, luglio 30, Sassari) (2 pp.).

•Visita delle carceri di Cagliari da parte di don Carlos Borja y Velasco, vicerè (1611, settembre 9) (1 p.).

•Il dottor Jaime Alivesi, di Sassari, presta giuramento, nel carcere di Cagliari, per ritenersi confinato in questa città (1611, settembre 22, Cagliari) (2 pp.).

•Lite sulla podestaria di Coghinas tra il procuratore di Giovanni Antonio Figone, da una parte, e Bernardo Yuanes, procuratore generale dello stato di Oliva, dall'altra (1606) (99 pp.).

•Don Carlos de Borja y Velasco, duca di Gandia, nomina Salvador Sini, di Pattada, podestà del salto di Silvas de Intro (1603, gennaio 15, Gandia) (1 p.).

•Altra copia del memoriale degli esponenti dello stamento militare, sopra indicato (7 pp.).

- 12. Frammenti di conti relativi a villaggi dell'Anglona e del Monteacuto, anni 1506-1518 (33 pp.).
- 13. Copia dei registri delle rendite dell'Anglona, con gli elenchi dei contribuenti e dei condannati con multa, anno 1520 (63 pp.).
- 14. Rendiconto delle rendite dell'Anglona e del Monteacuto (*copertina*); rendite della baronia di Osilo del 1589 (*copertina*).
- Alfonso V d'Aragona rinnova a Francesco Saba la concessione della dogana di Sassari (1429, agosto 31, Salerno) (7 pp.).
- 15. Copia della concessione della dogana di Sassari a Francesco Saba da parte di Alfonso V d'Aragona (1440, aprile 7, Capua) (4 pp.).
- 16. Don José Vallés, amministratore generale della contea spagnola di Oliva, concede la procura di reggidore degli stati sardi di Oliva a Gaspar Jerónimo Cruilles (1570, ottobre 29, Valencia) (10 pp.).
- Don Francisco Gilabert Centelles y Heredia, conte di Oliva, rilascia procura a Gil Sanchis Gamir per la riscossione di somme rivenienti dall'arrendamento degli stati sardi di Oliva (1548, novembre 18, Sollana) (4 pp.).
- 18. Memoria sulle cause esistenti nella baronia di Osilo e nelle incontrade del Marghine e Monteacuto (2 pp.).
- Copia dell'atto di presa di possesso della villa di Laerru, effettuata da Salvador Sini quale procuratore del duca di Gandia (1606 luglio 5) (11 pp.).
- Note relative ad atti ed eventi degli anni 1595-1600 (2 pp.).
- Registri delle rendite della baronia di Osilo, con gli elenchi dei contribuenti e dei condannati con multa, 1589 (48 pp.).
- Proventi dalle rendite dei territori sardi di Oliva, anni 1579-1591 (3 pp.).
- Atti relativi alla giurisdizione baronale sulla chiesa di S. Maria di Tergu e ai contrasti col vescovo di Ampurias (1625) (45 pp.).
- Procura di don Pascual Francisco Borja y Ponce de Leon, duca di Gandia, a favore di Emanuel del Campo, perché assicuri al Collegio Gesù Maria dei Gesuiti di Sassari le elargizioni gravanti sugli stati di Oliva (1686, giugno 15, Gandia) (5 pp.).
- 54. Lettera di don Jusepe Navarro al marchese di Lombay, don Pascual Francisco Borja, sulla scrivania del Monteacuto e la officialia del Marghine (1659, gennaio 10, Sassari) (4 pp.).
- 55. Lettera di Pasqual Giordano? su pagamenti dovutigli da José Navarro (1658, maggio 5, Sassari) (2 pp.).
- 57. Lettera di José Navarro al marchese di Lombay (1659, luglio 20, Sassari) (4 pp.).
- 65-66. Registri delle rendite del Monteacuto, con gli elenchi dei contribuenti e dei condannati con multa, anno 1521 (89 pp.).

Legajo 639

•n.1. Discorso giuridico sulla successione spettante per gli stati sardi della contea di Oliva a donna Maria Josefa Pimentel, contessa duchessa di Benavente, duchessa di Gandia e contessa di Oliva (1766) (pp.72).

•Commento giuridico sui diritti spettanti a donna Maria Josefa Alfonso Pimentel sugli stati della contea di Oliva esistenti nel regno di Sardegna, formulato dal nob. don Joseph Sulis, dottore in leggi e censore della Regia Università di Cagliari, contro il Regio fisco patrimoniale di Sua Maestà sarda (1766, febbraio 20, Cagliari) (pp.190).

•Carta reale di Carlo Emanuele I di Savoia, re di Sardegna, che approva la transazione tra il Regio fisco e la contessa di Oliva, riguardante le signorie del Monteacuto, Anglona, Marghine, Osilo e Coghinas (1767, luglio 24, Torino) (pp.106 a stampa, in italiano e spagnolo).

•Regio diploma di Carlo Emanuele I, che conferma l'allodiazione dei feudi sardi di Oliva, ed erige il Monteacuto in ducato, l'Anglona in principato, il Marghine in marchesato, Osilo e Coghinas in contea (1767, settembre 17, Torino) (pp.30, a stampa).

Legajo 663

n. 1

•Elenco dei signori spagnoli che possiedono feudi nel regno di Sardegna, compilato da don Juan Estevan Ruiz, agente della casa di Bejar.

•Elenco dei partecipanti alla riunione degli abogados de camara e dei segretari dei signori spagnoli che possiedono feudi in Sardegna, stilato da Juan Estevan Ruiz (1776, novembre 14, casa del duca di Bejar).

•Elenco dei partecipanti alla seconda riunione degli abogados de camara e dei segretari dei signori spagnoli che possiedono feudi in Sardegna, stilato da Juan Estevan Ruiz (1777, novembre 30, casa del marchese di Peñafiel, conte duca di Benavente) (3 pp.)

•n. 19 bis-20. Lettera di Giovanni Cesare Baille alla duchessa di Gandia (1781, novembre 30, Cagliari) (7 pp.).

•n. 23. Lettera di Giovanni Cesare Baille alla duchessa di Gandia (1780, giugno 30, Cagliari) (31 pp.).

Legajo 844

•n. 4. Copia del privilegio col quale Alfonso V concede a Francisco Gilaberto Centelles il titolo di conte di Oliva (1449, aprile 14, Castelnuovo di Napoli) (8 pp.).

Legajo 931

Conti e altre carte relativi alla amministrazione dei beni di Oliva, Cagliari e Quirra (1661-1680).

n. 1

- Rendite del Monteacuto del 1661 (40 pp.).
- Rendite dell'Anglona del 1661 (28 pp.).
- Rendite della baronia de Coghinas del 1661 (8 pp.).
- Rendite del Marghine del 1661 (42 pp.).
- Rendite della baronia di Osilo del 1661 (10 pp.).
- Oneri ordinari dello Stato di Oliva (6 pp.).

nn. 2-25

•Conti presentati da Felipe Montesinos, amministratore del conte di Oliva in Sardegna, e da Juan Francisco de Palmas e José Peña (1670-1680) (*copertina*).

•Relazione sulle rendite delle località e dei feudi che nel regno di Sardegna hanno i conti di Oliva. Fuente reggidore (1670-1680) (*copertina*).

n. 2. Rendite degli anni 1670-1680.

- Monteacuto (1670) (1 p.).
- Marghine (1670) (1 p.).
- Anglona (1670) (1 p.).
- Osilo. Riepilogo (1670) (1 p.).
- Monteacuto (1671) (1 p.).
- Marghine (1671) (1 p.).
- Anglona e Coghinas (1671) (1 p.).
- Osilo. Riepilogo (1671) (1 p.).
- Monteacuto e Silvas de Intro (1672) (1 p.).
- Marghine (1672) (1 p.).
- Anglona e Coghinas (1672) (1 p.).
- Osilo. Riepilogo (1672) (1 p.).
- Monteacuto (1673) (1 p.).
- Marghine (1673) (1 p.).
- Anglona e Coghinas (1673) (1 p.).
- Osilo. Riepilogo (1673) (1 p.).
- Monteacuto (1674) (1 p.).
- Marghine (1674) (1 p.).
- Anglona e Coghinas (1674) (1 p.).
- Osilo. Riepilogo (1674) (1 p.).
- Monteacuto (1675) (1 p.).
- Marghine (1675) (1 p.).
- Anglona (1675) (1 p.).
- Osilo. Riepilogo (1675) (1 p.).
- Monteacuto (1676) (1 p.).
- Marghine (1676) (1 p.).

- Anglona. Osilo (1676) (1 p.).
- Riepilogo (1676) (1 p.).
- Riepilogo generale delle rendite civili e penali del governo di Domingo Gonzales, negli anni 1670-1676 (1 p.).
- n. 3. Conti di Juan Francisco de Palmas, ricevitore delle rendite dell'Anglona dell'anno 1675 (12 pp.).
- n. 4. Conti di Joseph Pina, ricevitore delle rendite del Marghine dell'anno 1675 (15 pp.).
- n. 5. Conti di Joseph Taras, ricevitore delle rendite del Monteacuto dell'anno 1675 (15 pp.).
- n. 6. Conti di Juan Francisco de Palmas, ricevitore delle rendite dell'Anglona dell'anno 1676 (15 pp.).
- n.7. Conti di Joseph Taras, ricevitore delle rendite del Monteacuto dell'anno 1676 (17 pp.).
- n.8. Conti di Joseph Pina, ricevitore delle rendite del Marghine dell'anno 1676 (13 pp.).
- n.9. Rendite del Marghine sotto il governo di Felipe Montesinos (1676-1679) (19 pp.).
- n.10. Rendite dell'Anglona sotto il governo di Felipe Montesinos (1676-1679) (17 pp.).
- n.11. Rendite di Osilo sotto il governo di Felipe Montesinos (1677-1679) (17 pp.).
- n.12. Relazione sulle rendite di Osilo (1680) (dati relativi agli anni 1671-1679) (7 pp.).
- n.13. Rendite della giustizia penale di Osilo (1680) (dati relativi agli anni 1661-1679) (9 pp.).
- n.14. Rendite del Monteacuto sotto il governo di Felipe Montesinos (1676-1679) (23 pp.).
- n.15. Relazione di Felipe Montesinos sulle somme di cui non ha realizzato entrata di cassa (1677-1680) (9 pp.).
- n.16. Relazione dell'amministrazione del reggidore Felipe Montesinos de la Fuente (1677-1680) (15 pp.).
- n.17. Oneri ordinari dello stato di Oliva in Sardegna. 1679 (22 pp.).
- n.18. Relazione sulle rendite del Marghine. 1680 (5 pp.).
- n.19. Rendite della giustizia penale del Marghine. 1660-1680 (27 pp.).
- n.20. Relazione sulle rendite del Monteacuto. 1679-1680 (19 pp.).
- n.21. Rendite della giustizia penale del Monteacuto. 1660-1680 (23 pp.).
- n.22. Relazione sulle rendite dell'Anglona. 1680-1681 (21 pp.).
- n.23. Rendite della giustizia penale dell'Anglona. 1660-1680 (21 pp.).
- n.24. Riepilogo generale di ciò che resta da riscuotere (4 pp.).
- n.25. Salari da pagare ed elargizioni per l'anno 1680 (4 pp.).
- n. 46/1-2. Rendite degli anni 1665-1669.

- Considerazioni sulle entrate della giustizia penale (3 pp.).
- Elenco dei villaggi che la contea di Oliva ha in Sardegna (2 pp.).
- Rendite del Monteacuto, Marghine, Anglona, Coghinas e Osilo (1665-1669) (39 pp.).
- n. 47/9
- Carico contabile che viene fatto al reggidore Domingo Gonzales delle somme da lui riscosse negli anni 1670-1677 (20 pp.).
- Scarico contabile del reggidore Domingo Gonzales (1670, luglio 10, Sassari) (28 pp.).

Legajo 978

- n.1/2. Alfonso V concede a F.G.Centelles che possa disporre dei beni feudali del Logudoro con testamento a favore di figlie e germani e che le figlie possano succedergli anche ab intestato (1438 gennaio 26, Capua) (pp.7).
- n.1/3. Privilegio di Alfonso V che conferma la vendita all'incanto di Torre Doria, Coghinas e di altre ville spopolate effettuata dal procuratore reale ad Angelo Cano (1444 febbraio 10, Castelnuovo di Napoli) (pp.43).
- n.1/4. F.G.Centelles acquista Torre Doria, Coghinas e parte della baronia di Osilo da Angelo Cano (1447 marzo 15, Sassari) (pp.12).
- n.1/5. Giovanni II vende a Serafin Centelles, conte di Oliva, il Marghine, già sequestrato a Leonardo Alagon (1480 [luglio 31], Toledo) (pp.14).
- n.1/9. Il marchese Grimaldi comunica a don Luis Ignacio Francisco Borja y Fernández de Cordoba, duca di Gandia, che il re di Sardegna, Vittorio Amedeo II, gli permetteva di prestare il giuramento di fedeltà in Sardegna a mezzo di procuratori (1721 aprile 8, Buen Retiro) (pp.4).
- n.1/10. Procedura del giuramento di fedeltà al re di Sardegna prestato nelle mani del vicerè Filippo Pallavicino da don Francesco Ignazio Cadello, reggidore di Quirra e sovrintendente degli stati di Oliva, per procura del duca di Gandia: atto di procura (1722 luglio 10, Madrid); exequatur dello stesso (1722 settembre 19, Cagliari); verbale del giuramento (1722 settembre 23, Cagliari) (pp.5). Il documento è in tre copie.
- n.1/11. Lettera del marchese Grimaldi al duca di Gandia (1723 marzo 29, Buen Retiro) e risposta di quest'ultimo (1723 maggio 26, Madrid) (pp.8).
- n.1/12. Lettera con la quale il marchese di Villarios, segretario del Despacho universal, comunica a donna Maria Ana de Borja y Fernandez de Cordoba, duchessa di Bejar e Gandia, succeduta al fratello defunto don Luis, che il re di Spagna Felipe V le concedeva il permesso di prestare il giuramento di fedeltà al re di Sardegna (1740 marzo 24, El Pardo) (pp.3).
- n.1/13. Lettera con la quale Maria Ana de Borja chiede al marchese di Villarios che il re di Spagna le conceda il permesso di prestare giuramento di fedeltà al re di Sardegna (1740 febbraio 9, Madrid) (pp.3).

•n. 1/14. Infeudazione alla casa di Oliva delle incontrade di Monteacuto, Marghine e Anglona e della baronia di Osilo e Coghinas. (Versione manoscritta del capitolo X della *Historia general* di Francisco de Vico: cfr. nuova edizione Cuec, Cagliari 2004, vol. 7° , pp. 50-58) (10 pp.).

•n. 1/15. Rendite e oneri dei territori sardi della contea di Oliva (16 pp.).

•n. 1/16a. Elenco di documenti (24) relativi alla contea di Oliva conservati all'interno dei registri di Ferdinando il Cattolico nell'Archivio della Corona di Aragona di Barcellona (5 pp.).

•n. 1/16b. Elenco di documenti (13) relativi a Bernardo de Riusech alias de Centelles, che si trovano nel Real Archivio di Barcellona (3 pp.).

•n. 1/18. Oneri, elargizioni, salari ed emolumenti pagati annualmente in Sardegna nello stato di Oliva in periodo di arrendamento (8 pp.).

•n.1/20. Ordine del re Felipe V perché l'Archivio reale di Barcellona consegni copia dei documenti richiesti da donna Maria Ana Borja, duchessa di Bejar e di Gandia (1743 ottobre 10, San Ildefonso) (pp.4).

•n.71/1. Lettera di Antonio Francisco Genoves a don Pascual Francisco Borja y Ponce de Leon, duca di Gandia e marchese di Quirra, circa l'arrendamento degli stati di Oliva (1699 dicembre 19, Cagliari) (pp.2).

•n.71/2. Copia della lettera di cui al n./71/1.

•n.71/3. Lettera di don Antonio Manca del Arca al duca di Gandia e marchese di Quirra sull'arrendamento degli stati di Oliva (1699 luglio 9, Sassari) (pp.5).

•n.71/4. Lettera di don Antonio Manca dell'Arca al duca di Gandia e marchese di Quirra sull'arrendamento degli stati di Oliva (1699 dicembre 9, Sassari) (pp.6).

•n.71/5. Lettera di don Antonio Francisco Genoves al duca su alcune faccende degli stati di Oliva (1699 novembre 4, Cagliari) (pp.5).

•n.71/6. Lettera di don Antonio Manca del Arca al duca (1699 settembre 9, Sassari) (pp.4).

•n.71/7. Lettera di don Antonio Manca del Arca al duca (1699 dicembre 23, Sassari) (pp.6).

•n.72/1. Elenco dei ministri dello stato di Oliva (1700) (pp.8).

•n.72/2-94. Lettere (24) di Juan Brea al duca (1700 gennaio-febbraio, Sassari) (pp.63).

•n.95/1. Appunto (di Juan Brea) sulla riscossione delle rendite (pp.2).

•n.95/2 - 97. Lettere di funzionari del duca (1700) (pp.6).

•n.98/4. Lettera del marchese de la Guardia al duca (1700 ottobre 18, Cagliari) (pp.3).

•n.98/5. Lettera di don Lorenzo Sanjust, reggidore, al duca (1700 settembre 20, Ozieri) (pp.3).

•n.99/1. Lettera al duca sull'arrendamento dei feudi di Oliva (senza data e firma) (p.1).

•n.99/2. Lettera di don Bernardino Garcia de Espinosa a don Baltasar de Zúñiga, marchese di Valero, vicerè (1705 giugno 11, Sassari) (pp.14).

- n.100/1. Lettera di don Bernardino Garcia de Espinosa al duca (1705 giugno 15, Sassari) (pp.15).
- n.100/2. Lettera di Juan Antonio de Molina, cappellano, al duca (1705 ottobre 7) (pp.4).
- n.100/3. Lettera di don Bernardino Garcia de Espinosa al duca, acclusa alla precedente (pp.4).
- n.101/1. Lettera del duca a don Bernardino Garcia de Espinosa (1705 luglio 18, Madrid) (pp.4).
- n.101/2. Lettera di don Bernardino Garcia de Espinosa al duca (1705 marzo 29, Macomer) (pp.12).
- n.101/3. Verbale del notaio Pedro Sogiu Pes sulla situazione esistente nel tancato di Padrumannu (1705 febbraio 2, Padrumannu) (pp.6).
- n.101/4. Corrispondenza, anche in copia, tra don Bernardino Garcia de Espinosa e il vicerè (1705) (pp.30).
- n.102/1. Lettera di don Bernardino Garcia al duca (1705 giugno 8, Sassari) (pp.6).
- n.102/2. Lettera del duca a don Bernardino Garcia (1705 agosto 8, Madrid) (pp.4).
- n.104. Lettera di don Bernardino Garcia al duca (1709 gennaio 5, Genova) (pp.5).
- n.105. Frammento di lettera del duca a don Bernardino Garcia (1706 ottobre 13, Madrid) (p.1)
- n. (106). Lettera del duca a don Bernardino Garcia (1705 giugno 5, Madrid) (pp.4).
- n.107. Lettera del duca a don Bernardino Garcia (1704 settembre 6, Madrid) (pp.4).
- n.108. Lettera di don Bernardino Garcia al duca (1704 settembre 6, Cagliari) (pp.4).
- n.109/1-109/5. Corrispondenza varia (1704) (pp.20).
- n.109/6. Istruzioni date da don Bernardino Garcia Espinosa al dr. Joseph Roca (1704 settembre 22, Cagliari) (pp.5).
- n.109/7-109/11. Corrispondenza varia (1704) (pp.26).
- n.109/13. Corrispondenza varia (1704) (pp.6).
- n.110-116. Corrispondenza varia e lettere di cambio (1704-1706) (pp.89).
- n.117/1. Informazioni sullo stato di Oliva fornite da don Bernardino Garcia (1705 luglio 20, Sassari) (pp.19).
- n.117/2. Memoriale di Pedro de Jana contro il dr. Joseph Roca (1705) (pp.2).
- n.117/3. Memoriale di Jorge Carta e altri vassalli di Nulvi contro il dr. Joseph Roca (1705) (pp.2).
- n.117/4. Procura dei vassalli di Ozieri a Pedro de Jana perché li rappresenti contro il dr. Joseph Roca (1705 febbraio 18, Ozieri) (pp.3).

- n.117/5. Testimonianza resa da Andrés Encapado, procuratore dello stato di Oliva, in ordine allo stato dei territori posti fra Osilo e Ploaghe (1704 agosto 3) (pp.4).
- n.117/6. Ordinanza di don Bernardino Garcia ai ministri di giustizia del Marghine circa le registrazioni da effettuare nella attività di riscossione delle rendite feudali (1705 gennaio 1, Sassari) (pp.5).
- n.118. Lettera di don Bernardino Garcia al duca (1708, agosto 3, Genova) (pp.10).
- n.119. Mandati di pagamento del duca (1696) (pp.10).
- n.120. Dichiarazione di don Gavino Sotgio y Manca, di Sassari, residente nella corte, a favore del fratello padre Augustin, religioso conventuale di san Francesco (1698 settembre 22, Madrid) (pp.4).
- n.121-129. Carte sui rapporti finanziari tra il duca di Gandia e i fratelli Sotgio y Manca (1695-1698) (pp.37).
- n.130. Lettera di cambio (1707) (pp.2).
- n.131. Nota contabile (1710) (p.1).
- n.132. Lettera del dr. Joseph Roca al duca (1720 novembre 7, Sassari) (pp.7).
- n.133/21. Lettera di don Antonio e Pedro Grisoni, di Ozieri, al duca sui contrasti col partito filoaustriano nella successione spagnola (pp.3).

Legajo 1001

- nn.1-8. Riscossione dei porci di Anglona e Monteacuto effettuata da Berenardinu Manca, agente del ricevitore Girone Sanna (1585) (pp.35).
- Uccisione di Antiogo Alferez Orella, di Valencia, ufficiale dell'Anglona, e contrasti per la sua successione (1586) (pp.35).
- nn.9-15. Presa di possesso dei villaggi di Chiaramonti, Speluncas, Laerru, Martis, Nulvi, Perfugas e Sedini (1606) (pp.76).
- Presa di possesso dei villaggi di Bisarcio e Bulzi (1606) (pp.22).
- n.308. Scrivania dell'Anglona: contrasti sull'arrendamento e sul pagamento del prezzo (1605-1635) (pp.14).

Legajo 1002

- nn.1-3. Conti resi per le rendite dell'Anglona (1481-1501) (pp.286).
- Conti resi per le rendite dell'Anglona e degli altri feudi (1502-1504) (pp.19).
- Conti resi per le rendite di Monteacuto, Anglona, Marghine e Coghinas (1523-1524) (pp.35).
- nn.6-7. Conti resi per le rendite di Monteacuto e Marghine (1502-1505) (pp.36).
- n.8. Conti resi per le rendite del Monteacuto (1480-1501) (pp.161).
- n.9. Conti resi per le rendite della baronia del Coghinas (1480-1501) (pp.47).

- n.10. Conti resi per le rendite del Marghine (1481-1504) (pp.141).
- n.11. Conti resi per le rendite del Marghine (1502-1507) (pp.34).
- nn.12-16. Conti resi per le rendite di Osilo (1480-1502) (pp.34).
- Conti resi per le rendite dell'Anglona (1502) (pp.16).
- Conti resi per le rendite del Montecuto (1502) (pp.13).
- Conti resi per le rendite del Marghine (1502) (pp.19).
- Conti resi per le rendite di Osilo (1502-1506) (pp.32).
- Registro delle rendite della baronia di Osilo con elenchi dei contribuenti e registro delle machizie (1522) (pp.44).
- n.17. Conti resi per le rendite della baronia di Oria (Coghinas) (1512-1514) (pp.22).
- n.18. Conti resi per le rendite del Marghine (1519-1522) (pp.47).

Legajo 1005

- nn. 5, 7-10. Lettere di don Ignacio Berdum de Espinosa, segretario della duchessa di Gandia, donna Maria Josefa Pimentel, e di don Giovanni Cesare Baille, procuratore generale della duchessa in Sardegna (1767-1770) (pp.34).
- n.44. Presa di possesso del villaggio di Bolotana (1606) (pp.14).
- n.67. Relazione sui villaggi, incarichi, rendite e oneri degli stati sardi di Oliva, fatta da don Geronimo de Zabarayn, reggidore (1701) (pp.62).

Legajo 1008

•n. 2/1. Il procuratore reale Jacopo de Besora vende all'incanto, ad Angelo Cano, la Torre Doria, la villa di Coghinas ed altre ville spopolate; l'incanto è fatto a istanza di F.G. Centelles per il recupero dalla regia cassa delle spese sostenute nella lotta contro il ribelle Nicolò Doria (1443 aprile 4, Sassari).

Sono incorporati i seguenti atti: a) ordine di Alfonso V al viceré e al procuratore reale per la vendita all'incanto (1438, giugno 24, Selva di Vayrano); b) regia patente con cui Alfonso V dà facoltà a Jaime de Besora di vendere e infeudare beni pubblici nel regno di Sardegna (1434 agosto 26, Palermo); c) privilegio di Alfonso V che conferma la vendita (1444 febbraio 10, Castelnuovo di Napoli) (pp.19).

•n. 2/2. Copia della vendita effettuata da Angelo Cano a Francisco Gilaberto Centelles dei villaggi di Coghinas e Osilo e di Casteldoria (1447 marzo 15, Sassari) (10 pp.).

•n. 4. Presa di possesso della baronia di Coghinas effettuata da Carlos Borja y Velasco, duca di Gandia (1606, luglio 4) (12 pp.).

•n. 14. Inventario delle pergamene (10) e carte (18) relative alla Sardegna, di interesse della casa ducale di Gandia (1309-1504) (24 pp.).

Legajo 1037

- n.136. Dissequestro dei beni del duca, don Carlos Francisco Borja y Velasco,

in Sardegna, disposto dalla Reale Udienza (1623, dicembre 11, Cagliari) (pp.6).

•n.143. Istruzioni del duca al nuovo incaricato della reggidoria, Gaspar Geronimo Olomar, riguardanti la descrizione dei feudi, dei diritti feudali, dei costi, delle liti e delle questioni e crediti in sospeso (1632, Gandia) (pp.41).

•n.145. Stima delle rendite dello stato di Oliva relativamente alle due amministrazioni succedutesi dalla fine del 1664 fino al giugno 1670 (s.d.) (pp.9).

•Riepilogo delle rendite dello stato di Oliva, elenco dei villaggi, arredamenti e diritti (*copertina*).

•n.151. Riepilogo delle rendite degli stati di Oliva degli anni 1665, 1666, 1667, 1668 e 1669 (s.d.) (pp.25).

•n.152. Elencazione dei villaggi che compongono lo stato di Oliva, rendite e oneri (seconda metà sec.XVIII) (pp.7).

•n.153. Criteri in uso per l'arrendamento degli stati di Oliva (1767?) (pp.6).

•n.159. Procura generale concessa dal duca don Pasqual Francisco Borja y Ponce de Leon a don Fernando Alencastre, duca di Linares, per l'amministrazione della contea di Oliva e del marchesato di Quirra e procura speciale per la riscossione delle entrate e per gli arredamenti (1708, settembre 20, Madrid) (pp.7).

•n.174. Il reggidore dr.don Antiogo Carcassona Cao nomina il dr. Antonio Murgia, di Sassari, consultore della contea di Oliva (1720, ottobre 15, Cagliari) (pp.3).

Legajo 4069

- Presa di possesso dei villaggi del Marghine (1606) (*copertina*).
- Presa di possesso del villaggio di Bolotana (1606) (pp.14).
- Presa di possesso del villaggio di Borore (1606) (pp.12).
- Presa di possesso del villaggio di Bortigali 1606) (pp.11).
- Presa di possesso del villaggio di Bortigali (1606) (pp.10) (copia).
- Presa di possesso del villaggio di Birori (1606) (pp.11).
- Presa di possesso del villaggio di Dualchi (1606) (pp.11).
- Presa di possesso del villaggio di Lei (1606) (pp.16).
- Presa di possesso del villaggio di Macomer (1606) (pp.13).
- Presa di possesso del villaggio di Mulargia (1606) (pp.10).
- Presa di possesso del villaggio di Silanus (1606) (pp.11).
- Presa di possesso del villaggio di Noragugume (1606) (pp.11).

Legajo 4207

- n.8. Rendite degli stati di Oliva (1777-1781) (pp.35).

III
ARXIU DEL REGNE DE VALÈNCIA
(València)
Reial Audiència

Procesos, parte 2ª, letra C

Expediente n.385

•Capitolato, transazione e accordo tra don Carlos Francisco Borja y Velasco, duca di Gandia e conte di Oliva, da una parte, e donna Beatriz Borja, don Cristóbal Mercader, don Gaspar Vidal, don Miguel Jofré, Miguel Jerónimo Pertusa, donna Eufemia García y Borja e donna Merinda García y Sanchis, dall'altra, relativamente al pagamento della somma alla quale questi ultimi vennero condannati come eredi dei garanti di don José Vallés (1602, novembre 27) (pp.80).

Procesos, parte 3ª, Apéndice

Expediente n.6120

•Memoriale di addebiti e accuse contro don José Vallés e i suoi garanti, presentato dal notaio Cosme Xulbi, procuratore del duca di Gandia, riguardo ai conti della sua amministrazione degli stati sardi (1601, settembre 22) (pp.55).

•Memoriale di Pere Godes, procuratore dei garanti ed eredi di don José Vallés, in risposta a quello di addebito presentato da Cosme Xulbi (1602, novembre 27) (pp.88).

Expediente n.8806

•Memoriale sui conti di Hierony Sanna e di Bertomeu Forés, ricevitori degli stati di Oliva (1571-1585) (pp.15).

•Capitolato e accordo tra Juan del Pont, amministratore e governatore generale in Spagna della contea di Oliva, e Onofre Lluís Garcia, cavaliere, e Juan Mata, mercante, tutti di Valencia, sul pagamento a Valencia delle rendite degli stati sardi dei Centelles, da riscuotere a Cagliari (1563, 18 marzo, Valencia) (pp.26).

•Filippo II nomina don José Vallés, di Valencia, governatore e amministratore in Spagna della contea e stato di Oliva, tenuto conto della lite insorta tra i successori di don Pedro Centelles y Folch de Cardona (1570, aprile 7, Cordoba). In allegato le istruzioni fornite dal re per l'attività di amministratore del feudo (pp.14).

•Atti di contabilità minuta (1586, ago. - 1592, ago.) (pp.111).

•Lettera del duca di Gandia, don Carlos de Borja y Castro, consorte di donna Magdalena Centelles y Folch de Cardona, sorella del conte defunto, a don José

Vallés sull'invio in Sardegna di Geroni de Cruylles quale procuratore generale e reggidore (1570, 24 aprile, Gandia) (pp.2).

- Lettera del duca a J. Vallés (1570, 26 ottobre, Castellón del Duque) (pp.2).

- Lettera del duca a J. Vallés (1570, 11 novembre, Gandia) (pp.2).

- Lettera di G. de Cruylles a J.Vallés, con la quale lo informa sulla situazione dei feudi sardi e in particolare di una epidemia di bestiame e di una invasione di cavallette (1571, maggio 11, Cagliari).

- Lettera di Miquel de Tori, vicario di Bisarcio, alla contessa donna Hipólita de Zúñiga, vedova del conte don Pedro Centelles, contro l'arrendamento del Monteacuto (1579, 28 aprile, Ozieri) (pp.3).

- Conti di Viçente Dianet, ricevitore delle rendite degli stati di Oliva (1569, giugno - 1571, maggio) (pp.37).

- Gaspar Geroni de Cruylles, reggidore, approva i conti di Viçent Dianet (1572, 5 gennaio, Stampace) (pp.10).

- Lettera di G.Cruylles a J.Vallés per informarlo che ha approvato i conti di Viçente Dianet e che gli ha revocato l'incarico di ricevitore; lo informa anche della grave situazione dei feudi, dovuta ai flagelli e alla siccità; sollecita un prestito a favore dei vassalli (1571, 1 e 20 giugno, Cagliari) (pp.10).

- Lettera informativa di G. Cruylles a J. Vallés (1571, 4 agosto, Cagliari) (pp.3).

- Su richiesta di Estheve Satta i de Quentza, procuratore di don J.Vallés, vengono assunte, dall'ufficio della Luogotenenza generale (viceré) informazioni testimoniali sull'operato di Berthomeu Forés, tesoriere regio in Sardegna (1591) (pp.27).

- Conti resi da Salvador Porco, ricevitore degli stati di Oliva, per il periodo agosto 1566-luglio 1569 (pp.57).

- Lettera di G.Cruylles a J.Vallés, per comunicargli la nomina di B.Forés a ricevitore (1571, 15 settembre, Cagliari) (pp.5).

- Lettera del duca a Vallés (1572, 7 agosto, Castellón del Duque) (pp.2).

- Lettera della duchessa (consorte) di Gandia, donna Magdalena Centelles y Folch de Cardona, a don J.Vallés, per raccomandare che sia riservato al nuovo reggidore Josepe Roca lo stesso trattamento salariale di G.Cruylles (1572, 26 settembre, Gandia) (pp.3).

- Lettera di J.Roca a don J. Vallés, con la quale lo informa del suo arrivo e della situazione politica ed economica dei feudi sardi (1573, 9 aprile, Ozieri) (pp.7).

- Lettera di J.Roca a don J. Vallés per informarlo sulle resistenze degli ufficiali a rendere i conti e su alcuni disordini (1574, 30 novembre, Sassari) (pp.7).

- Ordine di don Adriano Barbará y Alagón, reggidore, agli ufficiali e podestà e all'ex ricevitore Salvador Porco, perché presentino i conti (1573, 21 febbraio, Chiaramonti) (pp.5).

- Risposte degli ufficiali e podestà delle incontrade e baronie, oltre che di Salvador Porco, all'ordine di don Adriano Barbará (1573, 26 febbraio e 13 marzo) (pp.8).

- Lettera del duca a Vallés, nella quale egli si dichiara contrario all'arrendamento del feudo sardo e gli dà alcune informazioni su quest'ultimo (1574, 15 luglio, Castellón del Duque) (pp.9).

- Filippo II dispone che i conti di don J.Vallés vengano esaminati nell'ufficio del Maestre racional di Valencia (1581, giugno 26, Almada) (pp.5).

- Lettera a J. Vallés di don Juan de Leza Coloma, suo procuratore, con la quale gli comunica l'invio di numerosi fascicoli di conti (1584, 19 novembre, Cagliari) (pp.3).

- Lettera a J.Vallés di don Juan de Leza Coloma, che comunica notizie sulla eredità di B.Forés e sulle frodi messe in atto dagli ufficiali dell'Anglona e del Monteacuto (1585, 10 aprile, Cagliari) (pp.21).

- Accettazione dell'incarico di ricevitore delle rendite della casa di Oliva in Sardegna, fatta da Jerónimo Sanna, mercante di Cagliari, e compromesso legale dei suoi garanti (1584, 27 giugno, Cagliari) (pp.11).

- Lettera a J.Vallés di don Melchor de Valpedrosa, che lo informa sulla lite per l'eredità Forés e sull'operato del reggidore, don Juan de Leza Coloma (1584, 3 ottobre, Cagliari) (pp.6).

- Lettera a J.Vallés di Leza Coloma, reggidore, che lo informa sulla situazione nei feudi e sul comportamento non adeguato di ufficiali e ministri baronali (1584, 23 ottobre, Cagliari) (pp.6).

- Lettera a J.Vallés di Jerónimo Sanna, ricevitore, che lo informa della sua gestione e di diversi affari relativi ai feudi, comprese alcune liti territoriali con la contea del Goceano (1586, 18 novembre, Cagliari) (pp.26).

- Sentenza di graduazione dei creditori nella eredità Forés, emessa da Joan Ferrer, vicario generale dell'arcivescovado di Cagliari e conservatore della eredità medesima (1587, 31 agosto, Cagliari) (pp.14).

- Lista dei debiti consegnata dai Padri gesuiti a don Joan Ferrer, quale conservatore della eredità Forés (s.d.) (pp.2).

- Lettera a J.Vallés di Esteve Sata y de Quença, suo procuratore, che lo informa sulla lite per la eredità Forés (1584, 19 novembre, Cagliari) (pp.4).

- Lettera a J.Vallés di Jeronimo Sanna, che lo informa sulla lite per l'eredità Forés e sulle remore frapposte dall'inquisitore per la Sardegna, dr. don Anthonio de Raya, per pagare ciò che spetta alla Casa di Oliva (1588, 13 ottobre, Cagliari) (pp.7).

- Lettera a J.Vallés di don Anthonio de Raya, inquisitore, che gli comunica la disponibilità a depositare le somme spettanti alla Casa di Oliva sulla eredità Forés presso il giudice competente (1588, 9 luglio, Sassari) (pp.3).

- Lettera a J.Vallés dell'inquisitore de Raya, per comunicare che sta raccogliendo la somma da consegnare alla Casa di Oliva (1588, agosto 2, Sassari) (pp.3).

- Ordinanza di don Miguel de Moncada, viceré, che annulla il concorso di graduazione dei creditori sulla eredità Forés, con allegata la ricevuta del deposito delle somme già assegnate alla Casa di Oliva (1589, 16 giugno, Cagliari) (pp.7).

- Sentenza di don Gaston de Moncada, viceré, con la quale dispone che non vi siano aggravii per la Casa di Oliva, in dipendenza del fatto che siano state già pagate delle somme sulla eredità Forés (1594, febbraio 14, Cagliari) (pp.5).

- Lettera a J.Vallés di Esteve Sata y de Quença, che lo informa sulla situazione della eredità Forés e sulla partenza per la Spagna di alcuni ufficiali dei feudi (1594, 27 dicembre, Cagliari) (pp.5).

- Istanza di J.Vallés al portavoce del governatore di Valencia perché venga dichiarata l'utilità di arrendare gli stati sardi di Oliva a Antonio Santoro, mercante valenzano nel regno di Sardegna; in appendice le dichiarazioni testimoniali (1589, 30 giugno, Valencia) (pp.24).

- Sentenza del portavoce del governatore di Valencia, che concede l'autorizzazione a J.Vallés di arrendare le rendite degli stati sardi di Oliva ad Antonio Santoro (1589, agosto 1, Valencia) (pp.7).

- Lettera di J.Vallés al portavoce del governatore di Valencia sul nuovo arredamento delle rendite degli stati sardi di Oliva: propone che venga concesso ad Antonio Santoro, tenuto conto della sua offerta e del rischio sui cambi; in allegato attestazioni di banditori e operatori di cambio (1593, 1 ottobre, Valencia) (pp.35).

- Sentenza del portavoce del governatore di Valencia, che accoglie la richiesta di arrendare ad Antonio Santoro le rendite sarde (1593, 19 ottobre, Valencia) (pp.6).

- Ordine di don Juan de Castellví, reggidore, agli ufficiali e podestà perché rendano pubblico un bando per annunciare un'asta per l'arrendamento delle rendite dello stato di Oliva (1593, 1 luglio, Cagliari) (pp.3).

- Ordinanza del vicerè, don Gaston de Moncada, per rendere pubblico l'annuncio dell'asta dell'arrendamento delle rendite degli stati sardi di Oliva (1593, 30 giugno, Cagliari) (pp.3).

- Estratto di capitolo del contratto di arrendamento delle rendite dello stato di Oliva in Sardegna, stipulato tra don José Vallés e Anthiogo Alférez Orella, circa l'anticipazione di somme (1585, 25 ottobre, Monzón) (pp.3).

- Note di contabilità (1586) (pp.3).

- Libro delle rendite dello stato di Oliva in Sardegna riscosse da Berhomeu Forés e altri amministratori (1571-1584) (pp.75).

Processos de Madrid

- n. 397. Il conte di Oliva, don Francisco Gilabert Centelles y Heredia, concede a Jaime Joan Solivera la officialia del Monteacuto, dopo l'annullamento di una precedente concessione fatta a un fratello del Solivera stesso (1542, gennaio 5, Oliva) (pp.8).

IV
ARXIU DEL REGNE DE VALÈNCIA
(València)
Maestre Racional

Expediente 9796

- Lettera di Salvador Porco, ricevitore (1566, luglio4, Macomer) (p.1).

Manaments i Empares, any 1608, libre 4°

•Man. 50. Arrendamento effettuato da don Miguel de San Martin, per conto del duca di Gandia, a favore di don Juan Maria Nater, di Cagliari, di tutte le rendite dei feudi sardi, per il periodo di sei anni (1605, settembre 16, Genova) (pp.19).

Manaments i Empares, any 1610, libre 5°

•Man. 52. Accordo stipulato tra il duca di Gandia e Acón Foreste, quale procuratore di Juan Antonio Martin, di Cagliari, sulle rendite, frutti ed emolumenti dei feudi sardi (1599, luglio 3, Gandia) (pp.32).

V
ARCHIVIO DI STATO DI CAGLIARI
Regio Demanio
Feudi

Cartella 23 - Stati di Oliva

Fascicolo 1

•Privilegio col quale Carlo II concede il titolo di conte del Monteacuto a don Giovanni Battista Fortesa (1700 marzo 24, Madrid) (pp.10).

Fascicolo 2 - Atti relativi al sequestro degli Stati di Oliva da parte del Regio Fisco (1740-1749).

- Indice degli atti (pp.12).
- Presenza di possesso dei villaggi (1740) (pp.198).
- Diploma col quale Alfonso V concede in feudo a Bernardo Centelles le baronie e incontrade del Monteacuto, Anglona, Osilo e Meilogo (1421 febbraio 15, Palermo) (pp.10).

•Diploma col quale Alfonso V concede l'alta giurisdizione penale a Bernardo Centelles per i feudi sardi (1424 agosto 20, Barcelona) (pp.6).

•Francisco Gilaberto Centelles vende il Marghine a Salvatore di Arborea (1439 maggio 14, Ardara). L'atto incorpora il diploma col quale Alfonso V concede al Centelles di impignorare o vendere qualunque villa o feudo in Sardegna e Sicilia senza pagamento di laudemio o fatica (1438 giugno 24, Bosco di Vayrano) (pp.14).

•F.G.Centelles vende la baronia di Osilo ad Angelo Cano (1439 giugno 7, Alghero) (pp.12).

•Corrispondenza (1740) (pp.4).

•Procura di don Juan Manuel Diego Lopez, duca di Bejar e Mandas, e di donna Maria Anna Borja, a favore di don Francisco Cervellon, perché prenda possesso dei feudi sardi di Oliva (1740 agosto 23, Madrid) (pp.16).

•Lettera di don F.Cervellon all'Intendente Generale (1740 ottobre 8, Cagliari) (pp.2).

•Dichiarazione di don Giuseppe de Passamonte, a nome della duchessa di Mandas e Gandia, donna Maria Anna Borja, sulla successione nei feudi sardi di Oliva dopo la morte del fratello don Luis (1740 febbraio 12, Madrid) (pp.22).

•Rilascio dei seguenti atti richiesti da donna Maria Anna Borja: Diploma con cui Giovanni II concede a F.G.Centelles in franco e libero allodio i feudi posseduti in Sardegna, ossia Monteacuto, Anglona, Osilo e Coghinas (1462 novembre 23, Balaguer) e Diploma con cui Fernando il Cattolico ratifica la vendita del Marghine a Serafin Centelles e concede sullo stesso il franco e libero allodio (1504 febbraio 6, Medina del Campo) (pp.22).

•Corrispondenza (1741) (pp.12).

•Giovanni II vende a Serafin Centelles, conte di Oliva, il Marghine, già sequestrato a Leonardo Alagon (1480 giugno 30 [luglio 31], Toledo) (pp.24).

•Altra copia del diploma con cui Giovanni II concede a F.G.Centelles in franco e libero allodio i feudi posseduti in Sardegna (Monteacuto, Anglona, Osilo e Coghinas) (1462 novembre 23, Balaguer) (pp.12).

•Corrispondenza (1741) (pp.4).

•Dichiarazione di don Francisco de Cervellon sulla successione nello Stato di Oliva (1741, settembre 15, Cagliari) (pp.12).

•Altra dichiarazione del procuratore fiscale patrimoniale sullo stesso argomento di cui sopra (1741 ottobre 21, Cagliari) (pp.5).

•Alfonso V ordina che chi abbia in possesso beni demaniali e feudi nel regno di Sardegna proceda alla capibreviazione dei titoli (1438 gennaio 5, Capua) (pp.8).

•Carta reale con la quale Filippo III dispone che il Real Patrimonio prenda possesso dei beni soggetti al regio demanio non capibreviati (1612 ottobre 6, San Lorenzo).

•Lettera di Filippo III con cui si ordina all'avvocato fiscale patrimoniale di continuare la capibreviazione (1617 ottobre 9, Lerma) (p.1).

•Capitolo (9°) di una real prammatica, col quale Ferdinando II dà istruzioni per la capibreviazione dei beni feudali o enfiteutici (1485 gennaio 3) (p.1).

- Capitolo di una real prammatica, col quale Carlo V dispone che vengano ultimate le capibreviazioni (1530 febbraio 15) (p.1).

- Corrispondenza varia sul sequestro degli stati sardi di Oliva (1741-1749) (pp.120).

Fascicolo 3

- Carta reale di Carlo Emanuele III che approva il sequestro degli stati di Oliva disposto dall'avvocato fiscale patrimoniale e dalla Reale Udienza (1740 settembre 21, Torino) (pp.13).

Fascicolo 4 - Atti amministrativi connessi con la presa di possesso degli stati di Oliva da parte di Giovanni Cesare Baille, procuratore delle duchesse di Benavente e Gandia (1767)

- Lettera sul mantenimento di alcuni studenti alla Università (1770 luglio 10, Cagliari?) (pp.2).

- Schema di notizie da comunicare al feudatario (pp.3).

- Proposte di Giovanni Cesare Baille, governatore e amministratore generale degli stati di Oliva, per il ripopolamento del Coghinas (pp.18).

- Richiesta del possesso degli stati di Oliva avanzata dalla duchessa di Gandia al tribunale del real patrimonio (1767) (pp.62).

- Carlo Emanuele III approva l'atto di transazione tra il Regio fisco di Sardegna e la duchessa di Gandia relativamente al sequestro degli stati di Oliva (1767 luglio 28, Torino) (pp.120).

- Diploma col quale Carlo Emanuele III approva la Transazione sopra indicata e conferma le antiche concessioni feudali, erigendo il Monteacuto in ducato, l'Anglona in principato, il Marghine in marchesato, Osilo e Coghinas in contea (1767 luglio 28, Torino) (pp.37).

- Corrispondenza e atti vari (1767-1769) (pp.24).

Fascicolo 5

- Atti di ispezione nella montagna ghiandifera di Bolotana (1767) (pp.18).

Fascicolo 6

- Promemoria del podatario degli stati di Oliva sulle chiusure dei terreni (pp.2).

- Contrasti sulla terna proposta per il consiglio comunitativo di Chiaramonti (1791 luglio 1) (pp.2).

- Rendite e spese degli stati di Oliva (1767) (pp.6).

- Nota che riporta l'opinione del ministro Bogino sull'utilizzo di parte dei fondi destinati agli stati di Oliva per studenti in Medicina (p.1).

- Bozza della Intendenza generale per affidare l'incarico della consegna degli stati di Oliva alle duchesse di Benavente e Gandia (pp.8).

- Bozza di lettera sull'utilizzo dei fondi destinati agli stati di Oliva per effetto della transazione col Regio fisco (novembre 1769) (pp.3).

- Promemoria anonimo diretto all'Intendente generale sulla giurisdizione a lui spettante a seguito della Carta reale 8 marzo 1768 sulla redenzione dei censi e controversie annesse (1769 ottobre 17, Cagliari) (pp.11).

Fascicolo 7

- Copia di progetto anonimo sulla attuazione della Convenzione tra il regio fisco e la duchessa di Gandia sull'impiego delle somme da investire a beneficio dei feudi (pp.22).

- Accordo sull'utilizzo delle somme che dovranno essere pagate dalla regia cassa per l'esecuzione dell'Adeguamento (pp.16).

Fascicolo 8

- Lettera di G.C.Baille sulla richiesta di costituzione di dote da parte di ragazze di Macomer e Borore, fatta ai sensi della transazione col regio fisco (1775 luglio 19, Cagliari) (pp.3).

- Relazione di don Pedro Corda all'Intendente generale sui villaggi che appartengono agli stati di Oliva (pp.14).

Fascicolo 9

- Relazione di G.C. Baille, procuratore del feudatario, fatta di concerto con l'intendente generale, sulla esecuzione degli adeguamenti convenuti tra il regio fisco e il procuratore stesso (1771 febbraio 20) (pp.14).

- Rappresentanza dell'intendente generale al viceré per la costituzione di dote a favore di 19 ragazze dei feudi di Oliva, secondo quanto previsto nel contratto di transazione tra il regio fisco e le duchesse di Benavente e Gandia (1774 febbraio 11, Cagliari) (pp.6).

Fascicolo 10

- Vertenza tra l'arrendatore dei diritti civili del Marghine e alcuni cavalieri di Bortigali circa il diritto di peso dei formaggi (1758) (pp.141).

Fascicolo 11

- Arrendamento delle rendite civili della baronia di Osilo (1763 aprile 19, Cagliari) (pp.7).

Fascicolo 18

- Progetto di ripopolamento della distrutta villa di Coghinas (1775) (pp.487).

Cartella 24 - Stati di Oliva

Fascicolo 1 – Atti vari

- Genealogia dei Carroz
- Corrispondenza con la Intendenza Generale (1741, 1762)
- Lettera dell'ufficiale di giustizia di Macomer (1788)
- Risposta a supplica del sindaco di Noragugume (1790)
- Risposta a esposto del sindaco di Birori (1792)
- Bozze di domanda per l'ottenimento della dote da parte delle ragazze povere
- Usurpazione di terreno ad Alà (1793)
- Relazione di don Pedro Corda sull'Anglona
- Chiusure a Berchidda (1793)
- La contessa di Oliva dà notizia del suo matrimonio (1772)
- Recinzioni e fabbricati abusivi a Borore
- Chiarimenti sulle vicende feudali del Marghine
- Insofferenza della villa di Macomer verso i funzionari feudali (1792)
- Valutazione di arrendamenti
- Riparto delle terre comunali a Buddusò (1791)
- Scelta della giovane alla quale attribuire la dote della feudataria da parte delle autorità di Borore
- Pascolo nelle marine di Castellaragonese
- Considerazioni sul pagamento degli oneri feudali da parte dei vassalli
- Scelta della giovane di Dualchi per la concessione della dote (1768)
- Causa tra la Congregazione dell'ospedale di Ozieri e i fratelli don Ludovico e don Faustino Baille di Cagliari (1821)
- Scelta di una giovane di Birori per la concessione della dote feudale (1768)
- Convocazione dei pastori di Codaruina, del Coghinas e delle isole della villa di Perfugas (1745)
- Arrendamento del Marghine (1744)
- Contrasti tra don Giovanni Musso, reggidore, e don Pedro Ladu, delegato di giustizia del Monteacuto, per diversi fatti accaduti a Ozieri
- Diniego di pascolo agli ovini nel prato di Bortigali (1791)
- Costruzione di un "quartiere" cioè caserma a Ozieri
- Impiego di collettore a Bolotana (1791)
- Fissazione del prezzo del grano in Anglona (1780)
- Considerazioni dell'avvocato fiscale Dani sulla lite tra il regio fisco e la duchessa di Benavente e Gandia (1757)
- Rendite del Monteacuto (1767)
- Arrendamento delle rendite civili dell'Anglona, del Coghinas e di Bisarcio a don Jorge Quesada Delitala di Nulvi (1740)
- Natura delle originarie concessioni feudali relative allo stato di Oliva (1740)

- Copia dell'atto di concessione, disposta nel 1424, della giurisdizione penale a Bernardo Centelles per i suoi feudi sardi
- Copie dell'atto di vendita del 1447 col quale Angelo Cano vende a Francisco Gilaberto Centelles Casteldoria, Coghinas e parte della baronia di Osilo
 - Elenco delle persone che sanno leggere e scrivere in Gallura e Anglona
 - Copia dei privilegi coi quali i re d'Aragona concessero il franco allodio per i feudi sardi dei Centelles
 - Bando per l'arrendamento delle rendite civili della baronia di Osilo (1749)
 - Estratto delle rendite civili dei feudi di Oliva riferite agli anni 1732-1733-1734
 - Testamento del sac.Proto Manay Tola, rettore di Mulargia (1791) (totale pp.217).

Fascicolo 2

- Causa tra cavalieri e ufficiali di Buddusò e l'arrendatore delle rendite civili del Monteacuto Miguel Pietri per il pagamento dei diritti di laor di corte, formaggio di peso e vino (1766) (pp.57).

Fascicolo 3

- Causa di Miguel Pietri sui vari danni e pregiudizi subiti nell'arrendamento del Monteacuto iniziato nel 1770 (1776) (pp.118).

Fascicolo 19

- Causa tra l'arrendatore delle rendite civili dell'Anglona e alcuni privati di Sassari per il pascolo nei vacui delle vidazzoni (1763) (pp.221).

Cartella 71 bis

Fascicolo 5

- Rinnovo delle investiture feudali allo Stamento Militare (in persona del Sindaco) nanti il tribunale del real patrimonio per l'ascesa al trono di Vittorio Amedeo III (1776) (pp.34).

Cartella 76 bis - Stati di Oliva, ecc.

Fascicolo 7

- Consegne feudali dei comuni del Marghine con le osservazioni dei rispettivi consigli comunitativi (1836) (pp.295).
- Controsservazioni feudali riguardanti i villaggi del Marghine (1837) (pp. 193).
- Verbale tra regio fisco e feudatario per il riscatto dei feudi di Oliva (cessione offerta da don Cristoforo Trias ed annesse condizioni, ratificata dal Trias il

4.1.1843) (1843 gennaio 21, Torino) (pp.8).

- Patente con la quale Carlo Alberto approva lo strumento di convenzione stipulato a Torino nanti il sacro real consiglio di Sardegna tra il regio fisco generale e il feudatario per il riscatto dei feudi di Oliva (contiene in appendice il verbale in data 21.1.1843) (1843 marzo 4, Torino) (pp.28).

- Deliberazione della regia delegazione (ex R.Editto 30 giugno 1837) sulla quota pecuniaria non redimibile a carico dei comuni dei feudi di Oliva (1843 luglio 3, Cagliari) (pp.8).

- Deliberazione della regia delegazione (ex R.Editto 30 giugno 1837) sulla quota pecuniaria redimibile a carico dei comuni dei feudi di Oliva (1843 luglio 3, Cagliari) (pp.7).

- Regio brevetto col quale Carlo Alberto approva le contribuzioni finanziarie a carico dei villaggi dei feudi di Oliva (1843 agosto 16, Racconigi) (pp.5).

Cartella 102

- Stati di Oliva - Accertamento delle rendite feudali ex sentenza della regia delegazione del 5 aprile 1838 (1836-1842) (pp.54).

Cartella 103

- Liquidazione dei feudi di Oliva - Accertamento delle rendite feudali per comune - Marghine, Anglona, Monteacuto (1838-1840) (pp.28).

Cartella 108

- Contea di Oliva - Delibere della regia delegazione feudale del 13 ottobre 1836 sulle rendite dei singoli villaggi (1836) (pp.85).

Cartella 112

- Sentenze della regia delegazione feudale del 1838 - Anglona, Monteacuto, Marghine, Osilo (pp.47).

Cartella 127 bis

- Ricognizione dei confini tra Marghine e Goceano (1847) (pp.49).

Cartella 152

- Atto di transazione e di amichevole componimento tra le comunità del Marghine sull'utilizzo dei terreni demaniali (1846 novembre 6, Cagliari) (pp.183).

VI
ARCHIVO HISTÓRICO NACIONAL
(Madrid)
Órdenes Militares

Calatrava

Expediente n.8

Pruebas de caballeros - Abella. Atti per l'ammissione all'Ordine Militare di Calatrava di don Francisco de Abella, di Alghero, figlio di don Julián, di Alghero, e di donna Isabel Fois Delitala, del villaggio di Bolotana (1635-1637) (pp.144).

VII
BIBLIOTECA NACIONAL
(Madrid)
Sección de Manuscritos

N. 18651¹²

1. Don Juan Pardo de la Casta, governatore del Capo del Logudoro, ordina ai consiglieri di Bosa che vengano rispettate le franchigie concesse alla città di Alghero (1439, gennaio 9, Alghero) (pp.5).

2. Don Francisco de Erill, viceré, ordina ad Antoni Marquet, podestà di Iglesias, e a Pere d'Osona, arrendatore della scrivania di detta città, di togliere il sequestro sui diritti di Antoni Çescany, del Castello di Cagliari (1440, marzo 9, Cagliari) (pp.2).

3. Nicolas Antonio de Montes, viceré, ordina che vengano pubblicati l'indulto e il salvacondotto concessi al marchese di Oristano e agli abitanti di Iglesias, in seguito alla ribellione contro Alfonso V (1448, settembre 29, Cagliari) (pp.3).

4. Alfonso V, re d'Aragona, conferma i patti sottoscritti da Joan d'Ortega, procuratore di don Jaume Carroz, conte di Quirra, e Andrea de Muncada, sindaco della villa di Iglesias (1450, marzo 20, Torre Ottava) (pp.9).

5. Donna Aldonça de Besora costituisce un censo di 1108 ducati sulle rendite

¹² I documenti che interessano, direttamente o indirettamente, gli stati di Oliva sono contrassegnati con l'asterisco (*).

della Trexenta, a favore di Pedro Bellit, del Castello di Cagliari (1454, febbraio 4) (pp.5).

6. Donna Marquesa de Sena, che ha in dote l'incontrada della Trexenta, si obbliga a pagare 200 lire di censo annuo a Guillermo de Sena, rappresentante degli eredi di Mateu Vidal (1464, agosto 13, Cagliari) (pp.6).

7. Guillermo de Sena e la sposa donna Timbora vendono a Juan Beltrán un censo annuo di 25 lire (1465, gennaio 3, Cagliari) (pp.9).

*8. Guillem de Peralta, viceré, comunica il contenuto di una prammatica reale, nella quale vengono specificati i diritti dei baroni sardi sui loro vassalli (1484, agosto 13, Cagliari) (pp.3).

9. Isabel d'Alagon, moglie di Salvador d'Alagon, quale successora dei suoi fratelli e della sorella donna Marquesa de Sena, dona a suo figlio Jaume i diritti a lei spettanti sulla Trexenta (1495, luglio 15, Castel di Cagliari) (pp.5).

10. Don Jaume Carroç, viceré e capitano di Iglesias, riconosce di aver percepito da detta città lire 1000 di alfonsini a titolo di censale (1454, maggio 2, Cagliari) (pp.3).

11. Don Angel de Vilanova, viceré, scrive ai consiglieri di Alghero circa il brigantino di Rebolledo (1516, maggio 2, Cagliari) (pp.3).

12. La curia arcivescovile di Cagliari ordina ai curati di Sanluri che denuncino il furto di grano e di una giumenta subito da Rosa Piras (1539, giugno 5, Cagliari) (pp.2).

13. Don Anton de Cardona, viceré, autorizza il capitano e i consiglieri di Iglesias a scegliere tre probi uomini per l'esame dei conti dei custodi, amministratori del frumento e obrieri della illuminazione del glorioso sant'Antioco (1545, gennaio 13, Cagliari) (pp.6).

14. Juan de Cardona, inviato da Filippo II per prendere possesso in suo nome dell'isola, offre i suoi servigi alla città di Oristano, scusandosi di non averlo fatto prima (1556, giugno 12, Cagliari) (pp.3).

15. Gli abitanti di Iglesias, offrono a don Jeronimo de Vilanova, vescovo sulcitano e arcivescovo di Cagliari, decime e primizie per il finanziamento delle opere e degli ornamenti della chiesa parrocchiale di Santa Clara (1527, febbraio 24, Iglesias) (pp.7).

16. Sentenza a seguito di lite tra i sindaci di Iglesias e don Jeronimo Gessa per l'affrancamento e l'estinzione di censi di alcune ville e terre (1596, maggio 23, Cagliari) (pp.4).

*17. Don Antonio Coloma, conte di Elda, viceré, su richiesta del consigliere di Sassari dr. Francisco Manca Cedrelles, ordina alle baronie e ville del Capo del Logudoro di rispettare l'equo riparto del grano (1596, settembre 17, Cagliari) (pp.2).

*18. Don Antonio Coloma, viceré, si congratula con i consiglieri di Sassari per la difesa del Capo del Logudoro e li invita a vigilare per la custodia di Castellaragonese, in vista di un possibile attacco francese (1603, settembre 15, Cagliari) (pp.3).

19. Il luogotenente del Maestro Razionale, Jaume Boi, certifica le spese sostenute dalla città di Sassari per l'affitto di alcune bombarde a Porto Torres e l'invio di biscotto a Oristano, a causa delle operazioni di guerra (1560, maggio 31, Cagliari) (pp.3).

*20. Bando emesso da Don Álvaro de Madrigal, viceré, sui diritti dei baroni e dei vassalli, la repressione dei ladri e dei vagabondi, la protezione della moneta e l'osservanza dei capitoli parlamentari (1561, gennaio 16, Cagliari) (pp.19).

21. Don Álvaro de Madrigal, viceré, accoglie la richiesta di un aumento delle indennità dei consiglieri della città di Oristano (1565, maggio 12, Cagliari) (pp.4).

22. Don Juan Coloma, viceré, chiede ai consiglieri di Oristano di essere informato sulla imposta applicata agli ebrei e sulle somme occorrenti per riparare i ponti e le muraglie (1571, novembre 24, Cagliari) (pp.2).

23. Miguel Pellis, capitano della villa di Sanluri, istituisce un beneficio perpetuo sulla locale chiesa di sant'Anna (1573, maggio 6, Sanluri) (pp.5).

24. Don Juan Coloma, barone di Elda, viceré, dà istruzioni ai consiglieri della città di Sassari circa l'alloggiamento delle truppe (1574, luglio 13, Cagliari) (pp.3).

25. Camillo Morchich, informa il re Filippo II sulla situazione delle fortificazioni di Alghero e sul numero di soldati necessario per la sua difesa (1575, settembre 24, Cagliari) (pp.6).

26. Juan Ferrer, vicario generale dell'arcivescovado di Cagliari, raccomanda a Tomas Serra, canonico di Iglesias, la definizione della lite tra la città di Iglesias e il vicario Juan Samba, che esige la riscossione di alcune mezze decime (1587, luglio 24, Cagliari) (pp.4).

27. Il consiglio della città di Iglesias fissa il regolamento per la cessione o l'appalto dell'imposta sul vino; deliberazioni sulla aggiudicazione della stessa al notaio Pere Francesch (1592, dicembre 3, Iglesias) (pp.5).

28. Gaston de Moncada, viceré, dà istruzioni agli ufficiali e podestà dei Campidani di Oristano sul regime delle carceri (1593, aprile 16, Oristano) (pp.8).

29. Nani Serra, di Sanluri, riconosce un proprio debito nei confronti di Elias Corbello (1604, settembre 24, Villamassargia) (pp.3).

30. Don Pedro Sanchez de Calatayud, viceré, comunica agli amministratori di Sassari di aver modificato il provvedimento concesso ad alcuni pescatori di anguille, che era stato ritenuto dannoso dalla città (1606, luglio 17, Cagliari) (pp.4).

*31. Don Carlos Francisco Borja y Velasco, viceré, ringrazia i consiglieri di Sassari per l'interesse dimostrato in occasione della sua nomina (1611, settembre 6, Cagliari) (pp.3).

*32. Don Juan Vives, viceré, dà istruzioni ai consiglieri di Sassari sulla acquisizione di grano, il cui raccolto è stato inferiore alle previsioni (1623, agosto 30, Cagliari) (pp.2).

33. Don Jeronimo Pimentel, viceré, prega gli eredi di donna Isabel Rama perché adempiano al pagamento di una multa imposta alla vedova Catalina Sabater (1628, gennaio 18, Cagliari) (pp.3).

34. Francisco Arriu, contadino di Sanluri, vende un censo di cento lire a Sebastian Sayu, dal quale ha acquistato una casa e un orto (1628, novembre 4, Sanluri) (pp.6).

35. Il marchese di Almonacir, viceré, invita i consiglieri di Oristano a partecipare a un prestito di 75.000 scudi per sovvenire alle necessità dell'esercito (1634, aprile 4, Cagliari) (pp.2).

36. Il marchese di Almonacir, viceré, invita ancora i consiglieri di Oristano a partecipare a un prestito garantito sulle entrate della pesca del tonno (1634, maggio 6, Cagliari) (pp.3).

37. Il marchese di Almonacir, viceré, invia ai consiglieri di Oristano le condizioni che regolano il prestito garantito dalle entrate della pesca sul tonno (1634, agosto 14, Cagliari) (pp.5).

38. Filippo IV comunica alle autorità isolate che ha tolto, relativamente alle opere letterarie, le autorizzazioni che prima dovevano essere osservate dalla stamperia di Sassari (1637, settembre 30, Madrid) (pp.4).

39. Don Diego de Aragall, viceré interinale, ordina agli amministratori di Sassari di dare conveniente alloggio al capitano don Carlos de Sena e ai suoi soldati (1639, gennaio 12, Cagliari) (pp.2).

40. Don Diego de Aragall, viceré interinale, ordina alla città di Sassari di alloggiare convenientemente la compagnia del capitano don Geronimo de Loreto (1639, aprile 26, Cagliari) (pp.2).

41. Don Bernardino Matia de Cervellon, governatore del Capo del Logudoro, comunica ai giurati di Sassari di aver visitato le piazzeforti di Alghero in vista di un possibile attacco francese (1640, settembre 24, Alghero) (pp.2).

42. Don Fabrizio Doria, viceré, ordina alla città di Iglesias di aumentare la paga del banditore (1641, settembre 28, Cagliari) (pp.5).

43. Felipe IV richiede ai cittadini di..... l'invio di grano per l'esercito impegnato nel recupero della Catalogna (1643, dicembre 27, Madrid) (pp.3).

44. Gaston de Moncada, marchese di Aytona, viceré, ordina al governatore del Capo del Logudoro di recuperare i crediti dell'Ospedale della Santa Croce di Sassari (1595, aprile 21, Sassari) (pp.3).

45. Filippo IV richiede ai cittadini di.... l'invio di grano per la campagna di guerra di Catalogna (1644, dicembre 30, Madrid) (pp.2).

46. Il cardinal Teodoro Trivulzio, viceré, comunica ai consiglieri di Sassari che non vi è intenzione, da parte della procura reale, di imporre un diritto sulle botti di vino che si imbarcano a Porto Torres (1650, gennaio 10, Cagliari) (pp.3).

47. Don Beltran de Guevara, viceré, sollecita l'aiuto della città di Sassari per l'esercito che assedia Barcellona (1651, dicembre 6, Cagliari) (pp.2).

*48. Don Pedro Martinez Rubio, governatore del Capo di Cagliari e Gallura, comunica ai cittadini di Sassari di aver dato disposizioni sui rifornimenti di pane e carne alla città, in una situazione caratterizzata dalla presenza della peste. Nomina anche i successori del governatore del Capo del Logudoro, deceduto per la peste (1652, agosto 14, Cagliari) (pp.3).

49. Francisco Fernandez de Castro, conte di Lemos, viceré, comunica alla città di Sassari i provvedimenti presi per evitare la diffusione della peste a Cagliari (1656, marzo 10, Cagliari) (pp.4).

50. Don Pedro de Alagon y Cardona, canonico della chiesa primaziale cagliaritano, prende possesso del canonicato di Nuraminis (1657, marzo 16, Nuraminis) (pp.5).

51. Don Pedro Martinez Rubio, viceré interino, comunica ai consiglieri della città di Sassari la resa di Barcellona, Dunkerque e Casale (1652, ottobre 29, Cagliari) (pp.2).

*52. Don Francisco de Borja, marchese di Lombay, in qualità di procuratore e amministratore generale del padre don Francisco Diego Pascual Borja y Doria Carretto, duca di Gandia, concede la somma annuale e perpetua di 50 lire per l'illuminazione del santissimo sacramento del convento dei Frati Minori Osservanti di Nulvi (1662, maggio 12, Sassari) (pp.5).

53. Don Josepe Pintus, amostassen di Iglesias, chiede al viceré che non vengano aumentati i prezzi del vino rosso e bianco nella città (1663, luglio 18, Cagliari) (pp.3).

*54. Pere Pau Scarpa Fois e la sorella Madalena, moglie di Domingo Senes, della villa di Bolotana, vendono al duca di Gandia, don Pascual Francisco Borja y Ponce de Leon, un salto situato nel territorio di Nulvi (1669, aprile 10, Bolotana) (pp.5).

55. Don Ferrando Joaquim Fajardo Requesens y Zúñiga, marchese de los Velez, viceré, delega il consigliere in capo di Alghero a richiedere alle ville vicine il grano necessario per l'approvvigionamento della città (1673, luglio 27, Cagliari) (pp.3).

56. Don Melchior Sisternes, viceré, ordina alla Real Governazione di Sassari di dare alloggio a un contingente di soldati alemanni (1679, novembre 17, Cagliari) (pp.3).

57. L'arcivescovo di Sassari decide di porre fine ai contrasti protocollari con la

città di Alghero, stabilendo che, per il futuro, un canonico avrebbe dato l'incenso alla città senza berretta in testa (1680, agosto 24, Alghero) (pp.4).

58. Transazione tra il Convento di Santa Maria del Gesù, dei Francescani, posto a Cagliari nell'appendice di Villanova, e il procuratore del duca di Béjar e Mandas, relativa a una lite sul pagamento di 72 lire annuali e il permesso di assistere alle funzioni religiose nell'altare maggiore (1680, settembre 6, Cagliari) (pp.11).

59. Felipe de Egmont, conte di Egmont, viceré, ordina ai consiglieri di Sassari che vengano accertate le malattie più comuni sofferte dagli abitanti della città in modo da potervi porre rimedio (1681, marzo 29, Cagliari) (pp.2).

60. L'arcivescovo di Cagliari, fray Diego Ventura Fernandez de Angulo, viceré interinale, comunica ai consiglieri di Sassari di aver impartito disposizioni per la punizione dei soldati di Alghero che avevano causato danni nei territori della Nurra (1682, maggio 27, Cagliari) (pp.2).

61. Ephis Diego Melis, vicario generale del vescovado di Iglesias, prega i consiglieri della città che continuino a pagare a Joan Antioco Corbello y Cannaverano, studente di Fisica e Medicina a Cagliari, il legato istituito dal canonico di Cagliari Juan Antonio Serra (1683, dicembre 10, Iglesias) (pp.3).

62. Spese sostenute a Iglesias in occasione della morte della regina Maria Luisa di Borbone, moglie di Carlo II (1689) (pp.2).

*63. Don Luis Moscoso Osorio, conte di Altamira, viceré, scrive all'ufficiale del Montecuto sulla risoluzione della lite tra la villa di Ozieri e la città di Sassari (1694, marzo 15, Cagliari) (pp.4).

64. Don Luis Moscoso Osorio, viceré, si occupa della remissione di un processo contro Antiogo Trudu, di Sanluri, dalla curia di Iglesias ai ministri del marchesato di Laconi e del viscontado di Sanluri (1696, luglio 14, Cagliari) (pp.5).

65. Don Luis Moscoso Osorio, viceré, scrive ai consiglieri di Iglesias perché diano libera pratica a una barca di corsari che aveva toccato Portoscuso (1696, agosto 30, Cagliari) (pp.3).

66. Ricevuta di 717 lire provenienti dalle rendite municipali di Iglesias, date da Pietro Fadda e Tomas Carta, della Compagnia di Gesù, a Francisco Murtas, della stessa Compagnia (1700, febbraio 27, Iglesias) (pp.5).

67. Filippo V ordina al viceré, Fernando de Moncada, che vengano osservati i privilegi della città di Oristano nella nomina degli ufficiali dei tre Campidani del suo territorio (1702, febbraio 24, Barcelona) (pp.3). (altra copia pp.3)

68. Testamento di Onofre Martin, tipografo (1703, dicembre 11, Cagliari) (pp.5).

69. Carlo d'Asburgo, pretendente al trono di Spagna, comunica ai consiglieri della città di Oristano la nomina del viceré nella persona di don Fernando de Silva, conte di Cifuentes (1707, agosto 10, Barcelona) (pp.3).

70. Filippo V comunica alla città di Oristano la nascita del principe delle Asturie, don Luis (1707, settembre 22, Madrid) (pp.3).

71. Filippo V ringrazia la città di Oristano per il donativo di 60.000 scudi fatto per tre anni dal regno di Sardegna (1707, settembre 10, Madrid) (pp.3).

72. Don Fernando de Silva, viceré, in nome dell'arciduca Carlo d'Asburgo, chiede a don Miguel Cugia di prestare giuramento di fedeltà al re "Carlo III" (1708, agosto 27) (pp.2).

73. Don Fernando de Silva, viceré, scrive ai consiglieri di Iglesias circa una disputa sulla giurisdizione (1708, dicembre 8, Cagliari) (pp.3).

74. Isabel Cristina di Brunswik, moglie dell'arciduca Carlo d'Asburgo, chiede ai consiglieri di Oristano che venga pubblicata la bolla sulla santa crociata, promossa dal papa Clemente XI (1710, novembre 16, Barcelona) (pp.3).

75. Don Fernando de Silva, viceré, ordina ai consiglieri di Iglesias la elezione dei barracelli (1711, luglio 16, Cagliari) (pp.4).

76. Inventario dei beni del defunto Antony Zedda, di Sanluri, la cui sposa, Maria Mancosu, ha contratto seconde nozze con Mateu Leny (1713, settembre 16, Sanluri) (pp.5).

77. Don Pedro Manuel, viceré, chiede ai consiglieri di Sassari informazioni circa l'arresto di un abitante di Sorso accusato di furto di uva (1715, agosto 27, Cagliari) (pp.9).

78. L'imperatore Carlo VI comunica ai consiglieri della città di Oristano la nascita del principe delle Asturie (1716, aprile 13, Vienna) (pp.3).

79. Memoriale inviato dalla città di Alghero al re Vittorio Amedeo II di Savoia per chiedere la conferma dei privilegi concessi dai monarchi iberici (1723, Alghero) (pp.9).

80. Gli amministratori delle rendite di Iglesias approvano una spesa per il Te deum da cantare per la nascita di un principe di Casa Savoia (1726, agosto 3, Iglesias) (pp.2).

81. Monitorio canonico della curia arcivescovile di Cagliari diretto alle autorità ecclesiastiche di Sanluri perché venga pubblicato durante la messa parrocchiale, al fine di ottenere la restituzione dei maiali rubati a Quiquedda Flores (1754, ottobre 29, Cagliari) (pp.2).

82. Monitorio canonico della curia arcivescovile di Cagliari diretto alle autorità ecclesiastiche di Serrenti e Sanluri perché venga pubblicato, al fine di ottenere la restituzione di un piccolo gregge di pecore rubato a Josef Antonio Bardino, Josef Ferru, Juan Andrés Putzu e altri della villa di Serrenti (1756, novembre 26, Cagliari) (pp.3).

83. Tre poesie in lingua castigliana inviate da Miguel Ruiz a un destinatario sconosciuto (1760) (pp.13).

84. Cerimoniale che si celebrava in Alghero per commemorare la vittoria contro i francesi, trascritto dal canonico Michele Urgias (1825, settembre 26, Alghero) (pp.7).

ITALO BUSSA
Director de la revista *Quaderni bolotanesi*

Sagristia de Santa Maria

BREU ESTUDI DE DUES IMATGES DE LA MARE DE DÉU DE LA PARRÒQUIA DE SANTA MARIA LA MAJOR D'OLIVA

FRANCESC MESTRE PONS
Professor IES Gabriel Ciscar

En les portalades de les sagristies del temple parroquial de Santa Maria la Major d'Oliva es conserven dues talles de fusta de la Mare de Déu amb un gran valor històric (ss. XV-XVI) i artístic. Malgrat aquest valor, no han estat suficientment reconegudes als manuals d'art a l'ús, probablement per l'estat de deteriorament en què es troben les dues obres, com a conseqüència dels anys que han estat situades a l'exterior dels respectius temples de procedència.

Two Virgin Mary wooden carvings of great historical (15th-16th centuries) and artistic value can be found in the sacristy doorways of the church of Santa Maria la Mayor of Oliva. Despite their value, usual art manuals have not attached enough importance to these two carvings, probably because they are badly damaged as a result of the long periods of time during which they have been situated in the outside of the buildings from which they were taken.

PARAULES CLAU: escultura religiosa / talla de fusta / Mare de Déu, Santa Maria la Major d'Oliva, / franciscans / fornícula exterior.

Key words: *religious sculpture / wooden carving / the Virgin Mary / church of Santa Maria la Mayor of Oliva / Franciscans / vaulted niche.*

INTRODUCCIÓ

A la parròquia de Santa Maria la Major d'Oliva es conserven dues imatges de la Mare de Déu que, tant per la seua antiguitat, com per la qualitat de les talles, són altament interessants des del punt de vista històric i artístic. Desconeixem moltes coses sobre aquestes imatges, per això resulta molt convenient fer un estudi aproximatiu en què s'aborde l'estat de conservació, els indicis estilístics, la hipotètica procedència i altres circumstàncies que les han afectat. Entre les incògnites que presenten està el nom o l'advocació mariana que simbolitzen. Per això, en aquest estudi, ens referirem a elles com *Imatge I* i *Imatge II*.

Imatge I frontal

IMATGE I

Descripció

Es tracta d'una imatge de fusta tallada, d'un metre d'alçada aproximadament. Representa la Mare de Déu dempeus que sosté, en el braç esquerre, l'Infant Jesús. Té l'avantbraç dret lleugerament avançat i hi ha algun indici d'haver portat a la mà dreta un objecte (un lliri de virginitat?), mentre que Jesús fa el tradicional gest de beneir amb la mà dreta. L'altra mà de Jesús agafa la de sa Mare, que el sosté per baix. Les cametes estan entrecreuades. El rostre de la Verge mira frontalment.

La Verge Maria vist túnica i capa, subjecta aquesta per un botó al centre del pit. L'Infant també porta túnica amb el mateix tipus de subjecció. La capa o mant de la Verge li cobreix ambdós muscles i part dels braços, i es recull a la cintura, junt a les cametes nues del Xiquet, tot formant uns plecs o draperies molt elegants a la part davantera central, que són tractats acuradament per l'escultor donant-los volum i una caiguda sinuosa gens geomètrica.

Els trets facials de les dos figures i les actituds són naturalistes, mostrant una expressió dolça i serena, no exempta de solemnitat. Els cabells llargs de la Mare es distribueixen en dues bandes des del mig del cap i s'estenen cobrint orelles i coll fins als muscles. Els cabells del Fill són

curts i més bé rulls, si observem el volum en què es distribueixen en el cap. La part posterior de la imatge no està tallada.

Una aureola metàl·lica formada per un cercle de triangles (a manera d'estrelles) envoltava el cap de Maria, i unes formes irradiants (les anomenades *Potències*) sorgien del cap de Jesús. Aquests complements estaven molt deteriorats, per la qual cosa es llevaren en el darrer trasllat de la imatge, l'any 2000.

Tota la imatge està coberta per una (o múltiple?) capa de pintura monocroma de color indefinit, ja que durant molt de temps ha estat exposada a les inclemències climàtiques de l'exterior del temple i les agressions contaminadores de la Carretera Nacional CN-332 amb un semàfor situat davant mateix de la porta sobre la qual estava aquesta imatge. La capa de pintura actual fa impossible afirmar si estava policromada en l'origen (cosa més que probable), ni si queden restes de la hipotètica policromia original que es pogueren recuperar, en cas d'haver-se de restaurar.

Estat de conservació

En termes generals, l'estat de la imatge en el seu conjunt és prou bo, però cal precisar que a la figura del Xiquet li falta el peu esquerre. Com a patologies més significatives caldria destacar:

- abundants clevills verticals menuts (en el sentit de la malla de la fusta), sobretot en la part central del cos de la Verge,

- i marques que denoten que la fusta ha estat atacada, aparentment, per microorganismes xilòfags en la part inferior davantera (zona del peu esquerre i part de vestidures).

Aquestes alteracions, degudes al pas del temps, també són conseqüència de la llarga exposició a l'exterior (sol, pluja, contaminació de gasos i fums...) que ha patit en la seua ubicació anterior: una fornícula en la part superior de la façana de l'església de l'antic convent franciscà, més amunt de la finestra del cor alt, als peus del temple. Aquesta ubicació la feia difícilment accessible al manteniment necessari, però alhora, com a contrapartida, ha impedit les modificacions o agressions que han afectat altres escultures.

L'aspecte blanc-grisós que presenta la capa de pintura és, sens dubte, efecte de la brutícia causada pels motius assenyalats anteriorment. Aquesta capa de pintura deu haver estat repintada diverses vegades, una circumstància que, paradoxalment,

Imatge I (detall)

Part superior de la portalada de la sagristia de la dreta (entrant) de Santa Maria d'Oliva.

ha protegit la fusta dels agents agressors ja esmentats.

Procedència

L'escultura, actualment i des de l'any 2000, està emplaçada en una fornícula de la portalada de la sagristia (costat de l'Epístola) del temple parroquial. Anteriorment es trobava, com ja s'ha dit, en la façana de l'antic convent franciscà, des d'on es va baixar en novembre de 1999, amb motiu d'una exposició d'imatges marianes. Finalitzada l'exposició es va considerar més convenient conservar-la a l'interior del temple de Santa Maria, que no retornar-la al lloc d'on provenia, substituint-la allí per una rèplica en pedra artificial.

Aquest emplaçament, a la façana del temple conventual, fa versemblant la hipòtesi que aquesta imatge provinga de l'antic cenobi de Sta. Maria del Pi, primitiva residència dels franciscans, atorgada pel primer comte d'Oliva, i que va ser destruïda pel terratrèmol de 1598, després del qual els frares menors construïren, a principis del s. XVII, el que va ser el seu convent fins la Desamortització de meitat del XIX.

Si la façana on estava és de principis del s. XVII, i, segons tots els indicis estilístics, l'escultura és més antiga, cal suposar, raonablement, que estiguera en Sta. Maria del Pi i des d'allí els frares la transportaren al nou convent, com farien amb altres objectes recuperats del desastre: llibres, mobles, objectes de culte...

Cronologia

Probablement es tracte d'una talla realitzada durant el darrer quart del segle XV. Aquesta possible cronologia es basa únicament en els detalls formals i estilístics, ja que no tenim cap documentació. Aquesta hipòtesi és compartida per D. Carlos Soler d'Hiver, historiador de l'art, i especialista en art marià.

IMATGE II

Descripció

És una imatge de fusta tallada, d'1'52 m. d'alçada, que representa la Mare de Déu dempeus. Vist una túnica ribetejada a la part de l'escot per una pedreria simulada. Porta un cenyidor amb sivella que accentua la cintura i forma abundants plecs menuts que cauen verticalment fins els peus, on s'obrin en formes més amples. El cenyidor, després de cordar-se amb la sivella, es lliga sobre ell mateix i descendeix fins aplegar quasi als peus, on es remata amb un petit fleco. Un mantell, ornat amb una orla de pedreria simulada, la cobreix des dels muscles fins els peus. La Verge el recull amb la mà esquerra, formant unes draperies sinuoses, molt característiques de l'època en què es va tallar. Per baix dels plecs de la túnica apareixen els dos peus calçats.

Malgrat l'estat actual, s'aprecien suficients detalls que palesen l'interès en mostrar una indumentària rica i refinada: escot (un punt més ample del que és habitual) i entalladura de la túnica; teixits de qualitat (capaços de formar xicotets plecs a la cintura), o amples ondulacions en el mant pròpies d'una tela flexible i suau. El mateix cal observar en els complements, com el cenyidor (llarg, fins els peus) o l'orla de rica pedreria que alterna carbuixons ovalats i romboides.

La figura en conjunt mostra una suau inclinació, més apreciable des d'una visió lateral, com és comú en les obres d'aquesta època. El cap manté una posició lleugerament inclinada a l'esquerra i els cabells, llargs, distribuïts en dos bandes des del centre del cap, descendeixen pel coll fins a cobrir els muscles, deixant descoberta l'orella dreta. El gest del rostre és afable i la mirada es dirigeix cap avall.

La part posterior no està tallada i mostra una oquetat, (com ocorre en moltes altres talles ¿flamenques, destinades a l'exportació?) per tal que disminuisca el pes, que és considerable.

Presenta indicis d'haver estat recoberta, en algun temps, d'una capa de pintura blanquinosa (¿es voldria imitar a la pedra?), de la qual han desaparegut

Imatge II en l'època en què estava a la façana de Santa Maria.

COTS MORATÓ, F., *Estudio histórico-artístico de Santa María la Mayor de Oliva*, 1989, pàg. 77

Imatge II (estat actual)

amples zones, deixant a la vista el color natural de la fusta. Actualment, resulta difícil detectar restes d'una probable policromia original. La part inferior conserva més superfície pintada (i, també, més brutícia acumulada).

Cal fer referència, per tal que l'anàlisi descriptiu siga més comprensible, a dos amputacions importants que presenta l'escultura: el braç dret està tallat a l'altura del colze, conservant encara els plecs de la mànega. A la part esquerra la mutilació és més important, ja que es va suprimir la figura de l'Infant Jesús, del què només queda la cama i el peu dret. Són perfectament visibles les marques de la serra amb què es va fer aquesta modificació, que es suposa degué produir-se per tal de poder acoplar-li unes vestidures de roba, tal i

com era la moda en la imatgeria religiosa durant el barroc (aquest punt es tractarà extensament més endavant).

Per tant, la imatge responia, en el seu origen, a una tradicional fórmula iconogràfica: figura de la Verge Maria sostenent a Jesús Infant amb el braç esquerre, ahora que recull el mantell que creua des de la part dreta, deixant lliure el braç dret i formant un moviment elegant de draperies i plecs, sota el qual suament s'insinua l'anatomia de la figura. Una lleugeríssima ondulació de l'eix vertical de l'escultura i els trets facials de serena dolçor, li atorguen un naturalisme idealitzat que s'acompanya amb un aire de majestuositat maternal.

Hi ha en el tractament dels vestits i els seus plecs un marcat aire flamenc-borgonyó que recorda les escultures de l'escola de Malines, especialment en els angles suaus dels plecs de la part frontal i la inclinació cap el peu esquerre que prenen en la part inferior quan toquen el sòl.¹

La imatge portava, fins l'any 1999, una corona metàl·lica alta i voltada d'una aureola d'estreles, seguint la tradició procedent de la visió apocalíptica que parla

¹ Sobre aquest punt, pot ser convenient recordar que els tallers d'escultura flamenca, principalment de Brusel·les, Amberes i Malines, fabricaren, veneren i exportaren nombrosos retaules xicotets de fusta. La majoria dels escultors eren anònims, i unes vegades policromaven i altres vegades deixaven el color de la fusta envernissada. La qualitat mitjana és acceptable, tot i no tindre la minuciositat dels retaules pintats. Si a certa distància fan bon efecte, de més a prop es comprova la falta d'un bon acabat.

Aquestos tallers treballaven de forma industrial, quasi seriada, per a l'exportació, oferint els seus servicis al països europeus, més enllà del seu àmbit nacional, tot desplaçant la influència italiana. L'estil es perllonga en el primer terç del s. XVI.

“d’una dona coronada d’estels”. Les condicions en què es trobava el metall envorinat va motivar que li se retiraren aquestos accessoris, almenys fins una possible restauració futura.

Estat de conservació

Deixant a banda la doble mutilació que ja s’ha indicat, la imatge no presenta patologies importants.

És cert que ha desaparegut la probable policromia original, i que les altres capes de pintura posteriors han desaparegut en amples zones de l’escultura. Però aquestes “repintades” no les podem considerar com a patologies, sinó més bé al contrari, ja que la fusta mostra els efectes propis d’haver estat llarg temps a l’exterior, subjecta a les inclemències meteorològiques d’una façana orientada al migdia. I les capes de pintura, indubtablement, han servit de protecció.

Consideració especial requereix la intervenció que, suposem, va sofrir per tal d’adaptar-li vestimentes de roba en l’època del barroc. Com que l’objectiu seria cobrir-la amb pectoral i mantell, per tal que adoptara com a resultat final la típica forma triangular, es varen suprimir el braç i el Xiquet perquè la seua forma i volum sobreixia massa. Paradoxalment, el fet que l’escultura sofrira esta modificació fa suposar que es tractava d’una imatge estimada que va gaudir d’una veneració especial i que, segles després d’haver estat tallada, encara era objecte d’una devoció tal, que va fer s’acondicionar a les modes devotes del moment, revestint-la amb un mantell de roba. Devoció, però, que quasi ratllaria l’heretgia ja que va propiciar una modificació tan greu com la de suprimir el Fill de Déu, principal motiu de veneració a la seua santa Mare. La qual cosa ens porta a una altra reflexió sobre la seua possible procedència.

Part superior de la portalada de la sagristia de l’esquerra (entrant) de Santa Maria d’Oliva.

Procedència

Des de l’any 2000 està ubicada en la fornícula de la portalada de la sagristia (costat de l’Evangeli) del temple parroquial. La ubicació anterior era la fornícula central de la portalada de la façana de Sta. Maria la Major, d’on va ser retirada per

tal de resguardar-la de la intempèrie, i va ser substituïda per una rèplica (no massa afortunada) de pedra artificial

Es desconeix el moment en què es va col·locar allí. Cots Morató indica la possibilitat que fóra en la segona meitat del s. XIX, data molt probable si es considera el progrés en les realitzacions ornamentals de l'interior del temple: *a partir de 1862... van a realizarse las obras que configurarán el interior del templo...*²

Segons assenyala aquest autor, en 1866 començaren a construir-se els altars laterals amb retaules de nova planta. Acabant-se el templet de la capella major després de 1871. En la dècada de 1870 es completa la façana amb una estructura decorativa amb pilastres, frontons i tres fornícules.

Cots Morató cita a Sucias Aparicio, segons el qual les escultures col·locades a la façana provenien de l'antic convent franciscà desamortitzat de Sta. Maria del Pi. Opine que aquesta afirmació cal prendre-la amb reserves.

És probable que, després de 1835, algunes pertinences conventuals passaren a l'església parroquial (de fet, mentre l'església dels franciscans va estar fora de culte, la Mare de Déu del Rebollet, es traslladà a Sta. Maria on va romandre molts anys). Però el dubte és si les escultures procedien de l'antic convent de Santa Maria del Pi (reconstruït com ermita de Sant Antoni en el s. XVIII) o del nou

convent construït al s. XVII (que ja no s'anomenava Santa Maria del Pi). Si els objectes de culte i imatges del vell cenobi varen passar després del terratrèmol de 1598 al nou convent... El que indica Sucias és que, després de 1835, es traspassen a la parròquia en un nou trasllat? I si és així... De quantes imatges disposaven els franciscans abans del 1598 en un menut cenobi fundat feia 150 anys (1448), per més protecció que tingueren dels Centelles?

Les afirmacions de Sucias, que pareix compartir Cots, indicarien almenys tres imatges marianes: les dos del present estudi i la que estava a l'antic Hospital. A més, les altres dos de les fornícules laterals de Sant Francesc i de Sant Antoni, desaparegudes en el 1936. I,

Façana de Santa Maria d'Oliva en l'actualitat.

² COTS MORATÓ, F. de P., *Estudio histórico-artístico del Templo de Sta. Maria la Mayor de Oliva*. Ajuntament d'Oliva, Serie Varia/G. Oliva, 1989, pàgs. 72-73.

contrastant amb aquesta abundància escultòrica dels “pobres” franciscans,³ l'església cap de la Plebania, amb “beneficis”, donacions diverses i patronatge comtal..., sembla no conservar cap imatge anterior a la construcció del temple setcentista (donat que ni es varen recol·locar als nous retaules de les capelles laterals, ni es varen reciclar per a embellir la façana). Resulta sorprenent... i inversemblant.

Una interpretació, més ajustada a les dades que tenim, seria que Sucias en la seua obra (no específica sobre el nostre temple, sinó una mena d'inventari de temples marians), barrejaria les seues notes i adjudicaria indiscriminadament totes les escultures antigues conservades en Santa Maria al Convent desamortitzat.

Considere més probable que alguna de les imatges antigues de la parròquia (desplaçada de la seua ubicació anterior amb motiu de la renovació dels retaules), passara sense mantell ni vestidures a presidir la façana. Ja s'ha esmentat la probabilitat que aquesta imatge hauria estat objecte d'especial devoció, el que justificaria que passara a un lloc destacat de la nova portalada. ¿Seria arriscat concloure aquestes consideracions, deduint que es tracta d'una imatge mariana de la parròquia de Santa Maria, retirada d'alguna capella o retaule del temple anterior i col·locada en la façana?

Cronologia

Basant-nos en les reflexions exposades, en les consideracions de tipus formal i estilístics, i en l'absència de documentació concreta, ¿es podria datar com una escultura realitzada *circa* 1500, d'origen forani, flamenc-borgonyó? Carlos Soler la considera com a data probable, tot i que s'inclinaria per un possible origen francès. Priscilla Müller (conservadora emèrita de The Hispanic Society of America), coincideix també en la possible datació de principis del s. XVI. Aquesta presumible cronologia, ens situaria en uns moments en què a Oliva es realitzen importants obres de remodelació artística al Palau dels Comtes, que són patrons de la parròquia i mecenes de novetats artístiques i intel·lectuals.

LA MARE DE DÉU DE LA SALUT: RELACIONS I SEMBLANCES

Al Museu Parroquial es conserva una imatge mariana coneguda com *Mare de Déu de la Salut* de gran interès artístic i amb forts paral·lelismes amb la Imatge II que estem tractant. Aquesta imatge procedeix dels fons municipals i es troba al Museu Parroquial des de 1999, com a conseqüència d'un conveni entre la parròquia de Santa Maria i l'Ajuntament de la ciutat. Anteriorment estava en el “santo Hospital de esta Villa” (com apareix citat encara en documents de 1906), si bé no es té notícia de la seua procedència anterior.

³ En el s. XVIII, Gregori Maians comenta indignat que al Convent hi ha 40 frares, quan el conveni amb la Vila era de mantindre'n 12.

Mare de Déu de la Salut. Museu parroquial de Santa Maria la Major d'Oliva.

És una imatge de fusta policromada, de menys de metre i mig d'alçada, que representa a Maria amb el seu Fill al braç dret, de la qual destacaríem coincidències i diferències amb les imatges objectes del nostre estudi.

Semblances:

- Igual forma i distribució dels cabells, tot incloent l'orella dreta descoberta.
- Són idèntics la forma de l'escot de la túnica i el motiu decoratiu de pedreria simulada en l'orla del mantell i la túnica.
- Mateix cenyidor, mateixa forma de cordar-se'l i mateixa llargària fins els peus.
- Plecs menuts a la cintura i semblant recollit del mant.
- Peus calçats que trauen les puntes sota el final de la túnica.

Les semblances en els detalls es compensen per les diferències en el conjunt:

- La posició és simètrica, i per tant, inversa: té el Xiquet a la mà dreta amb la qual també recull el mant.
- L'actitud és més rígida i frontal que la de la Imatge I.
- Tant la Mare com el Fill conserven ambdues corones (de plata?), que suposem d'època més tardana, a falta de l'oportú estudi d'orfebreria.

NOTES BIBLIOGRÀFIQUES DE LES IMATGES ESTUDIADES

Del llibre *Estudio histórico-artístico del templo de Santa María la Mayor de Oliva*, de Francisco COTS MORATÓ, publicat per l'Ajuntament d'Oliva en 1989, reproduïm íntegrament el següent fragment de les pàgs. 72-73:

En la segunda mitad del siglo XIX fueron realizadas importantes obras en la iglesia de Santa María. Se intentó embellecer la fachada principal colocando allí algunas esculturas antiguas de madera policromada. Sucas Aparicio –que poco después de estas obras visitó el templo- indicó que, todas ellas pertenecían al antiguo convento franciscano de Santa María del Pi,⁴ lo que no es de extrañar porque después de la Desamortización varias imágenes del antiguo monasterio pasaron a la iglesia de Santa María. Dos de estas esculturas desaparecieron en 1936, conservándose la del nicho principal.⁵

La figura que preside la fachada representa a la Virgen y se data en la primera mitad del XVI. Mide 1,52 metros de altura, conserva restos de

Imatge II frontal

⁴ SUCIAS APARICIO, P., *Templos de la Sma. Virgen*, II, pàg. 141. - *Notas útiles para escribir la Historia del Reino de Valencia*, II, pàg. 494 (manuscrit conservat a la Biblioteca Municipal de València).

⁵ En 1982 se han repuesto las de las hornacinas laterales, que representan a San Francisco de Asís y a San Antonio de Padua. Están trabajadas en piedra artificial repicada por el escultor valenciano José Luis Roig Salom. Agradezco a D. José Castell Bomboi que me facilitara estos datos.

policromía, aunque en muy mal estado. Su parte posterior es plana, lo que hace pensar en que procediera de un retablo. En su lado izquierdo llevó la figura del Niño Dios, del que se conservan parte de las piernas y pies. La escultura, en lamentable estado, representa a la Virgen de una manera dulce, es la plasmación de una figura totalmente ideal, acusando características de estilo gótico, muy notorias en los pliegues delanteros que forma el manto.

Está relacionada muy directamente con esta imagen la llamada Virgen de la Salud, antiguamente en el Hospital de Oliva, que pertenece a la colección del Ayuntamiento de la ciudad. Conserva en su brazo derecho a Jesús y en sus manos la bola del mundo sobre la que el Niño coloca el cetro, simbolizando así el poder divino sobre la humanidad. Presenta la policromía y encarnadura originales: rico estofado a base de oro y una cenefa simulado rica pedrería. Tanto esta imagen como la anterior pertenecen a la misma mano y tendrían la misma procedencia.⁶

Del llibre *Història de l'Art de la Safor (Segles XIII – XVIII)* de Vicent PELLICER i ROCHER, publicat pel CEIC Alfons el Vell (OA de l'Ajuntament de Gandia) en 2007, reproduïm els pàragrafs referents a la Imatge II, inclosos a les pàgs. 71-72.

Són ben poques les imatges de la Mare de Déu d'estil gòtic que ens han arribat fins avui dia i el seu estat de conservació és molt divers. La tipologia d'aquestes imatges és molt semblant, així com la seua iconologia.

Provinent de la façana del desaparegut convent de Nostra Senyora del Pi d'Oliva, és la imatge que es conserva en pitjor estat. Li falta el Jesuset que portava al seu braç i tot just conserva algun indici de policromia. Els seus trets pertanyen, de totes totes, a les acaballes del segle XIV o bé a primeries del XV; és a dir, en plena efervescència del gòtic Internacional.⁷ La influència de la França septentrional en aquesta oblidada i magnífica imatge es manifesta en la subtil sinuositat de la figura, en l'alt i cenyida cintura, o en el tractament de les teles que trenquen quan arriben al terra, damunt els peus. El seu estat de conservació és miraculós, si tenim en compte els segles que ha hagut de passar a la intempèrie.

La Imatge I (malgrat el seu interès) no es menciona en aquesta obra, potser perquè l'autor no la coneix, en no haver cap referència bibliogràfica sobre ella fins el present estudi.⁸

⁶ En los distintos inventarios que, con motivo de las Visitas Pastorales, son llevados a cabo en el Hospital, no se menciona nunca esta escultura. Hasta 1820, sólo refieren una imagen de la Virgen de los Desamparados. Es muy posible que la Virgen de la Salud entrara en el Hospital después de la Desamortización.

⁷ Aquesta datació que fa Pellicer planteja problemes de coherència perquè, si la imatge és de les acaballes del segle XIV o bé primeries del XV, ¿com prové d'un convent, Santa Maria del Pi, fundat en 1448?

⁸ Cots Morató no la inclou en el seu llibre sobre el Temple de Sta. Maria, perquè, en el moment de la seua publicació, la imatge es trobava a l'església de l'antic Convent, com ja s'ha dit.

BIBLIOGRAFIA

COTS MORATÓ, F. de P., *Estudio histórico-artístico del Templo de Sta. Maria la Mayor de Oliva*, Ajuntament d'Oliva, 1989.

SUCIAS APARICIO, P., *Templos de la Sma. Virgen*, II,

SUCIAS APARICIO, P., *Notas útiles para escribir la Historia del Reino de Valencia*, II, pàg. 494 (manuscrit conservat a la Biblioteca Municipal de València).

PELLICER I ROCHER, V., *Història de l'Art de la Safor (Segles XIII – XVIII)*, CEIC Alfons el Vell - O.A. de l'Ajuntament de Gandia, 2007.

REDESCOBRINT LA “GLÒRIA” DE LA CAPELLA DEL SANTÍSSIM CRIST DE L’ESGLÉSIA DE SANT ROC D’OLIVA

Autors: IÑAQUI GARATE LLOMBART i JOSÉ LUIS REGIDOR ROS
Institut Universitari de Restauració de Patrimoni
de la Universitat Politècnica de València

Fotografies: BEATRIZ DEL ORDI CASTILLA i JOSÉ LUIS REGIDOR ROS

Traducció: VICENT F. LLOPIS CARDONA

Les pintures murals de la volta del presbiteri de la Capella de Santíssim Crist de Sant Roc d’Oliva, conegudes popularment com “la Glòria”, foren realitzades entre 1739 i 1749, sense que tinguem referències documentals sobre la seua autoria. Posteriorment (finals s. XIX), donada la situació de deteriorament de la Capella, les pintures foren sotmeses a una intervenció de reconstrucció i repintada.

En la darrera restauració, duta a terme per l’Institut Universitari de Restauració de Patrimoni de la Universitat Politècnica de València, s’ha buscat recuperar l’estètica i el discurs iconogràfic original, respectant alguns dels afegits posteriors, en la mesura que han estat considerats rellevants per a la història d’aquest conjunt.

PARAULES CLAU: Institut Universitari de Restauració de Patrimoni UPV/ Capella Santíssim Crist de Sant Roc d’Oliva/pintures murals/Glòria de Crist ressuscitat.

The presbytery mural paintings of the Santísimo Cristo Chapel of San Roque church, commonly known as “the Glory”, were created between 1739 and 1749, without us having documentary references about their author. Some time later (at the end of the 19th century), these paintings had to be reconstructed and repainted as a consequence of the bad condition of the chapel. The last restoration, which was carried out by the Institut Universitari de Restauració de Patrimoni de la Universitat Politècnica de València, was aimed to recover their original aesthetics and iconography, conserving at the same time some of the subsequent additions, in that they were considered relevant for the history of this collection of paintings.

Key words: Institut Universitari de Restauració de Patrimoni UPV / Santísimo Cristo Chapel of San Roque church / mural paintings / Glory of the Resurrected Christ.

Vista superior del presbiteri de la Capella del Santíssim Crist

Pintures de la volta de la Capella del Santíssim Crist

Mesuraments d'humiditat en la superfície afectada per filtracions

INTRODUCCIÓ

Els últims processos de restauració portats a cap per l'Institut Universitari de Restauració de Patrimoni de la Universitat Politècnica de València, en la Capella del Santíssim Crist de l'església de Sant Roc en Oliva (València), concretament, la intervenció realitzada en las pintures murals de la volta del presbiteri, ha permés el descobriment de la seua policromia i factura original. Oculta, en el sentit literal de la paraula, fa més de cent anys, després d'un repintat generalitzat, romanía una esplèndida "Glòria" realitzada a mitjans del segle XVIII.

Les pintures executades a l'oli sobre lluit d'algeps, representen la Glòria de Crist ressuscitat amb la Creu, assegut junt al Pare Etern i l'Esperit Sant formant la Santíssima Trinitat aclamada

per cors d'àngels i rodejada de sants, en clara sintonia amb la temàtica habitual del període barroc.

Els llibres parroquials daten la construcció de la capella al voltant dels anys 1725 i 1733, tot i que les pintures no es van realitzar fins la dècada compresa entre 1739 i 1749. A finals del s. XIX, els llibres també detallen l'estat llastimós en què es trobava la capella, afectada per filtracions d'aigües pluvials, procedint-se a una restauració integral de la mateixa. En els documents esmentats queda reflectit que les pintures foren sotmeses a una intervenció en la qual es van reconstruir zones perdudes i la pràctica totalitat de la superfície pictòrica original es repintà produint-se canvis significatius en la composició.

El responsable de la intervenció fou el rector de la parròquia, José Maria Domínguez Tormo, que orgullosament deixà constància d'això en els llibres de la parròquia:

"el que éstas líneas copia intervino en la última restauración de las dos figuras mencionadas (San Juan Evangelista y la Santísima Virgen) en el año 1898... siguiendo el plan de modificaciones, que se aceptó, en las figuras pintadas en la capilla..."
(Cap. XVII).¹

¹ DOMÍNGUEZ TORMO, J.M., i PONS MONCHO, F., *Sant Roc d'Oliva. Apuntes históricos*, editat per la parròquia de Sant Roc d'Oliva, 1989, pàg. 237.

En una època en què els criteris de restauració estaven poc definits s'introduïren noves figures i s'alteraren les ja existents, ocultant, en la seua totalitat, l'esplèndida glòria barroca.

Durant la Guerra Civil les pintures foren novament danyades, en especial la figura de Sant Vicent Ferrer que va rebre alguns tirs dels soldats que van emprar l'església com a quarter. Així mateix, noves filtracions d'aigua en la zona esquerra de la volta ocasionaren diferents deterioraments que foren reparats en algun moment, sense la constància escrita del fet.

Estat de conservació

L'estudi preliminar de l'obra determinà una clara diferència entre l'estat de conservació del seu terç esquerre, amb evidents signes de degradació com escames, pèrdues pictòriques, vessaments, abolsaments, cràters en el morter, superfícies escalonades..., mentre la resta de la pintura presentava un aparent bon estat. Els danys, tan localitzats en una mateixa zona, eren deguts a antigues filtracions d'aigua derivades d'una deficient conservació de la coberta.

Després de l'anàlisi de la policromia i unes primeres cates de neteja superficial es van descobrir indicis de l'existència d'una pintura subjacent de major qualitat, coberta per una grossa capa de repintat executada a l'oli.

L'estudi detallat de tota la superfície pictòrica, recolzat per la documentació històrica anteriorment esmentada, va confirmar la presència del repintat realitzat en la intervenció de finals del s. XIX que ocultava pràcticament la totalitat de l'original, excepte les orelles d'alguns personatges i els peus de Sant Josep i Santa Anna, desvetlant l'existència de diverses zones totalment reconstruïdes en haver-se perdut per complet l'original.

L'observació estratigràfica de les llacunes de pel·lícula pictòrica en aquestes zones reconstruïdes, permetia apreciar el lluit d'algeps blanc que es diferenciava clarament de l'original, també d'algeps, però amb els estrats de preparació rogenca i imprimacions segons la tècnica barroca de preparació de murs per a rebre oli.

Superficialment, tant la zona reconstruïda com l'original repintada presentaven un aspecte opac degut a la brutícia acumulada i a l'aplicació desigual d'un vernís oxidat per el pas del temps.

PROCÉS D'INTERVENCIÓ

El criteri seguit en l'actual intervenció ha buscat recuperar l'estètica i el discurs iconogràfic original, però respectant (en la mesura en què ha estat possible) els elements afegits en quant es tracten de petjades rellevants de la història d'aquestes pintures. Per tot això s'ha eliminat el repintat en aquelles figures que, tapant o modificant parts de la composició, transformaven un personatge en un altre. Tal i com succeeix amb sant Joan Baptista i Sant Joaquim que, una vegada realitzada la intervenció de 1898, passaren a ser sant Sebastià i sant Pere, respectivament.

Figura de sant Sebastià repintada sobre la figura de sant Joan Baptista

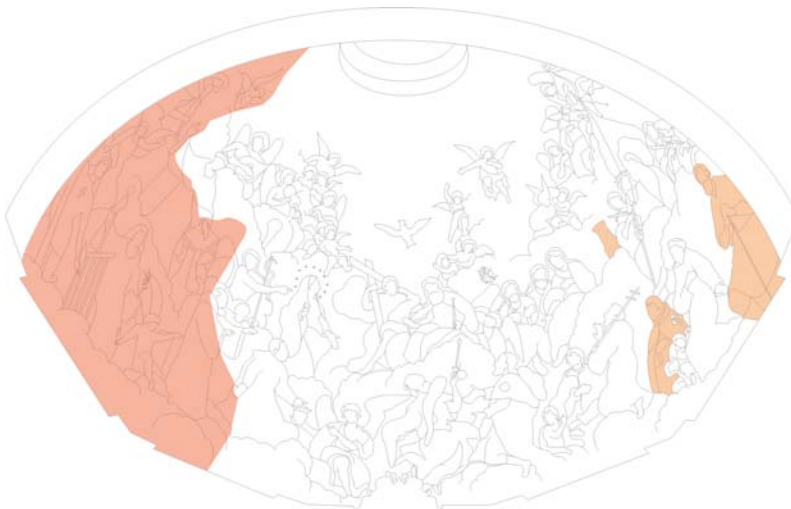
Figura de sant Pere repintada sobre la figura de sant Joaquim

Per contra, personatges com sant Pasqual Bailon, també afegit en la intervenció esmentada (però sense fer-ho a costa de cap altra figura, i sense variar, per tant, substancialment el discurs original), s'han respectat.

Dalt: Figura de sant Isidre repintada sobre un àngel músic

Baix: Mapa de distribució de las zones repintades conservades

Reconstrucció realitzada sense existència d'original subjacent (1898)

 Reconstrucció realitzada sobre l'original (1898)

Neteja de pel·lícula pictòrica

Més complicat ha resultat ser el cas de la figura de Sant Isidre, afegit per complet en 1898, sense aprofitar cap imatge d'un altre sant, sinó tapant parcialment la figura d'un àngel músic, no tan rellevant en la temàtica original. Després de sospesar qüestions com la importància de cadascuna de les figures, qualitat, situació (o, fins i tot, la devoció), la decisió final fou respectar la imatge de sant Isidre, traent a la llum (tant com fou possible) l'àngel original.

Neteja

Per tot allò exposat anteriorment, el procés de neteja ha representat el gros de la intervenció, realitzant-se de forma diferenciada segons la zona a tractar. En el cas de la pintura original repintada, el procés s'ha desenvolupat en dues fases: en la primera d'elles s'ha eliminat el repintat, i en la segona fase, dipòsits i vernissos que afectaven l'original. En el cas de les llacunes reconstruïdes en 1898, s'ha realitzat una neteja superficial buscant un equilibri entre l'original i la reconstrucció.

Per a la neteja superficial de les parts reconstruïdes a finals del S. XIX s'han emprat diferents dissolvents segons la zona i la seua resposta a les cates realitzades.

Per a l'alçament del repintat, ha estat precisa l'aplicació de un gel dissolvent

a base de dimetilsulfòxid espessat amb metilcel·lulosa aplicat sobre filtres de paper japonès. Factors com l'estat de conservació de l'estrat subjacent, el grossor de las capes a eliminar, o el color utilitzat en el repintat i en la pintura original han determinat els temps de contacte i la necessitat puntual d'ajuda mecànica amb bisturí.

Una vegada eliminat el repintat, el següent pas ha consistit en la neteja de la superfície pictòrica original, coberta per restes desiguales de vernís oxidat i brutícia acumulada fins el moment de la intervenció per la qual quedà oculta. Aquesta s'ha realitzat amb una solució detergent lleugerament alcalina a base d'un tensoactiu no iònic, un tensoactiu aniònic i aigua destil·lada, aclarint després la superfície per eliminar tots els possibles residus.

Reintegració cromàtica

Consolidació

Les zones que presentaven problemes d'alçament de la pel·lícula pictòrica, han necessitat una consolidació prèvia a la neteja per tal d'evitar pèrdues majors. S'ha utilitzat una resina acrílica en emulsió a baixa concentració (Acril 33) per a l'adhesió de las escames, mitjançant injecció. En el cas dels abolsaments, aquests s'han reomplert amb un morter hidràulic d'injecció (PLM-S).

Reintegració i protecció final

Les pèrdues totals de pel·lícula pictòrica són escasses i localitzades, sobretot, en la zona alterada per les filtracions. S'han reintegrat les llacunes realitzant diferents trames segons l'extensió a cobrir, mitjançant *rigatino*, en el cas de les més grans, i puntillisme per a les més menudes, assegurant així la discernibilitat de l'actual intervenció. Per això, també s'han emprat aquarel·les en primer lloc, ajustant després els tons amb colors al vernís de *Maimeri*.

La protecció final de l'obra s'ha realitzat mitjançant la pulverització de un vernís d'acabat mate-satinat.

Petxina i xamfrà de la Capella de Sant Francesc de Paula en l'església de Sant Miquel i Sant Sebastià de València

CLAUS PER A L'ATRIBUCIÓ

No es té coneixement de qui fou l'autor d'aquesta obra, però, en aquest sentit, els actuals treballs de restauració han permés obrir una línia d'investigació que pot relacionar aquestes pintures amb un altre conjunt mural existent en l'església de Sant Miquel i Sant Sebastià de València realitzades pel pintor Josep Llàcer, contemporànies a les d'Oliva. No és probable que es tracte del mateix autor, donada la major qualitat en l'execució de les pintures de València, però sí d'algun artista proper al seu cercle.

Els estudis tècnics, analítics i formals, producte dels processos de restauració que han rebut aquestes pintures, intervingudes pel mateix equip tècnic, revelen suficients coincidències com per afirmar l'existència d'alguna vinculació entre ambdues autories.

Joseph Llàcer

La figura de Josep Llàcer ens arriba absolutament òrfena de dades biogràfiques. No coneixem ni els llocs ni les dates del seu naixement i mort, ni dades respecte a la seua formació o escola. Desconeixem si la seua figura té alguna cosa a veure amb l'alcoià José Llàcer al qual li se va concedir, en 1707, un títol nobiliari, o si fou antecessor de la llista de fins a sis pintors i escultors del mateix cognom que van treballar en València des de finals del segle XVIII. D'aquest grup destaquen els

acadèmics Vicente Llàcer Alegre (1774-¿?) i Francisco Llàcer Valdemont (1781-1875).

Resulta també curiós el fet que en una obra documental, quasi contemporània, com la “Biografía Pictórica Valentina”² en la qual es fan fins a tres referències de la decoració pictòrica de la capella de Sant Francesc de Paula que ell mateix va decorar, no apareix cap referència a Josep Llàcer, el seu autor.

Els únics documents que parlen d’ell, són un muntó d’obres rubricades del seu puny i lletra. D’aquesta manera, tenim constància que va realitzar les pintures del retaule major de l’església de Sant Bertomeu d’Agullent (1740), el conjunt de murals de la capella de Sant Francesc de Paula de l’església de Sant Miquel i Sant Sebastià de València (1741), i la Mare de Déu del Roser, un xicotet llenç ovalat en 1752.

D’aquestes obres podem extraure que es tracta d’un excel·lent pintor amb un bon domini de la tècnica a l’oli i, en concret, a l’oli mural. En els xamfrans de la capella de Sant Francesc desenvolupa unes magnífiques escenografies on s’acumulen personatges en equilibrats plànols i escorços. Amb tot açò, la seua obra resulta desigual, notant-se una important presència de col·laboració de “taller” en el seu treball. Junt a personatges de depurat tractament en dibuix, clarobscur o color, conviuen elements de factura més tosca i ingènua.

Aquest entorn de “taller del pintor” podria ser l’artífex dels murals de la volta del presbiteri de la Capella del Crist de Sant Roc d’Oliva.

Dades i coincidències històriques

Com hem assenyalat, per les dades que es conserven en els llibres parroquials sabem que la Capella del Crist de Sant Roc es va construir entre 1725 i 1733, realitzant-se la decoració pictòrica entre 1739 i 1749.

Respecte a la seua construcció, el seu disseny pareix lligat a la figura del deixeble de Tosca, Josep Cardona i Pertusa que, com a projectista de la veïna església de

Detall de les irregularitats del lluit en la volta de la Capella del Santíssim Crist

² ORELLANA, M.A., *Biografía Pictórica Valentina*, edició preparada per Xavier Salas, Madrid, 1930, Fac-símil Librerías París-Valencia, València 1995, pàgs. 53, 52, 492, 544.

Santa Maria,³ influiria en l'acostament als models del classicisme romà. Resulta significatiu la dada que l'església de Sant Sebastià de València, projectada pel propi Cardona i Pertusa en 1725, alberga la capella de Sant Francesc de Paula (ca. 1740) decorada com hem comentat per Josep Llàcer.

Les dades històriques sobre l'ornamentació de la capella no són gens concloents alhora de definir l'autoria de les pintures de la volta del presbiteri. Ben documentada la presència de dauradors com Pedro Juan Codoñer, daurador i pintor de Gandia, o dels valencians Bartolomé Juanina i Juan Belando, l'encarregat de les pintures no està reflectit en cap document.

Té rellevància la presència en Oliva, l'any 1737, del pintor Mossén Lorenzo Chafrión (1696- 1749) al qual li s'encarrega la restauració del llenç de la Puríssima.⁴ Lorenzo Chafrión, deixeble de Conrado Jaquinto, està qualificat "d'excel·lent copiant" per Orellana,⁵ però de les escasses obres que cita en el seu llibre no hem trobat cap rastre. Historiadors locals atribueixen a la seua mà, almenys els murals de la cúpula, juntament amb els quatre pares de l'església i els quatre evangelistes. El ben cert és que ni tècnica ni formalment tenen res a veure les pintures de la cúpula amb les del presbiteri, amb la qual cosa, almenys un segon pintor va participar en la decoració de la capella.

Coincidències en la tècnica d'execució

La pintura mural a l'oli té una presència limitada, o poc estudiada, en el camp de l'ornamentació mural del segle divuit valencià. Centrant-nos en la pintura mural a l'oli,⁶ executada sobre lluïts degudament preparats, existeixen moltes varietats tècniques, però la majoria de les obres han arribat als nostres dies molt deteriorades i repintades. Recents restauracions han permés confirmar dades sobre la tècnica d'execució fins a hui coneguda per mitjà de la tratadística especialitzada.

Podem trobar referències relatades en diversos tractats històrics de la pràctica de les Belles Arts que expliquen alguns dels aspectes de la tècnica d'execució de la pintura mural a l'oli més significatius:

T. Turquet de Mayerne⁷ parla de dos tipus de preparació:

a) Dues mans d'oli amb ocre i mini (materials secants com el blanc de plom).

³ Apareix en 1726 remetent plànols. Cots, F., *Estudio histórico-artístico del templo de Santa María la Mayor de Oliva*, Oliva, 1989.

⁴ *Llibre de la fàbrica y obreries de la Parròchia del gloriós Sant Roc del arrabal de Oliva, anys 1765-1769*, Arxiu Parroquial Sant Roc, sig. H. 2. Caixa 3.

⁵ Vegeu ORELLANA, M.A., *Biografía Pictórica Valentina...*

⁶ També són considerades pintures mural a l'oli els llenços encolats o clavats a parets desprovistos de bastidors.

⁷ BENSI, P., *La pittura ad olio nel Veneto nel Seicento en el primo Settecento*, Barockberichte, Salzburguer, 2003.

b) Una seqüència d'estuc, oli de llinosa calent i imprimació de blanc de plom i ocre (proposta similar a la que Vasari fa en la seua obra).

Francisco Pacheco⁸ recomana una primera capa d'algeps i cola seguida de tres estrats d'oli, dels quals els dos últims caldria realitzar-los a base de blanc de plom, mini i terres roges.

G. Battista Volpato⁹ critica els fons d'algeps i cola pel seu fàcil deteriorament, aconsellant successives imprimacions de terres.

Antonio Palomino¹⁰ per últim, si aconsella lluits d'algeps i cola, amb successives capes olioses.

Les anàlisis estratigràfiques¹¹ realitzades a les pintures de la Capella de Sant Francesc de Paula i del Santíssim Crist d'Oliva, demostren que, efectivament, foren realitzades segons els preceptes tècnics abans esmentats.

Respectivament, mostren entre sí una estructura molt similar i en línia amb la tradició tècnica espanyola (Pacheco i Palomino). Sobre un estuc d'algeps es superposen estrats oliosos de terres roges i blanc de plom com podem veure en la imatge de la pàgina posterior, que ens mostra la comparativa de les estratigrafies d'ambdues pintures.

La paleta cromàtica també és molt similar, abundant les terres roges, siena ombra, roig òxid de ferro, ocre groc.¹²

El tractament superficial dels lluits mostra algunes diferències, sense dubte, per les característiques de cada espai arquitectònic. En el cas de la Capella de Sant Francesc de Paula, els lluits dels xamfrans són molt llisos i regulars, fent-se més irregulars en les petxines. La volta de la Capella del Crist està lluida de manera més tosca, sent habitual trobar-se amb orificis i defectes de l'estesa. De qualsevol forma, cal recordar que la volta es troba a dotze metres del sòl, i els xamfrans sobre el sòcol, amb la qual cosa un acabat tosc haguera estat fàcilment apreciable.

⁸ PACHECO, F., *Arte de la Pintura*, Sevilla, 1649.

⁹ VOLPATO, G.P., "Modo da tener nel dipinger", en *Merrifield Original Treatises*.

¹⁰ PALOMINO, A., *El museo pictórico y escala óptica*.

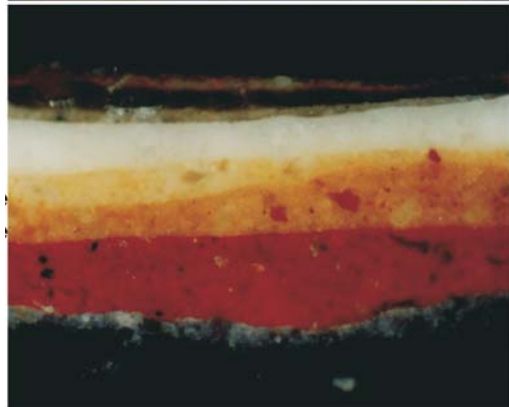
¹¹ DOMÉNECH CARBÓ, T., "Informe analítico pinturas murales de la Iglesia Parroquial de San Sebastián", València, 1995, i "Estudio Analítico de las pinturas murales de la Iglesia de San Roque de Oliva", València, 2005. Sense publicar.

¹² La identificació de verds i blaus no fou concloent, apuntant-se l'ultramar com a blau més probable.

Pintura
Blanc de plom
Blanc de plom i ocre
Preparació terra roja
Base d'algeps

Pintura
Vernís
Blanc de plom
Blanc de plom i ocre
Blanc de plom i ocre
Preparació terra roja
Base d'algeps

Comparació estratigràfica de les pintures de les Capelles del Santíssim Crist (tall superior) i de Sant Francesc de Paula (tall inferior)

Coincidències formals entre la figuració de les pintures de les Capelles del Santíssim Crist (dreta) i de Sant Francesc de Paula (esquerra)

Comparació del tractament de diversos rostres de les pintures de les Capelles del Santíssim Crist (dreta) i de Sant Francesc de Paula (esquerra)

Coincidències formals

A mesura que avançava la intervenció en les pintures de la volta, i eixien a la llum les traces i pinzellades originals, començaren a aparèixer models i tractaments de personatges familiars als membres de l'equip de restauració que anys abans havia participat en la restauració dels murals de Sant Miquel i Sant Sebastià.

A pesar del tremend desgast i repintat de l'obra, com es pot comprovar en la documentació fotogràfica adjunta, alguns personatges s'assemblen en posició, tractament i color, i altres responen a estructures molt similars.

És cert que, en el conjunt, l'obra de la Capella de Sant Francesc de Paula és de major qualitat que la del Crist, evidencia la mà de diversos col·laboradors que donen mostres d'inferior habilitat artística que l'artista autor i signant de l'obra. Açò ho podem comprovar en alguns rostres (tant masculins com femenins), els quals estan resoltos de forma més tosca. Son característics els seus ulls ametllats, grans parpelles i pupil·les molt marcades, nassos rectes i llavis de comissures definides, que s'assemblen extraordinàriament als rostres de la Glòria de la Capella del Crist.

El tractament dels fons en forma de núvols, cels i irradiacions divines de la Trinitat també guarden un gran paral·lelisme. Pel contrari, les teles i vestits dels personatges evidencien un major domini del clarobscur i del volum, en l'obra de Llàcer, que mostra vestidures de traços rectilinis ben definits i naturals, mentre que el pintor de la Glòria utilitza plecs curvilinis i més artificials.

CONCLUSIONS

En el nostre intent per relacionar l'autoria de las pintures de la volta de la Capella del Santíssim Crist i de la Capella de Sant Francesc de Paula, de tots els punts anteriorment exposats podem resumir les següents dades objectives:

- L'època en la qual es van realitzar les pintures, 1739-1749, coincideix amb la dècada en la que Joseph Llàcer desenvolupa la seua activitat.

- Les tres obres conegudes de Llàcer tenen una autoria incontestable, doncs estan signades i datades pel seu puny i lletra.

- La corrent constructiva i decorativa de la Capella del Santíssim Crist de Sant Roc d'Oliva, manté un nexa amb l'església de Sant Miquel i Sant Sebastià de València, per mitjà de la figura de Josep Cardona i Pertusa.

- La possible atribució a Lorenzo Chafrión no és conclouent.

- La tècnica d'execució pictòrica segueix, quasi al peu de la lletra, les recomanacions dels tractadistes espanyols de l'època.

- Els anàlisis físico-químics confirmen que els pigments, capes de preparació i aglutinants són molt similars i estan disposats de forma semblant en les pintures de la volta del Santíssim Crist, i petxines i xamfrans de Sant Francesc de Paula.

- Ambdues pintures comparteixen de manera significativa alguns models figuratius i recursos plàstics

La desigual execució pictòrica que presenta l'obra de Joseph Llàcer convida a

pensar en una forma de treball de taller, en la qual un equip d'aprenents i ajudants col·laboraven en les diferents fases del treball pictòric.

Amb les lògiques reserves, podem afirmar que les pintures de la volta del presbiteri de la Capella del Santíssim Crist de l'església de Sant Roc d'Oliva no són obra directa de Joseph Llàcer. No obstant, resulta senzill creure en la hipòtesi que un membre o col·laborador del cercle de Joseph Llàcer rebera l'encàrrec de la seua execució. Deixeble, o simplement coneixedor del seu *modus operandi*, l'autor de la Glòria realitzà una important obra mural a l'oli, d'indubtable valor artístic que hui torna a contemplar-se lliure d'alguns dels mals que la desfiguraren durant llargs anys.

BIBLIOGRAFIA

Gran Enciclopedia de la Comunidad Valenciana, Tomo IX. Editorial Prensa Valenciana. Valencia 2005.

BENSI, P., *La pittura ad olio nel Veneto nel Seicento en el primo Settecento*, Barockberichte, Salzburguer, 2003.

DOMÍNGUEZ TORMO, J.M., i PONS MONCHO, F., *Sant Roc d'Oliva. Apuntes históricos*, editat per la parròquia de Sant Roc d'Oliva, 1989.

Llibre de la fàbrica y obreries de la Parròchia del gloriós Sant Roc del arrabal de Oliva, anys 1765-1769. Arxiu Parroquial Sant Roc, sig. H. 2., caixa 3.

PACHECO, F., *Arte de la Pintura*, Sevilla, 1649.

ORELLANA, M.A., *Biografía Pictórica Valentina*, Edición preparada por Xavier Salas, Madrid, 1930

PALOMINO, A., *El museo pictórico y escala óptica.*

FITXA TÈCNICA

Promotor:

Parròquia de Sant Roc d'Oliva

Restauració:

Taller de Restauració de Pintura Mural. Institut Universitari de Restauració del Patrimoni. Universitat Politècnica de València.

Responsable Científic

Pilar Roig Picazo

Coordinació

José Luis Regidor Ros

Anàlisis físico-químiques

Teresa Doménech Carbó

Equip tècnic:

Iñiqui Garate Llombart
Beatriz del Ordi Castilla
Carla Rodríguez Ventura
Inés Olmos García

Col·laboradors:

Vicent F. Llopis Cardona
Julia Osca Pons
Pilar Soriano Sancho

Inici d'obra:

Setembre 2004

Final d'obra:

Març 2005

SOBRE EL TOPÒNIM *AWR.BA* DEL DISTRICTE DE DÉNIA ISLÀMICA¹

VICENT CARLES NAVARRO OLTRA
Departament d'Àrab de l'E.O.I. de València

A Salvador Climent Mañó

El geògraf al-Idrīsī (s. XII), a la seua obra «Uns al-muhaÿ wa-rawḍ al-furaÿ», fa menció del topònim <'WRBH> sense vocalitzar. Per la mateixa època, l'autor al-Silafī, a l'obra *Mu'ÿam al-safar* fa esment del topònim *Awraba* (que apareix totalment vocalitzat). Un poc posteriorment (s. XIII), a l'obra «al-Mu'ÿib fī taljīṣ al-Andalus wa-l-Magrib» d'Abd al-Wāḥid al-Marrākuṣī, el topònim apareix amb la vocalització *Awriba*.

Tot i que l'evolució fonètica present a aquestos documents no és determinant per tal d'identificar el topònim en l'actualitat (i ens caldria una prova arqueològica definitiva), la situació d'Oliva en la ruta entre Xàtiva-Dénia i València-Dénia, l'existència d'una mina de ferro al lloc on naix el riu *Alfadali*, així com la falta de testimonis antics (en les fonts escrites) respecte a Orba, fan pensar en la seua identificació amb Oliva.

The geographer al-Idrīsī (s. XII), in his work «Uns al-muhaÿ wa-rawḍ al-furaÿ», mentions the toponym <'WRBH> without vocalizing it. In the same period, the author al-Silafī, in his work *Mu'ÿam al-safar*, mentions the toponym *Awraba* (which appears fully vocalized). Some time later (12th century), in the work «al-Mu'ÿib fī taljīṣ al-Andalus wa-l-Magrib» d'Abd al-Wāḥid al-Marrākuṣī, the toponym appears with the vocalization *Awriba*.

Although the phonetic evolution of these documents is not determinant for the identification of the current toponym (and it would be necessary a definitive archaeological test), the following facts lead to its identification with Oliva: the situation of Oliva on the road between Xàtiva-Dénia and València-Dénia, the existence of an iron mine on the spot where the river *Alfadali* has its source, as well as the lack of ancient evidence (in written sources) in relation to Orba, it suggest about their identification with Oliva.

PARAULES CLAU: topònim / *Awr.ba* / *Ūr.ba* / *Ūrba* / *Awraba* / *Awriba* / *Oriba* / *Oliva* / *Orba* / al-Idrīsī / al-Silafī / al-Marrākuṣī / Dénia Islàmica / Bairén.

Key words: toponym / *Awr.ba* / *Ūr.ba* / *Ūrba* / *Awraba* / *Awriba* / *Oriba* / *Oliva* / *Orba* / al-Idrīsī / al-Silafī / al-Marrākuṣī / Islamic Dénia / Bairén.

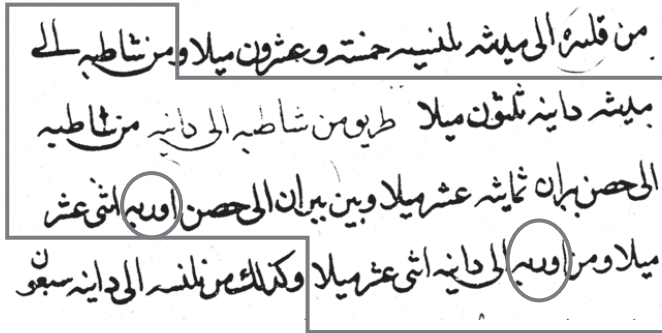
¹ Article publicat originalment sota el títol "Sobre el topónimo «Awr.ba» del distrito de Denia islámica", dins *Anaquel de Estudios Árabes IX* (1998), revista editada pel Servei de Publicacions de la Universitat Complutense de Madrid. La traducció al valencià ha estat feta per Vicent Canet Llidó.

Advertim el lector que, per problemes tipogràfics, no s'ha pogut aplicar la cursiva a algunes citacions i topònims, per la qual cosa hem substituït aquesta per les cometes angulars o llatines (« »).

INTRODUCCIÓ

Fa més d'un segle que hom ve tractant d'identificar el topònim *Awr.ba* i, malgrat tot aquest temps, encara no hi ha acord sobre si es tracta de la localitat d'Orba (la Marina Alta) o la d'Oliva (la Safor). Aquest treball tracta de la possible identificació d'*Awra*-*Awriba*, recopilant opinions i resultats dels treballs històrics, lingüístics, toponímics i arqueològics d'anteriors investigadors sobre el País Valencià.

AL-IDRĪSĪ (m. 1165)
Uns al-Muhaj wa-Rawd al-Furaj
 (Solaç de cors i verger de contemplació)
 Manuscrit ("Alif") n° 1289
 Biblioteca Hasan Husnî d'Estambul
 (fol. 158)

TRADUCCIÓ

“... de Xàtiva a

la ciutat de Dénia (*madīnat Dāniya*) hi ha 30 milles. [EL] CAMÍ DE XÀTIVA A DÈNIA. De Xàtiva al castell de Bairén (*hisn Bayrān*) hi ha 18 milles, i de Bairén al castell (*hisn*) d'*Awr.ba/Ūr.ba/Ūrba* hi ha 12 milles, i d'*Awr.ba/Ūr.ba/Ūrba* a Dénia hi ha 12 milles...”

Fragment d'un dels manuscrits àrabs d'al-Idrīsī on apareix el nom d'Awr.ba.

LES FONTS DOCUMENTALS

Les fonts àrabs medievals que conec en les quals es menciona aquest topònim, amb alguna variant en llur vocalització, són dels segles XII i XIII. Si ens basem en la data de mort de l'autor, la referència més antiga apareix a l'obra del geògraf al-Idrīsī (493–560 Hègira = 1100–1164/5 Crist) titulada “Uns al-muhaÿ”, editada fa pocs anys,² i que, per això mateix, no ha pogut ser utilitzada pels investigadors

² AL-IDRĪSĪ, «Uns al-muhaÿ wa-rawḍ al-furaÿ», reproducció facsímil de dos manuscrits preparada per

que, fins ara, s'han ocupat del tema. En aquesta obra, el topònim apareix sota la grafia <'WRBH> sense vocalitzar; per aquest motiu són diverses les lectures possibles. Traduïm el text en qüestió, que diu:

“de Xàtiva a la ciutat de Dénia hi ha 30 milles. Camí de Xàtiva a Dénia. De Xàtiva al castell («ħiṣn») de Bairén (*Bayrān*)³ hi ha 18 milles, i de Bairén al castell («ħiṣn») d'*Awr.ba/Ūr.ba/Ūrba*⁴ hi ha 12 milles, i d'*Awr.ba/Ūr.ba/Ūrba* a Dénia hi ha 12 milles”.

Una altra notícia, que a continuació traduïm, es troba a l'obra titulada *Mu'ŷam al-safar* d'al-Silafī (abans de 485–576 h. = 1092–1180/1).⁵ Ací, el topònim apareix totalment vocalitzat amb la forma *Awraba*.

“*Awraba* és una de les alqueries de Dénia, en al-Andalus. D'ella és Abū 'Abd Allāh Muḥammad b. 'Abd al-Raḥmān b. Gālib al-Ḥaḍramī al-Awrabī, qui va fer la peregrinació i va escoltar [les ensenyances] de Zāhir b. Ṭāhir al-Šaḥḥāmī⁶ en la Meca. Va tornar a Alexandria on va transmetre el que d'ell havia après. Em va dictar unes poesies (*anāšīd*) de son pare”.

Convé assenyalar que aquest text d'al-Silafī fou pres per Yāqūt (575–626 h. = 1179–1229), qui el va incloure en la seua obra *Mu'ŷam al-buldān*.⁷

Per la notícia d'al-Silafī sabem que Abū 'Abd Allāh Muḥammad b. 'Abd al-Raḥmān b. Gālib al-Ḥaḍramī al-Awrabī⁸ era natural d'*Awraba* i fill d'un poeta anomenat Abd al-Raḥmān b. Gālib al-Ḥaḍramī, que, tal i com indica la seua *nisba* (nom de filiació tribal, d'origen o patronímic), al-Ḥaḍramī, era d'origen àrab,⁹ que va pelegrinar a la Meca abans de l'any 1139 (any de la mort de Zāhir b. Ṭāhir al-

Fuat Sezgin, Frankfurt 1984, s. p. ms. *Alif*, fol. 158 i ms. «Ḥā», fol. 115: edició parcial, estudi i traducció al castellà d'Abid Mizal, J., *Los caminos de al-Andalus en el siglo XII*, según «Uns al-muḥaṣṣ wa-rawḍ al-furaḥ» (*Solaz de los corazones y prados de contemplación*), Madrid 1989, text àrab p. 66, trad. p. 94 i pp. 302-303.

³ Les seues ruïnes corresponen l'actual Castell de Bairén o de Sant Joan, a 3 kilòmetres a l'est de Gandia.

⁴ AL-IDRISI, *Uns al-muḥaṣṣ...*, vegeu ms. *Alif*, fol. 158, i ms. «Ḥā», fol. 115. Hi ha una variant en ms. *Alif*, fol. 158: “... i entre Bairén al castell («ħiṣn») d'*Awr.ba/Ūr.ba/Ūrba*”.

⁵ Iḥsān 'Abbās va fer una edició parcial d'aquesta obra en la qual va extractar les notícies relatives a al-Andalus: AL-SILAFI, «Ajbār wa-tarāyīm andalasiyya», Beirut 1985, p. 152, biografia n° 98. Per a la vida i obra d'aquest polígraf vegeu 'ABD AL-KARĪM, G., «Alejandría y al-Silafī, nexo cultural entre Oriente i al-Andalus», dins *Cuadernos de Historia del Islam*, 7 (1975-1976), pp. 111-151.

⁶ Crec que es tracta del tradicionista Abū l-Qāsim Zāhir b. Ṭāhir al-Šaḥḥāmī al-Nisābūrī (m. 533 h. = 1138/9). Vegeu AL-SUYŪṬĪ, «Ṭabaqāt al-mufasssīrīn», Beirut (sense data), p. 12, nota 1; KAḤḤĀLA, «Mu'ŷam al-mu'allifīn», Beirut 1957, IV, ed. facsímil, Beirut (sense data), p. 179, entrada: «Zāhir b. Ṭāhir b. Muḥammad al-Nisābūrī al-Šaḥḥāmī, Abū l-Qāsim».

⁷ YĀQŪT AL-HAMAWĪ, «Mu'ŷam al-buldān», Beirut (sense data) I, p. 278, entrada: “*Awraba*”; 'ABD AL-KARĪM, G., “La España musulmana en la obra de Yāqūt (s. XII-XIII). Repertorio enciclopédico de ciudades, castillos y lugares de al-Andalus, extraído del «Mu'ŷam al-buldān» (Diccionario de los países)”, dins *Cuadernos de Historia del Islam*, 6 (1974), monogràfic, pp. 101-102 i nota 178, entrada: “*Awraba*”.

⁸ Sobre aquestos dos personatges no he pogut trobar cap informació.

⁹ Relatiu o pertanyent als «Ḥaḍramawt», una de les grans fraccions tribals d'àrabs iemenites. Vegeu IBN ḤAZM, «Ŷamharat ansāb al-'arab», Beirut 1983, pp. 460-462; TERÉS, E., “Linajes árabes en al-Andalus según la 'Ŷamhara' d'Ibn Ḥazm”, dins *Al-Andalus*, 22 (1957), p. 430.

Šahḥāmī)” i, a més, és molt probable que residira a Alexandria després de 1117, que és l’any en el qual al-Silafī s’estableix per a sempre en el gran port egipci.¹⁰ De tot açò deduïm que l’alqueria d’*Awriba* ja existia en el segle XI.

En el *Mu‘yib* d’Abd al-Wāḥid al-Marrākušī (581– mort post. 621 h., aprox. 647 h. = 1185– mort post. 1224/5, aprox. 1249) el topònim apareix amb la vocalització *Awriba*. Aquesta és la nostra traducció del passatge en qüestió:

“Entre Dénia i Xàtiva hi ha un lloc («mawḏī») anomenat *Awriba*, a mig dia [de camí] de Dénia, en el qual hi ha una mina de ferro”.¹¹

Sabem que al-Marrākušī va estar en al-Andalus a principis del segle XIII, almenys en dues ocasions; en què va visitar distintes regions de l’imperi almohade i que va estar en l’actual Múrcia. En l’any 613 (= 1216/7) va marxar cap a Orient i va escriure la seua obra a Bagdad en el 621 (= 1224/5).¹²

Pel que fa a fonts d’època cristiana, la primera menció d’Oliva es troba al *Llibre del Repartiment*, en un assentament datat en febrer de 1249 “*in terminis de Robole et de Mediona et de Oriba*”. També apareix a la mateixa obra (en un altre assentament del mateix any) la variant *Oriva*.¹³

I, referent a la localitat alacantina d’Orba, aquesta no s’ha pogut documentar en els primers escrits cristians. Per altra banda, el castell d’Orba, les ruïnes del qual encara poden veure’s a un kilòmetre al sud del poble, és d’època cristiana i es va edificar, segons Pierre Guichard,¹⁴ per llicència reial concedida en 1289.

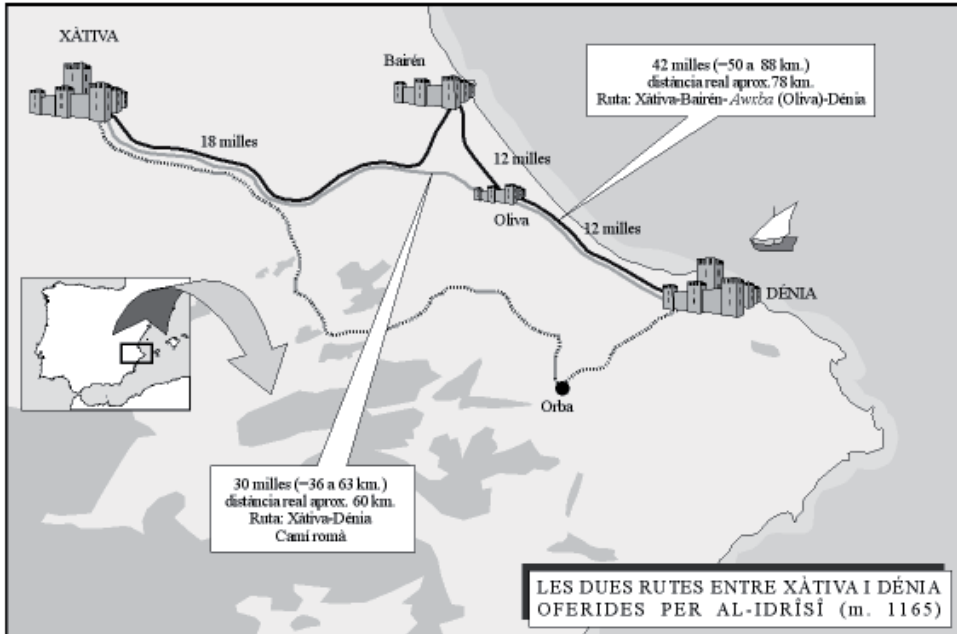
¹⁰ ‘ABD AL-KARĪM, G., “Alejandría y al-Silafī...”, pp. 128 i 134.

¹¹ AL-MARRĀKUŠĪ, «al-Mu‘yib fī taljīs al-Andalus wa-l-Magrib», ed. M.S. «al-‘Aryān» i M.A. «al-‘Alamī», Casablanca 1978, p. 511; Cfr. la traducció d’A. Huici, «Kitāb al-Mu‘yib fī taljīs ajbār al-Magrib por Abū Muḥammad ‘Abd al-Wāḥid al-Marrākušī». *Libro de lo admirable en el resumen de las noticias del Magrib*. En la *Colección de Crónicas Árabes de la Reconquista IV*, Tetuán 1955, p. 298.

¹² Sobre la vida d’aquest autor i la redacció de la seua obra vegeu el pròleg de l’edició del «Mu‘yib» que hem utilitzat; Cfr. també PONS BOIGUES, F., *Los historiadores y geógrafos árabe-españoles, 800-1450 A.D.*, Madrid 1898 (reimprés a Amsterdam, 1972), p. 413; LÉVI-PROVENÇAL, E., E.I., I., p. 97, entrada: «‘Abd al-Wāḥid b. ‘Alī al-Tamīmī al-Marrākushī, Abū Muḥammad».

¹³ *Llibre del Repartiment*, ed. i trad. dirigida per Antoni FERRANDO i FRANCÉS, València 1979, n° 2816, p. 264; n° 3111, pp. 296-297. També en el *Llibre del Repartiment* apareix una alqueria, prop de l’actual Sagunt-Morvedre, amb el mateix nom: Oliba u Oriva, vegeu assentaments n° 3134, p. 299; n° 3141, p. 299 i n° 3142, p. 300.

¹⁴ GUICHARD, P., “La repoblación y la condición de los musulmanes”, *Nuestra Historia*, València 1980, III, p. 51, i del mateix autor *Estudios sobre historia medieval*, València 1987, pp. 201-202.

Les dues rutes que, segons el geògraf al-Idrīsī, unien les ciutats de Xàtiva i Dénia. La línia de punts (la qual no apareix en cap font àrab), tracta de mostrar el trajecte a fer en el cas que *Awr.ba* fóra Orba.

ELS CAMINS I LES DISTÀNCIES EN LES FONTS DOCUMENTALS

Un punt important per tal de poder localitzar el topònim és saber l'equivalència d'una milla àrab en el sistema mètric decimal. L'arabista J. Mizal, en el seu estudi de l'obra d'al-Idrīsī, estableix que una milla correspon a una distància que oscil·la entre 1,2 km. i 2,1 km., resumint les propostes fetes per anteriors investigadors.¹⁵ Al-Idrīsī assenyala dues rutes a Dénia des de Xàtiva:

1^a. De Xàtiva a Dénia 30 milles = de 36 a 63 km. (distància real aproximada: 60 km.).

2^a. De Xàtiva a Bairén 18 milles, i de Bairén a *Awr.ba/Ūr.ba/Ūrba* 12 milles i d'*Awr.ba/Ūr.ba/Ūrba* a Dénia 12 milles: total 42 milles = de 50,4 a 88,2 km. (distància real aproximada: 78 km.).

En la primera ruta, al-Idrīsī estaria referint-se al camí per arribar a Dénia des de Xàtiva, el qual (en la nostra opinió) era aquest: Xàtiva > Benigànim o Genovés > Quatretonda > Llutxent > Benicolet > Terrateig > Almiserat > Ròtova > Palma > Beniflà > Beniarjò > Rafelcofer > Oliva > Dénia. Aquest trajecte, jalonat de castells, és una via d'època ibèrica també utilitzada en època romana.¹⁶ D'Oliva

¹⁵ Vegeu AL-IDRĪSĪ, *Uns al-muḥaḡ...*, p. 36. Considerem vàlida aquesta equivalència.

¹⁶ En època medieval també degué existir un camí que anava per Beniflà > La Font d'En Carròs (Rebollet) > Oliva.

ixen en direcció a Xàtiva dos camins; un és el *camí vell de Xàtiva*, que encara pot seguir-se amb relativa facilitat fins a Xàtiva, i l'altre és el Camí de la Calçada, que desapareix al cap d'un kilòmetre i mig. Aquestos dos camins eren només un que es bifurcava momentàniament per tal de superar la muntanya del Rabat.¹⁷

En la segona ruta, el geògraf àrab ens dona la distància de Xàtiva a Bairén. La ruta seria igual a l'anterior fins a Palma, des d'on seguiria cap a Beniopa i, per fi, Bairén. Aquesta mateixa ruta també pot fer-se des de Xàtiva > Benifairó > Bairén (o bé Xàtiva > Barx > Bairén; la distància és la mateixa). Des de Bairén, per tal d'arribar a Dénia, cal prendre el camí que ve des de València per Cullera, el qual passa, necessàriament, per *Awrbal/Ūrbal/Ūrba*. També ho assenyala al-Idrīsī:

“De València a Dénia hi ha setanta milles, de València al castell de Cullera -que està a la vora del riu Xúquer- hi ha vint-i-cinc milles; i de Cullera al castell de Bairén hi ha divuit milles”.¹⁸

El geògraf almeriense al-'Udrī (393–478 h. = 1003–1085), en la seua descripció de la *kýra* (província) de València, assenyala que de Cullera a Dénia hi ha 40 milles.¹⁹ Aquesta via, igual que la descrita en primer lloc, ja era utilitzada pels romans, tal i com ho testimonien les nombroses troballes arqueològiques localitzades en les seues proximitats, i al llarg de tot el seu recorregut. Aquest antic camí, que al seu pas per Oliva s'uneix a l'anterior, rep actualment el nom de *Camí vell de Dénia*.²⁰

Pel que a distàncies es refereix, el testimoni d'al-Marrākušī no permet saber si la referència “a mig dia [de camí] de Dénia” al·ludeix a Orba (17 km.) o a Oliva (22 km.) ja que ambdues distàncies poden ser considerades mitja jornada de marxa. Però, quan diu “entre Xàtiva i Dénia” suposem que es refereix a la ruta que uneix ambdues ciutats, i només cal veure un mapa per comprendre que *Awriba* no pot ser Orba. En primer lloc, perquè no està en el camí més fàcil per anar de Xàtiva a Dénia, doncs cal salvar més accidents geogràfics. El trajecte més curt seria creuar la Vall d'Albaida, vorejar la Serra del Benicadell (per Beniarrés o el port d'Albaida), creuar el riu Serpis, per a tornar a pujar a Planes i Margarida, descendir per la Vall de Gallinera, desviar-se a Pego i, des d'allí, endinsar-se de nou en les muntanyes. I, en segon lloc, perquè la distància a recórrer augmenta sensiblement. Per tot això, creem que el topònim citat per al-Marrākušī, per la seua localització, és Oliva.

¹⁷ Per a una relació detallada de les vies de comunicació d'època romana de la zona (especialment entre Bairén i Dénia), vegeu GISBERT, J. A., “L'època romana”, dins *El llibre de la Safor*, Sueca 1983, pp. 246-247.

¹⁸ AL-IDRÍSĪ, *Uns al-muḥaḡ...*, text àrab: pp. 66-67, traducció: p. 94.

¹⁹ Vegeu AL-'UDRĪ, «Nuṣūṣ 'anī l-Andalus min kitāb Tarṣī' al-ajbār wa-tanwī' al-aḡār wa-l-bustān fī garā'ib al-buldān wa-l-masālik ilā ḡamī' al-mamālik», ed. 'Abd al-'Azīz al-Ahwānī, Madrid 1965, p. 20.

²⁰ GISBERT, J. A., “L'època romana...”, p. 246.

Fragment de pedra amb una capa de mineral fosc que té un important contingut de ferro

LA MINA DE FERRO D'AWRIBA

Com ja hem vist, al-Marrākušī parla d'una mina o un jaciment de ferro en un lloc anomenat *Awriba*. Des del punt de vista geològic, la zona muntanyosa que envolta Oliva pertany a l'era secundària, en concret, al juràssic i cretàic.²¹ En aquest període geològic s'originen minerals amb alt contingut en ferro que apareixen sota distintes formes segons les seues combinacions químiques: en òxids com la limonita, i en carbonats com la plumbojarosita entre altres.²² Aquests minerals, així com les vetes i nòduls ferruginosos coneguts com “patatas”, són especialment abundants en una zona situada a un kilòmetre a l'oest d'Oliva, en la torrentera on s'uneixen la *Muntanyeta de Sant Antoni* i el *Tossal Gros*.²³

²¹ FERRAIRÓ, J. M., “La geologia”, dins *El llibre de la Safor*, Sueca 1983, pp. 197-206; CARDONA MIRALLES, S., “El medio físico”, dins *Iniciación a la historia de Oliva*, València 1978, pp. 38-40.

²² ĀUD'A, R. i LUBOŠ, R., *La gran enciclopedia de los minerales*, Praga 1986, (trad. al castellà 1986), pp. 206-207 i 288-289; MOHEN, J. P., *Metalurgia prehistórica. Introducción a la paleometalurgia*, Barcelona 1992, p. 168.

²³ Coordenades de la zona; 30SYJ483107, *Mapa Topogràfic Nacional de España*, Esc. 1:25.000, Oliva 796 I (30-31), Madrid 1988. MOPU. També hem utilitzat el mapa de la mateixa escala i edició de Gandia 796 I (30-31) per completar el terme municipal d'Oliva.

En el s. I d.C., els geògrafs Pomponi Mela i Estrabó ja mencionen l'existència de mines de ferro en la zona de Dénia. A uns pocs kilòmetres d'Oliva, entre Ròtova i Marxuquera, existia una mina de ferro a principis del s. XIX.²⁴ A més a més, a finals del s. XVIII, encara s'extreia al terme d'Oliva mineral de ferro com es pot veure en aquesta nota recollida i publicada per J. Castell:

*“En 11 de enero 1795 se enterró Amore Dei a Bartolomé Balbastre que murió de desgracia en una mina de hierro. En fe Dr. Escrivá, Vicario”.*²⁵

En la vessant sud del *Tossal Gros* (293 m.), a una altitud aproximada de 200 metres, van aparèixer, fa anys les restes d'un forn excavat en la terra, el qual va quedar al descobert (i partit per la meitat) quan s'estava obrint un camí. Vessant avall, al peu del forn, poden recollir-se xicotets fragments d'escòria de fundició.²⁶ És possible que queden forns per descobrir prop del que ja coneixem, donat que, a banda de les condicions del terreny, el lloc està exposat al vent del sud-est. Aquest vent, freqüent en el lloc, permetia estalviar (o fins i tot substituir) el treball de les manxes necessàries per aconseguir que el carbó arribe a la temperatura de fusió dels minerals (el ferro fon a 1.536°).²⁷ Creem que aquest últim punt podria explicar l'orientació i localització de l'esmentat forn a una

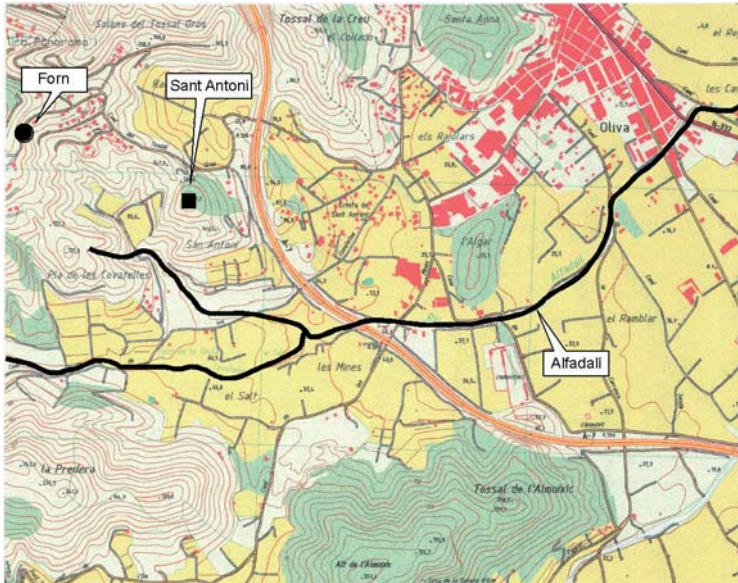
Restes del forn de fosa, partit per la meitat, que es conserva al Tossal Gros. Es pot veure que els seus laterals tenen un altre color degut al calor produït durant el procés de treball.

²⁴ Vegeu ARANEGUI GASCÓ, C., *Els romans a les terres valencianes*, València 1996, p. 74, entrada: “Ferrarium promontorium”; LABORDE, A., *Reino de Valencia. Itinerario descriptivo de las provincias de España*, València 1826, ed. facsímil de París-València, València 1980, pp. 135-136.

²⁵ CASTELL BOMBOI, J., *Sacerdotes y religiosos en Santa María la Mayor de Oliva (1362-1996)*, Oliva 1996, p. 143.

²⁶ El funcionament del forn seria: “... [una vegada recollit el mineral] el horno de hogar bajo o forja, conseguida en una sola operació separar el metal del mineral de hierro en una excavación del terreno recubierta de arcilla refractaria, utilizando como combustible el carbón vegetal y cuyo producto final era una masa pastosa a la que se limpiaba de escorias mediante un martillo. Hasta fines de la edad media el sistema perduraba con escasas variaciones...”, vegeu MUÑOZ DUEÑAS, M. D., “Técnica y producción siderúrgica”, *Baética*, 4 (1981), p. 276.

²⁷ En un treball sobre un despoblat de la zona d'Almonte (Huelva) d'època tartèssia i referit al funcionament dels forns per a l'obtenció de plata es diu: “... para llevar a cabo estos procesos (fusión y copelación) era preciso alcanzar una temperatura de 1000-1200 grados, para lo que se empleaba un fuelle de pellejo animal conectado a una tobera, a la vez que se aprovechaban las corrientes naturales de aire mediante una situación y orientación adecuadas...”, RUÍZ MATA, D., “Tartessos”, dins *Historia de España I. Desde la prehistoria hasta la conquista romana (s. III a.C.)*, dirigida per Antonio Domínguez Ortiz, Barcelona 1990, I, p. 415.

Recorregut del riuet Alfadali

altitud superior a la de la *Muntanyeta de Sant Antoni* (170 m.) situada enfront.

En 1982, Salvador Climent va localitzar dos forns, hui desapareguts, d'estructura similar tot i que de dimensions més reduïdes. Els dos estaven situats en pla i dins de barrancs de poca profunditat. El primer en el camí del Xiricull, a un kilòmetre de *Sant Antoni* i prop del despoblat medieval de Santa Fe (on l'any 2005 vaig trobar restes d'un forn). I, l'altre, en el barranc de Benirrama, al peu del Castellar, recinte fortificat medieval sobre les restes d'un despoblat ibèric. La presència d'aquestos forns en zones on els minerals abans esmentats són menys abundants (o fins i tot inexistent) ens porta a pensar que tenien una doble funció; obtenir ferro i, a la vegada, servir per a fabricar útils de qualsevol metall.

Una altra dada significativa, i potser relacionada amb la presència d'una mina de ferro i l'activitat metal·lúrgica en la zona durant l'època musulmana, és el nom del rierol *Alfadali* o *Alfadadi*, un braç del qual naix en la torrentera abans esmentada, i que els habitants del lloc anomenen *riu del Fadri*. Aquest nom, com assenyala Carmen Barceló, té el seu origen en l'adjectiu àrab «al-ḥadīdī» 'de ferro o relatiu al ferró',²⁸ tot i que també pot derivar del substantiu «al-ḥaddādīn» '[de] els ferrers'.²⁹

Així mateix, per un document del segle XVI, se sap de l'existència (en la zona d'Oliva) d'un assentament, encara no identificat, anomenat Alchadedi: "...

²⁸ El fonema àrab «/ḥ/» passa en valencià a /f/, labio-dental fricativa sorda. Vegeu BARCELÓ, C., *Toponímia àrabica del País Valencià*. Alqueries i castells, Xàtiva 1982, pp. 18 i 62.

²⁹ El fonema àrab /n/ desapareix en posició final. BARCELÓ, C., *op. cit.*, p. 11; Existeix un «Wādī al-Ḥaddādīn» (riu dels ferrers) en el nord de Marroc. Vegeu MARTINEZ RUÍZ, J., "Toponímia menor de «Yebālla» (Marruecos)", *Cuadernos de la Biblioteca Española de Tetuán*, 19-20 (1979), p. 43.

Castell de Sant Antoni, i el seu entorn cap al sud, vistos des del forn trobat al Tossal Gros.

*villam de Reboile et Beniflach et Rafalcofer et Rabat et Oliva et Mediona et Elcha et Alchadedi et Benirrama et Benimacharet et Potries...*³⁰ Aquest nom podria tindre el mateix origen que el del rierol abans esmentat.

DADES ARQUEOLÒGIQUES

En el cim de la Muntanyeta de Sant Antoni, Salvador Climent, descobridor de gran part dels jaciments arqueològics d'Oliva, va trobar en 1972 les restes d'un despoblat de l'Edat del Bronze del qual no queda res, llevat d'alguns elements de la seua cultura material (ceràmiques fetes a mà, dents de falç de sílex, una maça de roca dura, una aixadeta i diversos fragments de molins barquiformes).³¹ De les prospeccions superficials, i dels treballs de neteja que es van dur a terme

³⁰ La troballa d'aquest document inèdit es deu a Pierre Guichard, qui el va descobrir, fa anys, a l'*Archivo Histórico Nacional* de Madrid. Nosaltres hem consultat la còpia del segle XVI, del trasllat fet a Nules (amb data de 18 d'octubre de 1428) d'aquest document de donació de castells i viles feta per Jaume I, en favor de Carròs, fill del comte Alamandi, en Barcelona, i datada el 10 de juny de 1252. *Archivo Histórico Nacional, Nobleza, Osuna, Lligall n° 597-21 (Carpeta 83, n° 18), Arxiu Municipal d'Oliva, Fondo de Microfilms, rotllo n° 6.*

³¹ APARICIO, J., GURREA, V, i CLIMENT, S., *Carta arqueològica de la Safor*, Gandia 1983, pp. 249-252, entrada: "Castell de Sant Antoni (Oliva)".

Vista des del peu de l'Almuixich de la muntanya on es troba el Castell de Sant Antoni (al centre) i del Tossal Gros (a l'esquerra).

en part del jaciment l'any 1976, es va obtenir un xicotet conjunt de fragments ceràmics.³² Els murs que hui es poden veure pertanyen a un despoblat medieval, datat (amb reserves) per André Bazzana entre els segles IX-X. Segons aquest autor, l'assentament podria haver tingut una funció militar de control, o de refugi temporal en períodes de dificultat, i considera que pel moment *“il peut être le modèle de villages fortifiés du haut Moyen Âge”*.³³

Hem revisat els materials i no ens atrevim a datar amb garanties un jaciment basant-nos en uns pocs fragments de ceràmica vidriada i alguns diminuts trossos de vores i anses de ceràmica comú.

A banda d'assenyalar la conveniència d'excavar el jaciment, ens agradaria apuntar que la datació de la ceràmica hauria de ser revisada a la llum dels

³² Els materials es troben repartits i dipositats al Museu Arqueològic d'Oliva sota la fitxa “Castell de Sant Antoni”, en el Museu Arqueològic de València (S.I.P) on està fitxat com “Castell de Sant Antoni”, nº inventari 54.210 a 54.213, i en el Museu Nacional de Ceràmica González Martí de València sota la fitxa “Castell de Sant Antoni”.

³³ BAZZANA, A., CLIMENT, S., i MONTMESSIN, I., “Le site médiéval de Sant Antoni de Oliva (Valencia)”, dins *Archivo de Prehistoria Levantina*, XVI (1981), pp. 561-574; BAZZANA, A., “Un fortin omeyyade dans le «Shark» Al-Andalus”, dins *Archéologie Islamique*, I (1990), pp. 107-108; BAZZANA, A., *Maisons d'al-Andalus. Habitat médiéval et structures du peuplement dans l'Espagne Orientale*, Madrid 1992, I, pp. 281 i 323.

importants treballs de Rafael Azuar i Pedro López Elum, en els quals podem veure que algunes de les ceràmiques estudiades per A. Bazzana poden pertànyer al segle XII.³⁴ Juntament amb la ceràmica de *Sant Antoni*, dipositada en el museu d'Oliva, es troba un fragment de llosa d'arenisca roja en el qual, malgrat el desgast, es veu en una de les seues cares un rebaixat de forma triangular que podria correspondre a un motle de fundició.

Per tot el que hem exposat anteriorment, creem que cal relacionar aquest despoblat medieval amb el forn abans esmentat, i que la “mina” citada per al-Marrākūšī no era una explotació a gran escala sinó, més bé, un xicotet taller metal·lúrgic. Aquest assentament, rodejat de forts murs de maçoneria [els quals estan deteriorant-se greument i amb molta rapidesa], va poder albergar un xicotet grup humà dedicat a l'obtenció del mineral per convertir-lo en ferro, o, fins i tot, fabricar utensilis d'aquest metall.³⁵ La seua situació de refugi és òbvia, però no compartim la hipòtesi militar ja que la seua ubicació respecte al territori circumdant no permet el control sobre cap ruta, la visibilitat territorial cap al nord i l'oest és nul·la i a l'est es troba el mar.

PROPOSTES D'IDENTIFICACIÓ

Fins als nostres dies, dues han estat les hipòtesis per a la localització d'aquest topònim citat per les fonts àrabs. Una hipòtesi l'identifica amb Orba i l'altra apunta la possibilitat que es tracte d'Oliva.

Roc Chabàs fou el primer en identificar-lo amb Orba.³⁶ Asín Palacios també defén aquesta idea i assenyala que *Awraba* és el nom d'una tribu bereber.³⁷ Gamāl 'Abd al-Karīm, amb moltes reserves, també l'identifica amb Orba.³⁸ Tant Dūnnūn Ṭaha³⁹ com J. Mizal⁴⁰ segueixen les tesis d'Asín.

J. Ribera identifica el topònim *Awraba*, citat per Yāqūt, amb Oliva i assenyala que “*Aureba entiendo que es error, y que debería escribirse Auriba, cuya semejanza con Auliba nos hace recordar á Oliva...*”.⁴¹ Per A. Bazzana cal identificar l'alqueria

³⁴ AZUAR, R., *Dénia islámica. Arqueología y poblamiento*, Alicante 1989, pàgs. 450 i següents; LÓPEZ ELUM, P., *La alquería islámica en Valencia. Estudio arqueológico de Bofilla. Siglos XI a XIV*, València 1994, p. 357.

³⁵ Des que A. CARBONELL publicara “La minería y la metalurgia entre los Musulmanes en España”, dins *Boletín de la Academia de Córdoba*, 25 (1929), pp. 179-217, tan sols J. VALLVÉ s'ha aproximat al tema en “La industria en al-Andalus”, dins «al-Qanṭara», I (1980), pp. 209-241. No he pogut consultar el seu recent treball “La minería en al-Andalus”, dins *Actas de las I Jornadas sobre Minería y Tecnología en la Edad Media Peninsular*, 1996 (Lleó, setembre de 1995).

³⁶ CHABÀS, R., “La provincia de Denia”, *El Archivo*, I (1886), ed. facsímil, Alicante 1985, p. 258.

³⁷ ASÍN PALACIOS, M., *Contribución a la toponimia árabe de España*, Madrid-Granada, 1944, p.126.

³⁸ ABD AL-KARĪM, G., “La España musulmana...”, pp. 101-102 i nota 178, entrada: “Awraba”.

³⁹ DŪNNŪN ṬAHA, A. W., “*Istiqrār al-qabā'il al-barbariyya fī-l-Andalus*”, dins *Awraq*, 4 (1981), secció àrab, p. 44; i també del mateix autor: «Al-faḥ wa-l-istiqrār al-'arabī al-islāmī fī šimāl Ifrīqiyyā wa-l-Andalus», Bagdad 1982, p. 283.

⁴⁰ AL-IDRISĪ, *Uns al-muḥaḡ...*, pp. 94 i 302-303.

⁴¹ RIBERA, J., “La provincia de Dénia”, dins *El Archivo*, I (1886), ed. facsímil, Alicante 1985, p. 252. Anys

musulmana d'*Auriba* amb Oliva, però no amb la ciutat actual.⁴² J. Coromines l'identifica amb Oliva basant-se en l'aparició tardana d'Orba en la documentació i en el camí a seguir per tal d'anar de Xàtiva a Dénia, citat en les fonts àrabs, com ja hem vist.⁴³ Per la seua banda, C. Barceló considera que, potser, pugua relacionar-se amb Oliva, però afegeix que aquest topònim no és d'origen àrab.⁴⁴ P. Guichard considera que tant Orba com Oliva deuen el seu nom a la tribu bereber dels *Awraba*, basant-se en la viabilitat de l'evolució fonètica.⁴⁵

POSSIBLE ADAPTACIÓ FONÈTICA AL VALENCIÀ

En les dues còpies de l'esmentada obra d'al-Idrīsī que hem utilitzat, el topònim apareix sense el grafema auxiliar *hamza* en l'*alif*, sense cap vocal i *hā'* en lloc de «tā' marbūṭa». Dit açò, el nom presenta (al nostre parer) tres lectures possibles: */Awr.ba/*, */Ūr.ba/*, */Ūrba/*.⁴⁶ Per la seua banda, al-Silafī ho recolleix com */Awraba/* i al-Marrākuṣī com */Awriba/*. La vocalització */Awriba/* del primer quart del segle XIII queda confirmada en 1249 en el *Llibre del Repartiment*.

Vegem el pas dels fonemes àrabs al valencià, seguint l'orde que ocupen en la paraula.

1r A. Si la vocal /u/ és llarga, i està en síl·laba tancada pot passar a /o/ en romanç.⁴⁷

B. Si és el diftong /aw/ també passa en romanç com a /o/.⁴⁸

2n A. La /r/, sovint, es conserva en romanç si és interna.⁴⁹

B. La /r/, per dissimilació, pot passar a /l/ en romanç.⁵⁰

3r A. Si la vocal és /a/, en entorn alveolar, pot passar a /e/ en romanç.⁵¹

B. Si la vocal és /i/, i no està en contacte amb velar o faringal, es manté en romanç.⁵²

més tard va mantindre aquesta identificació en *Disertaciones y opúsculos*, Madrid 1928, II, p. 357.

⁴² BAZZANA, A., "El yacimiento medieval de Santa Fe de Oliva", dins *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 18 (1984), p. 270.

⁴³ COROMINES, J., *Onomasticon Cataloniae*, VI, Barcelona 1996, pp. 58-59, entrada: "Orba" i a la mateixa obra, pp. 29-30, l'entrada: "Oliva".

⁴⁴ BARCELÓ, C., *Toponímia aràbica...*, p. 186, entrada: "Oliva".

⁴⁵ GUICHARD, P., *Structures sociales "orientales" et "occidentales" dans l'Espagne musulmane*, París 1977, pp. 272-273. Aquest investigador insisteix en la mateixa hipòtesi en molts dels seus treballs posteriors.

⁴⁶ No incloc, dins de les possibilitats de lectura, */Aw.rba/*, */Aw.r.ba/*, */Uw.rba/*, */Uw.r.ba/* perquè /w/ (bilabial constrictiva) hauria passat al romanç amb les grafies /g/, /v/, /b/ o /u/. Vegeu BARCELÓ, C., *Toponímia aràbica...*, p. 9.

⁴⁷ BARCELÓ, C., *Toponímia aràbica...*, p. 6.

⁴⁸ BARCELÓ, C., *Toponímia aràbica...*, p. 20.

⁴⁹ BARCELÓ, C., *Toponímia aràbica...*, p. 12.

⁵⁰ BARCELÓ, C., *Toponímia aràbica...*, p. 21.

⁵¹ BARCELÓ, C., *Toponímia aràbica...*, p. 4.

⁵² BARCELÓ, C., *Toponímia aràbica...*, p. 5.

4t A. La /b/ es conserva en romanç.⁵³

B. Si la /b/ és intervocàlica, en ocasions passa a /v/ en romanç.⁵⁴

5é A. La vocal /a/, en posició final, es conserva en romanç.⁵⁵

Vist açò, el topònim àrab ha pogut ser l'origen tant d'Orba com d'Oliva, però l'existència d'una vocal /a/ o /i/ en la consonant *rā'* documentada en al-Silafī i en al-Marrākušī, fa difícil la possibilitat que es tracte d'Orba.

Zona del Tossal de Sant Isidre vista des del Castell de Santa Anna.

⁵³ Només cita un exemple en el qual es conserva la /b/ en posició intermèdia (Garbí < /garbí/ 'occidental'), a excepció dels topònims que comencen per article.

⁵⁴ BARCELÓ, C., *Toponímia àrèbica...*, p. 7.

⁵⁵ Encara que no se cite de forma explícita, hi ha molts exemples recopilats de /a/ (vocal oberta central) en posició final. BARCELÓ, C., *Toponímia àrèbica...*, p. 4-5.

7. ETIMOLOGIA DEL TOPÒNIM

Asín i Guichard han relacionat *Awraba* amb el nom de l'homònima tribu bereber, però l'únic personatge que coneixem oriünd del lloc era d'origen àrab (al-Ḥaḍramī). Malgrat açò, el seu patronímic *al-Awrabī* podria, efectivament, fer referència a un lloc que prengué el seu nom d'un assentament bereber. No obstant, pensem que qualsevol aproximació a l'origen del topònim és, de moment, arriscada.

Per A. Bazzana, les restes de l'alqueria musulmana d'*Auriba*, que ell identificava amb Oliva, no estarien sota la ciutat actual, donat que, fins el moment, només s'han trobat testimonis arqueològics anteriors al segle XIV prop d'aquesta.⁵⁶ Diversos són els sondejos efectuats en el perímetre urbà d'Oliva, però encara queda un lloc, situat en la part antiga del casc urbà conegut com el *Tossal de Sant Isidre*, en el qual pogué tindre el seu assentament el «hišn» (castell, lloc fortificat) esmentat per al-Idrīsī.⁵⁷ No creem que el *Castellet de Sant Antoni* pugua ser *Awraba-Awriba*, perquè la seua situació no és tan favorable com la del *Tossal de Sant Isidre*, dins del casc urbà d'Oliva. Diverses són les raons que ens porten a aquesta suposició:

- a) La seua situació topogràfica respecte a l'entorn permetria una fàcil defensa.
- b) És el promontori més proper a la costa, entre Bairén i Dénia.
- c) Des del seu cim es domina tota la franja costera compresa entre aquestos dos punts (fins i tot pot veure's amb nitidesa Cullera), la qual cosa permetria el control directe sobre els camins que allí s'uneixen i que condueixen a València, Xàtiva i Dénia.
- d) En el lloc hi ha aigua, com el conegut *pou d'Alzina* i una font, la qual fa pocs anys que es va cegar, situada al peu del tossal.
- e) És, a més, el punt que la tradició popular assenyala com el lloc on s'assentava la antiga Oliva.

CONCLUSIÓ

Si bé l'evolució fonètica no és determinant per tal d'identificar el topònim, i falta la prova arqueològica que confirme la situació exacta del que fóra el «hišn» o *qaryat* (alqueria) d'*Awr.ba*, creem que:

- 1r - la situació d'Oliva en la ruta entre Xàtiva-Dénia i València-Dénia,
- 2n - l'existència d'una mina de ferro al lloc on naix el riu *Alfadali* (la qual considerem que podria ser l'esmentada per al-Marrākuṣī)
- 3r - així com la falta de testimonis antics en les fonts escrites respecte a Orba, tot això ens porta a la seua identificació amb Oliva.

⁵⁶ BAZZANA. A., "El yacimiento medieval...", p. 270.

⁵⁷ He pogut contrastar aquesta dada amb l'arqueòleg municipal d'Oliva, Vicent Burguera, a qui agraisc la informació facilitada sobre els sondejos efectuats en la ciutat i l'accés als materials dipositats al museu local.

FONTS I BIBLIOGRAFIA

Fonts

- IBN ḤAZM, «Ÿamharat ansāb al-‘arab», Beirut 1983.
- AL-IDRĪSĪ, «Uns al-muhaŷ wa-rawḍ al-furaŷ», reproducció facsímil de dos manuscrits preparat per Fuat Sezgin, Frankfurt 1984; ed. i trad. al castellà de la part relativa a al-Andalus de J. ABID MIZAL, *Los caminos de al-Andalus en el siglo XII, según Uns al-muhaŷ wa-rawḍ al-furaŷ (Solaz de los corazones y prados de contemplación)*, C.S.I.C., Madrid 1989.
- AL-MARRĀKUŠĪ, «al-Mu‘ŷib fī taljīš al-Andalus wa-l-Magrib», ed. M. S. al-‘Aryān i M. A. al-‘Alamī, Casablanca 1978; trad. al castellà d’A. HUICI, «Kitāb al-Mu‘ŷib fī taljīš ajbār al-Magrib por Abū Muḥammad ‘Abd al-Wāḥid al-Marrākušī». *Libro de lo admirable en el resumen de las noticias del Magrib. Colección de Crónicas Árabes de la Reconquista IV*, Tetuán 1955.
- AL-SILAFĪ, *Ajbār wa-tarāŷim andalasiyya*, edició a cura d’Iḥsān ‘Abbās, Beirut 1985.
- AL-SUYŪṬĪ, «Ṭabaqāt al-mufassirīn», Beirut (sense data).
- AL-‘UDRĪ, «Nušūš ‘ani l-Andalus min kitāb Taršī‘ al-ajbār wa-tanwī‘ al-aṭār wa-l-bustān fī garā‘ib al-buldān wa-l-masālik ilā ŷami‘ al-mamālik», ed. ‘Abd al-‘Azīz al-Ahwānī, Madrid 1965.
- Llibre del Repartiment*, ed. i trad. dirigida per Antoni FERRANDO i FRANCÉS, València 1979.
- YĀQŪṬ AL-ḤAMAWĪ”, entrada: “Awraba”, «Mu‘ŷam al-buldān», I, Beirut (sense data); traducció al castellà de la part relativa a al-Andalus de ‘ABD AL-KARĪM, G., “La España musulmana en la obra de *Yāqūt* (s. XII-XIII). Repertorio enciclopédico de ciudades, castillos y lugares de al-Andalus, extraído del «Mu‘ŷam al-buldān» (Diccionario de los países)”, *Cuadernos de Historia del Islam*, 6 (1974).

Bibliografia

- ABD AL-KARĪM, G., “Alejandría y al-Silafī, nexo cultural entre Oriente i al-Andalus”, dins *Cuadernos de Historia del Islam*, 7 (1975-1976).
- APARICIO, J., GURREA, V, i CLIMENT, S., *Carta arqueològica de la Safor*, Gandia 1983.
- ARANEGUI GASCÓ, C., *Els romans a les terres valencianes*, València 1996.
- ASÍN PALACIOS, M., *Contribución a la toponimia árabe de España*, Madrid-Granada, 1944.
- AZUAR, R., *Dénia islámica. Arqueología y poblamiento*, Alicante 1989.
- BARCELÓ, C., *Toponímia aràbica del País Valencià. Alqueries i castells*, Xàtiva 1982.

- BAZZANA, A., CLIMENT, S., i MONTMESSIN, I., “Le site médiéval de Sant Antoni de Oliva (Valencia)”, dins *Archivo de Prehistoria Levantina*, XVI (1981).
- BAZZANA, A., “El yacimiento medieval de Santa Fe de Oliva”, dins *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 18 (1984).
- BAZZANA, A., *Maisons d’al-Andalus Habitat médiéval et structures du peuplement dans l’Espagne Orientale*, Madrid 1992, I.
- BAZZANA, A., “Un fortin omeyyade dans le “*Shark Al-*”Andalus”, dins *Archéologie Islamique*, I (1990).
- CARBONELL, A., “La minería y la melalurgia entre los Musulmanes en España”, dins *Boletín de la Academia de Córdoba*, 25 (1929).
- CARDONA MIRALLES, S., “El medio físico”, dins *Iniciación a la historia de Oliva*, València 1978.
- CHABÀS, R., “La provincia de Denia”, dins *El Archivo*, I (1886), ed. facsímil, Alacant, 1985.
- COROMINES, J., *Onomasticon Cataloniae*, VI, Barcelona 1996, pp. 58-59, entrada: “Orba” i a la mateixa obra, pp. 29-30, l’entrada: “Oliva”.
- CASTELL BOMBOI, J., *Sacerdotes y religiosos en Santa María la Mayor de Oliva (1362-1996)*, Oliva 1996.
- ĎUD’A, R. i LUBOŠ, R., *La gran enciclopedia de los minerales*, Praga 1986, (trad. al castellà 1986).
- DŪNNŪN ṬAHA, A. W., “Istiqrār al-qabā’il al-barbariyya fi-l-Andalus”, dins «*Awrāq*» (secció àrab), 4 (1981).
- DŪNNŪN ṬAHA, A. W., «*Al-fath wa-l-istiqrār al-‘arabī al-islāmī fī šimāl Ifrīqiya wa-l-Andalus*», Bagdad 1982.
- FERRAIRÓ, J. M., “La geologia”, dins *El llibre de la Safor*, Sueca 1983.
- GISBERT, J. A., “L’època romana”, dins *El llibre de la Safor*, Sueca 1983.
- GUICHARD, P., *Estudios sobre historia medieval*, València 1987.
- GUICHARD, P., “La repoblación y la condición de los musulmanes”, dins *Nuestra Historia*, València 1980, III.
- GUICHARD, P., *Structures sociales “orientales” et “occidentales” dans l’Espagne musulmane*, París 1977.
- “KAḤḤĀLA”, U. R., «*Mu’ŷam al-mu’allifīn*», Beirut 1957, IV, ed. facsímil.
- LABORDE, A., *Reino de Valencia. Itinerario descriptivo de las provincias de España*, València 1826, ed. facsímil de París-Valencia, València 1980.
- LÉVI-PROVENÇAL, E., entrada: «‘Abd al-Wāḥid b. ‘Alī al-Tamīmī al-Marrākushī, Abū Muḥammad», *Encyclopédie de l’Islam*, I, (2^a ed. en francès), Leiden (Holanda), des de 1960.
- LÓPEZ ELUM, P., *La alquería islámica en Valencia. Estudio arqueológico de Bofilla. Siglos XI a XIV*, València 1994.
- MARTINEZ RUÍZ, J., “Toponimia menor de «Ķebālla» (Marruecos)”, dins *Cuadernos de la Biblioteca Española de Tetuán*, 19-20 (1979).

- MOHEN, J. P., *Metalurgia prehistórica. Introducción a la paleometalurgia*, Barcelona 1992.
- MUÑOZ DUEÑAS, M. D., “Técnica y producción siderúrgica”, *Baética*, 4 (1981).
- PONS BOIGUES, F., *Los historiadores y geógrafos arábigo-españoles, 800-1450 A.D.*, Madrid 1898 (reimpres a Amsterdam, 1972).
- RIBERA, J., “La provincia de Dénia”, dins *El Archivo*, I (1886), ed. facsímil, Alicante 1985.
- RIBERA, J., *Disertaciones y opúsculos*, Madrid 1928.
- RUÍZ MATA, D., “Tartessos”, dins *Historia de España I. Desde la prehistoria hasta la conquista romana (s. III a.C.)*, dirigida per A. Domínguez Ortíz, Barcelona 1990, I.
- TERÉS, E., “Linajes árabes en al-Andalus según la «Ŷamhar’ d’Ibn Ḥazm»”, dins *Al-Andalus*, 22 (1957).
- VALLVÉ, J., “La industria en al-Andalus”, dins «al-Qanṭara», 1 (1980).

ERUDICIÓ ESPARSA
RECULL D'ARTICLES BREUS DE TEMÀTICA LOCAL

Articles originals de: FRANCISCO PONS MONCHO
Sacerdot diocesà i historiador

Introduccions i aclariments: VICENT CANET LLIDÓ

Pròleg: JOSEP A. GISBERT SANTONJA
Arqueòleg Municipal de Dénia

Pròleg: Francisco Pons Moncho i Oliva. Quinze anys de llum

Sobre el present recull

Biografia de Francisco Pons

Publicacions i treballs

Article I: *l'Enginy*

Article II: *Un plaer, cent dolors*

Article III: *Centelles-Riusech. Aportación al estudio del escudo heráldico de Oliva*

Article IV: *Callejero olivense I*

Article V: *Callejero olivense II*

Article VI: *Callejero olivense III*

Article VII: *Callejero olivense IV*

Article VIII: *Topografía y toponimia del antiguo arrabal*

Il·lustracions

Paraules de comiat

FRANCISCO PONS MONCHO I OLIVA. QUINZE ANYS DE LLUM

JOSEP A. GISBERT SANTONJA

Cantó casa Abadía

El director de l'enlluernadora revista *Cabdells*, vespres de santa Llúcia, em proposà una col·laboració com a pròleg de la publicació d'una miscel·lània d'articles del prolífic historiador i amic Francisco Pons Moncho. Aquest personatge, si escorcolle en la memòria del meu paisatge vital més íntim, em surt amb la semblança de la calidesa de la mirada i somriure etern; el de *don Paco, el rector de Sant Roc*.

Vicent Canet m'exhorta a què, en un vol de mans, estenga damunt taula alguns dels trets, no exempts de racons, ombres i silencis, de la cultura i el patrimoni de l'Oliva d'aquells anys en

què un dels pilars fou, inexcusablement, Francisco Pons Moncho.

No sé si aconseguiré del tot el seu desig. Ja sabem que les noves generacions són molt fermes quant a objectius i en elles mai suren senyals de feblesa. Doncs, pregaré perquè un esquitx de l'eloqüència de Mayans ens done alé i que la memòria ens regale recursos per esbrinar i, entre brases, retrobar-nos amb el foc.

Cal partir del fet que tractem aspectes molt puntuals de la vida i obra de Francisco Pons Moncho, que amb generositat ha dedicat la seua vida a les parròquies saforenques i de la Marina Alta menys llunyana. Aspectes que, seguint els seus dits i fets, han estat sempre secundaris per a ell, en relació a la seua tasca essencial; la del prevere.

Glossem els afers d'un home d'història; la seua contribució a la recerca de la nostra història i a l'estima pel nostre patrimoni durant els quinze anys en què exercí, entre altres càrrecs (alguns de més vol), el de rector de la parròquia de Sant Roc (1973-1987).

Han passat ja trenta anys des que vaig conèixer al rector de Sant Roc. Em ve a la memòria aquell dia ombrívol d'hivern. Vaig passar de pressa pel gèlid ganivet de l'estretet de l'església, i pel portalet, fins on era sovint un munt de llenyam, i gaudies de l'olor a rosquilleta que cada dia ens regalava Maria, la del forn del Roig. Carrer Retor amunt, fins a *sa casa*; mai millor dit. Una casa on de segur encara tot respira a ell. Com la sibil·la, ens acompanyà i mostrà cada estatge, des del l'arc de mig punt laterici fins a la singular cambra dels arcs. Francisco Pons ens deixà

en aquesta casa empremtes de bon fer i de compromís amb *l'arte di restauro*, que hui ja constitueixen un notable valor afegit a aquesta vella casa del raval. Havia manat reconstruir i, sobre tot, restaurar, sense estridències, cada detall de les arquitectures i de l'edifici d'aquest habitatge

Vestíbul Casa Abadía

que comptava amb arrels del cinc-cents i amb intervencions del segle de la Il·lustració.

Era fascinant veure com a Oliva, a les foranies de la vila, descobries un home culte que, en aquells temps de penúria per a les lletres i l'art, ens regalava la rehabilitació d'un edifici singular que, trenta anys després, és encara l'esperó del malaurat somni que aleshores alguns alletàvem al voltant de la potencialitat del nucli històric de la vila medieval i moderna.

Aleshores, el patrimoni d'Oliva no era als seus millors moments; potser com just ara, però deixem-nos de falòrnies i anem per feina. En aquells temps gravitava el projecte de crear una gran plaça de l'Ajuntament que, entre d'altres, significava la demolició d'una de les cases més emblemàtiques d'Oliva; la del *Quinto Misterio*, amb sòlids vincles primigenis amb la família de l'il·lustrat Mayans. Foren anys durs de lluites i desconhorts.

La magnífica *casa del Porcellanero*, a l'angle del carrer l'Enginy, amb una façana de bona edilícia, completament bastida amb pedra, s'enderrocava sense pudor ni moure un pèl a ningú. Les cases del carrer Tamarit també preludiaven una mort anunciada. Hui, les cases, primorosament rehabilitades amb copioses aportacions, no són si no ombres xineses del que foren aquestos edificis singulars. Any rere any foren despullades de l'enteixinat renaixentista, o de la rajoleria lligada a un programa d'ornat ceràmic del segle de la Il·lustració, entre altres béns rellevants perduts. La ruïna provocada féu la resta. En aquest univers, la casa del rector era l'excepció.

Dins la casa Abadía de Sant Roc coneguérem a Francisco Pons Moncho, i les seues línies de recerca i preferències que pel temps ens uniren. El rector sembla que escorcollava els arxius amb una voracitat inabastable. Coneixia com ningú, a partir de capbreus i altres documents, la topografia històrica del Raval i de la Vila dels segles XVI i XVII. El seu plànol, que il·lustrà l'edició de la història d'Oliva

(1978), o els articles que, amb els noms dels carrers com a rètols, publicaria en els huitanta, no són més que un esquitx d'un treball ben fet que, amb mètode i cura modèlica, realitzà durant aquells anys i que avui dorm amb milers de fitxes manuscrites.

Antiquari, amb sòlida formació en llengua llatina i coneixença de la historiografia valenciana, era, a més a més, hàbil col·lector de petites (però eloqüents) deixalles arqueològiques de l'Antiguitat Clàssica. Especialment interessant i transcendent per nosaltres fou el seu article *Camins romans a la Safor*; un obligat predecessor del que avui hi ha escrit sobre vies de comunicació al sud de la Tarraconense; i, en concret, sobre la xarxa viària entre Saetabis (Xàtiva), Sucro (Cullera) i Dianium (Dénia).

El poblat ibèric de Segària (Beniarbeig), la vila romana de Rafalcait (Gandia), i les troballes arqueològiques dels volts de Daimús, el seu poble, foren les seues pedreres predilectes per al recull d'artefactes de natura arqueològica. M'encisava, molt especialment, la col·lecció de *trossets de terra sigillata* aretina i gàl·lica, d'entre altres artefactes, provinents de l'ermita de Sant Miquel; un dels assentaments romans més primerencs de la campanya saforenca, just vora el Camí de Xàtiva. Obrir aquelles *caixetes de pursos* amb la col·lecta arqueològica, el seu toc i catàleg, em rememoren instants delitosos. Aleshores, a l'àmbit de la Universitat, no era fàcil instruir-se en qüestions del temps dels romans.

L'escorcoll a fons de l'arxiu del Servei d'Investigació Prehistòrica (on vaig comptar amb l'estima d'Enric Pla Ballester, arqueòleg, que tenia passió per Oliva), l'accés a aquesta i altres col·leccions antiquàries, o aquella visita a Rafalcait amb Francisco Pons Moncho..., de debò, foren cabdals per a orientar la nostra recerca cap a les empremtes arqueològiques de la romanització.

Cámara dels Arcs

Altra passió compartida, de la qual em sent hereu universal, és la seua per l'estudi de la canyamel i el sucre a la Safor. El 1979, l'Institut Duc Reial Alfons el Vell de Gandia publicava la seua obra "*Trapig. La producció de azúcar en la Safor (siglos XIV-XVIII)*". Aquest llibre, que l'autor concebia com a llibre de difusió, regalava a la Safor una important monografia sobre aquest afer artesanal, que recull aspectes del conreu de la canyamel, la geografia del sucre, el procés d'elaboració, el comerç o l'ús a la taula. Aquesta obra de Pons Moncho, sens dubte escrita a Oliva, és, hores d'ara, la més transcendent.

Hui el llibre *Trapig* de Pons Moncho és conegut i citat a Bòston, Sicília, Xipre, Madeira o Canàries. Sempre li agrairé el seu magisteri, perquè estudiar les empremtes arqueològiques de la canyamel i el sucre, així com crear al seu voltant propostes expositives i de difusió, m'ha regalat satisfaccions incomputables.

Tal com hem glossat a l'inici del que era Oració, i ja porta la semblança d'Acció de Gràcies, seguint els termes de l'eloqüència de Gregori Mayans, Francisco Pons Moncho ha estat i és, sobretot, des de la mirada de la cultura i el patrimoni, un col·lector de dades historiogràfiques i documentals, i sempre ha manifestat una avidesa i ritme de treball certament prodigiós.

Els seus articles i/o monografies al voltant de la parròquia de Sant Roc, del Raval i de la Vila d'Oliva, no són sinó el vèrtex d'una piràmide de coneixença encara dormida en milers de fitxes i apunts on el rector de Sant Roc, al llarg dels quinze anys que estigué a la cura de la parròquia i els parroquians, recollí notícies, transcriví documents i anotà dades essencials per a la nostra història.

Que Déu li done vida i força, i a les institucions recursos perquè els seus quinze anys de llum a Oliva perduren per sempre!

Arc de mig punt (s. XVII), Cambra dels Arcs

Arc gòtico-mudéjar (s. XV), exterior casa Abadia

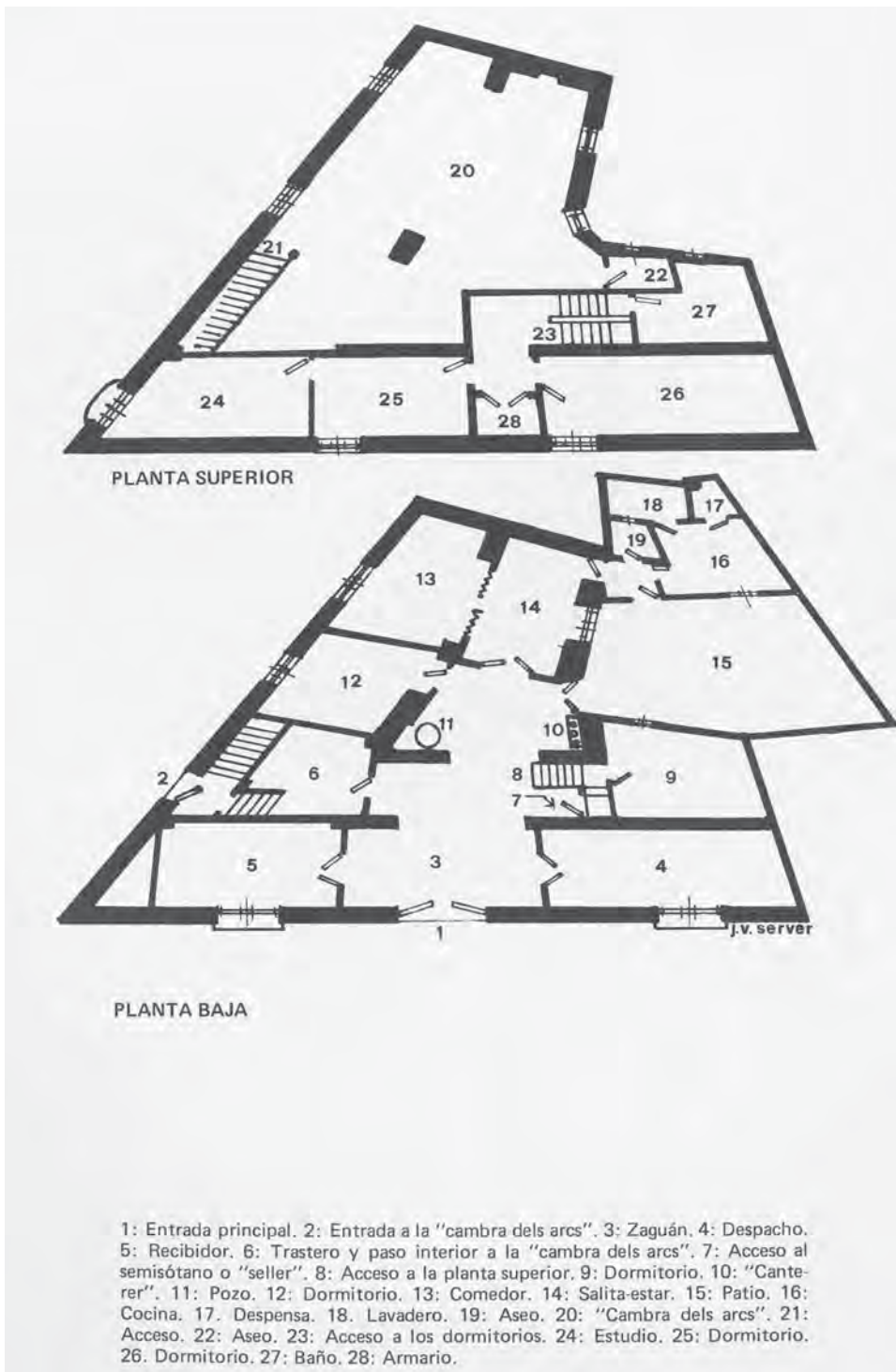
Ja han passat trenta anys des de l'epicentre dels que glossem i la veritat és que no veiem a l'horitzó, amb massa claredat, que es puguin tornar a reproduir aquells temps de cireres per a la història local. Un temps en què Antonio Mestre, Francisco Pons Fuster, **Francisco Pons Moncho**, Enric Pla Ballester, Josep Camarena, Salvador Cardona, o el genial poeta Francisco Brines, entre d'altres, feren ostentació del seu potencial en la publicació de la Miscel·lània interdisciplinària *Iniciación a la historia de Oliva* (1978). Aleshores nasqueren les modèliques publicacions orientades a l'estudi i a

l'edició de l'obra de l'insigne i generós Gregori Mayans i Siscar. I aconseguiren crear a Oliva un episodi taifa que, ara, amb certa perspectiva, cal assenyalar que féu tremolar el cap i casal saforenc, entre d'altres. Aquest miratge, per efímer i no per irreal, duraria ben poc!

Eren aquells temps daurats en què Salvador Cardona erigia a la plaça de la Bassa aquella sorprenent columna d'origen ignot i segles de factura, amb aquella dedicatòria lapídia, més del temps de Carles III que dels anys epigonals de la foscor.

Aquell temps en què Francisco Pons Moncho compartí amb nosaltres instants de joia i de llum.

Dénia. Gener, 2009

Vestigis de la construcció primitiva en l'arc del vestíbul

Exterior de la "Cabra dels Arcs" que dona al pati

Raconada del pou

Raconada del canterer

Don Francisco també va cultivar el gènere poètic, destacant entre els seus companys al Seminari. Malgrat això, aquest és un dels seus pocs poemes publicats. Titulat amb el nom de l'emblemàtica muntanya de la Marina. El leimatotiv d'aquesta composició és la tornada al Verger d'un emigrat a Suïssa.

SOBRE EL PRESENT RECALL

Oferim, a continuació, el conjunt dels articles de temàtica històrica que Francisco Pons Moncho va publicar, sobretot, durant el període de la seua estada a Oliva (1973-1987).

Prèviament a la transcripció dels articles, calia presentar adequadament l'autor dels treballs. Per tal de fer-ho, ens hem valgut de dos recursos complementaris. Per una banda, el recurs asèptic de la biobibliografia, en el sentit més convencional dels manuals a l'ús. Informació bàsica i imprescindible que presentem a través d'una breu **"Biografia de Francisco Pons"**, juntament amb les seues **"Publicacions i treballs"**. Aquesta presentació es veu esplèndidament completada gràcies a la valuosa col·laboració de Josep Antoni Gisbert Santonja. Prestigiosa ploma que, en qualitat d'amic i admirador de Francisco Pons, ens aporta unes justes paraules de reconeixement que són, alhora, reivindicació i homenatge a l'autor objecte d'aquest recull.

Fetes les presentacions, ens cal passar a gaudir dels articles que hem escollit. Advertim el lector que, en fer-ne la transcripció, hem respectat el text original, tot i que hem fet algunes modificacions (sobretot, en qüestions de notes a peu

de pàgina i citacions) per tal de donar-li un format unitari a tot el recull. Pel que fa a les notes a peu de pàgina, són introduïdes per l'editor aquelles que porten aquesta especificació al final, entre claudàtors; mentre que la resta són originals de Francisco Pons. Unes i altres són fàcilment identificables pel fet que les de Pons Moncho estan en castellà, mentre que les nostres s'hi troben en valencià.

El primer dels articles que presentem al recull és el que porta per títol **“l'Enginy”** (1976), un primerenc estudi sobre aquesta construcció i tota la temàtica de l'elaboració del sucre a la Safor.¹ Segurament, als nostres dies no sembla una temàtica massa novedosa, i, segurament també, aquest treball ha estat superat, en molts aspectes, per investigacions més recents.² Però, precisament, en l'antiguitat de l'article radica la seua importància. Aquest treball sobre l'Enginy és el pioner de molts altres que vindran després. Escrit a primeries de la dècada dels 70, és una prova irrefutable de l'extraordinària sensibilitat patrimonial i històrica de la qual sempre feu gala Francisco Pons. En un temps en què ben poca gent s'interessava per aquest tipus de qüestions, Francisco Pons compaginava les seues tasques pastorals (que mai no va descuidar, en absolut), amb l'estima “per les pedres velles” (com, irònicament, s'hi referia) i el gaudi d'imaginar-se estampes d'altres temps. Com un bon detectiu, un xicotet indici el portava a iniciar una exhaustiva investigació: recerca de pistes, preguntes als vells del lloc, modestes excavacions, biblioteques, arxius... més arxius. I tot això acaba en una bona redacció on, amb rigor i gràcia, va conduint el lector a través dels interrogants que es formula en veu alta. Bona tècnica amb què arriba a contagiar-nos aquesta passió per la història i les “pedres velles”, com podreu comprovar.

El segon dels articles que presentem porta per títol **“Un plaer, cent dolors”** (1977), que és la misteriosa llegenda que apareix a un dels taulells ceràmics que hi havia al Palau dels Centelles. Després d'una ràpida introducció a la història dels Centelles d'Oliva, Francisco Pons aborda el tema dels taulells ceràmics que decoraven el Palau dels Centelles: *Capdells, Barallanova...* i, sobretot, “Un plaer, cent dolors”. Com a bon pedagog, ens fa una síntesi de les diferents interpretacions

¹ L'article “L'Enginy” és, pràcticament, el primer de la sèrie “*Callejero Olivense*”, doncs la raó d'haver-lo escrit està en el significat d'aquest rètol toponímic. Després de publicar-lo, fou l'origen, suggerit per un amic seu, d'un treball participant en els Jocs Florals de Lo Rat Penat (1977-1978), on obtingué el premi de l'Ajuntament de Gandia -pergamí i deu mil pessetes- i la proposta de publicar-lo com a llibre patrocinat pel mateix Ajuntament. L'article tenia una extensió de vint-i-cinc folis i Pons Moncho es va oposar a la seua publicació per considerar-lo excessivament breu. Va demanar temps per ampliar el treball amb més dades que ja tenia i, a l'any, es va publicar el seu primer llibre, que portava per títol “*Trapig. La producció de azúcar en la Safor (Siglos XIV-XVIII)*” i que prompte es va esgotar per la novetat del tema. Fou, a més, l'inici d'una activitat apassionant, que havia tingut precedents des de la seua estada al Seminari, i la investigació més seriosa de “El Sepulcro de Bebia Quieta”, publicat en el *Llibre de Fira i Festes de Gandia 1973* [Agraïm a Pons Moncho aquestes indicacions. Nota de l'editor].

² Vegeu, sobretot, GIBERT SANTONJA, J.A., “Arquitectura, arqueologia i empremta material del sucre a la Safor: Trapigs i Enginys del duc”, dins *Sucre & Borja. La canyamel dels ducs: del Trapig a la taula*, Gandia, 2000, pàgs. 109-168. I, també el Dossier “Sucre i creixement econòmic a la baixa Edat Mitjana”, dins *Afers. Fulls de recerca i pensament* 32, dossier coordinat per GARCIA-OLIVER, F., Catarroja, 1999 [Nota de l'editor].

que existeixen sobre l'enigmàtica llegenda. Finalment, ens explica la seua raonada hipòtesi: aquestes paraules estan relacionades amb les que pronuncià Tirant lo Blanch en haver estat rescatat, pel vescomte, de la delicada situació en què l'havia deixat el seu fracàs amb la princesa Carmesina.

El tercer dels articles que presentem, **“Centelles-Riusech. Aportación al estudio del escudo heráldico de Oliva”** (1979), abunda encara més en el tema dels nostres comtes, degut al descobriment, esdevingut a Sant Antoni, d'un taulell de 14 cm., del s. XV, que ofereix un escut partit amb les armes dels Centelles-Riusech. Novament demostra Francisco Pons el seu “olfat” d'historiador i persona sensible als temes del patrimoni, en adonar-se'n de la importància d'aquesta troballa. Importància en relació amb la configuració-fixació de l'escut d'Oliva. Un tema que estava tractant-se en aquella època i que el nostre autor demostra conèixer en tots els seus detalls (que ens exposa clara i metòdicament). Així mateix, demostra que és una temàtica que li preocupa i sobre la qual té una (com no) fonamentada opinió.³

Seguidament, tenim un conjunt d'articles que formen una unitat pròpia: el *“callejero olivense”*. Una secció que el mateix Pons Moncho va crear i consolidar, segellant-la amb aquest títol.⁴ I en la qual rastreja els orígens dels topònims urbans d'Oliva.

La primera d'aquestes entregues, el **“Callejero olivense I”** (1982), s'acosta a un dels carrers del raval: l'Aurora. Un carrer que, en temps passats, va rebre altres noms, com ara: de l'Empedrat, de Camatxo... Precisament, d'aquest personatge (i de llurs descendents) fa una recerca que ens porta fins el senyoriu de la Llosa, a la Marina Alta, ja que fou adquirida per un dels descendents del primer dels “Camatxo”, el qual se'ns perd en el territori de la llegenda.

El segon article d'aquesta secció, el **“Callejero olivense II”** (1983), tracta del carrer que, en l'actualitat, coneixem com a Sant Vicent. I que, en els seus orígens,

³ De fet, Pons Moncho considera que és una llàstima el fet que, en fixar el nou escut d'Oliva, no es considera la importància del cognom “Riusech”, més olivà que “Centelles”, doncs prové dels primers barons d'Oliva i senyors del Rebollet, anteriors a l'enllaç matrimonial d'un “Centelles” de Nules amb la senyora de Rebollet, Ramoneta de Riusech. Francisco Pons creu que Camarena deixa prou clara aquesta qüestió en *Iniciación a la Historia de Oliva*. Curiosa és, efectivament, la suplantació de “Riusec” per “Centelles”. En contraure matrimoni un dels Centelles de Nules amb la senyora de Rebollet, Ramoneta de Riusec, una clàusula testamentària l'obliga a que “Riusec” precedira heràldicament als Centelles (caldría buscar la referència documental en l'Arxiu del Regne) i... feta la llei, feta la trampa: els Centelles d'Oliva mantingueren aquest cognom com a dinàstic, afegint en els documents protocol·laris el *“alias”* Ramon de Riusech, que tots els senyors d'Oliva afegien al nom propi, fins que, poc a poc, es va oblidar; i, més encara, amb el matrimoni del duc de Gandia, Carles de Borja, amb la comtessa d'Oliva Magdalena de Centelles [Agraïm a Pons Moncho aquestes indicacions. Nota de l'editor].

⁴ En realitat, com ja hem vist, la secció *“Callejero olivense”* bé podria començar amb “L'Enginy”, tot i que aquest article no porte número d'ordre. Ordre que podríem establir de la següent manera: Carrer “L'Enginy” (Fira i Festes d'Oliva. 1976); Carrer “L'Aurora” (Fira i Festes d'Oliva. 1982); Carrer Sant Vicent (Festes de Sant Vicent. 1983); Carrers “Verge del Carme”, “Sant Domingo”, “Sant Joan”, Sant Joaquim”, “Santa Teresita” (Fira i Festes d'Oliva. 1983); Carrer Tamarit (Fira i Festes d'Oliva. 1984); Carrer “Lahoz” (Festes del Crist de Sant Roc. Oliva 2004); Annex: “Topografia y Toponímia del antiguo arrabal”, publicat dins *Sant Roc d'Oliva. Apuntes històrics* [Agraïm a Pons Moncho aquestes indicacions. Nota de l'editor].

s'anomenava carrer Abeurador. Posteriorment, va passar a anomenar-se carrer de les Moreres del Raval, per les moreres que hi havia vora la séquia mare (aleshores descoberta). A l'article també es fa referència a la construcció, inauguració i posteriors modificacions de l'ermiteta de Sant Vicent.

El "**Callejero olivense III**" (1983), està dedicat a un conjunt de carrers de la Vila: carrers Verge del Carme, Sant Doméneç, Sant Joan, Sant Joaquim i Santa Tereseta. Els quals també han rebut noms diversos a través dels segles: carrer de l'aturador o de la muralla, carrer que abaixa del aturador al portal del mar, carrer de mossén Hosta, carrer de la Mallolada, etc.

I tanca la secció (com a tal), el "**Callejero olivense IV**" (1985), dedicat al carrer Tamarit i, sobretot, a la nissaga dels Tamarit. Tirant del filet, Francisco Pons arriba a traure bona part del cabdell: Miquel Hieroni Tamarit, Vicent Tamarit, Rafaela Gisalda Tamarit i Cella, Pere Monge i Tamarit... Un profitós treball d'investigació que ens descobreix la connexió dels Tamarits amb Guardamar i, també, aporta llums sobre la casa dels Tamarit a Oliva.

També, hem volgut afegir ací la "**Topografía y toponimia del antiguo arrabal**", publicat com annex III del llibre de DOMÍNGUEZ TORMO, J. M., i PONS MONCHO, F., *Sant Roc d'Oliva...* pàgs. 604-613. Com expliquem en nota a peu de pàgina, tot i que considerem que els annexes del llibre de Sant Roc no entren en la categoria dels "dispersos", hem cregut convenient incloure'l per tal de completar el conjunt de publicacions que Francisco Pons va dedicar als carrers olivans.

Acabats els articles, passem a recollir un altre dels elements valuosos que ens ha deixat Pons Moncho: les seues il·lustracions. Destinem la darrera part d'aquest recull, "**Il·lustracions**", a fer un ràpid repàs a una altra de les facetes "desconegudes" del nostre autor. Donada la qualitat, profusió i desconeixement (en general) d'aquest aspecte, no podíem passar-lo per alt.

Finalment, aprofitem unes "**paraules de comiat**" del mateix Francisco Pons per tancar la secció. Paraules que paga la pena llegir i tindre ben presents.

BIOGRAFIA DE FRANCISCO PONS⁵

Francisco Pons Moncho va nèixer a Gandia el 15 de març de 1930 i fou batejat en la Col·legiata tres dies després. Als set anys (1937) sa mare va traslladar la residència a Daimús, mentre que son pare romania ocult en la Font d'En Carròs, en ésser perseguit per les seues conviccions religioses i idees polítiques.

El jove Pons Moncho va ingressar en el Seminari menor de València l'1 d'octubre de 1942, continuant, després, els estudis eclesiàstics en l'antic Seminari major de València, i en el Metropolità de Montcada, al qual va passar quan cursava segon de Filosofia.

Aquest nou edifici del Seminari oferia majors possibilitats formatives i activitats complementàries de tot tipus. Una d'aquestes activitats deixà una empremta inesborrable en el nostre autor. En segon de Filosofia es va impartir una conferència sobre Geologia, Prehistòria i Arqueologia a càrrec del sacerdot Dr. Carvallo.⁶ Amable i convincent, li va fer present a l'auditori que, en els pobles on els destinarien, el rector és una persona qualificada per adonar-se'n de la importància de troballes i altres descobriments inapreciables per al comú de la gent.

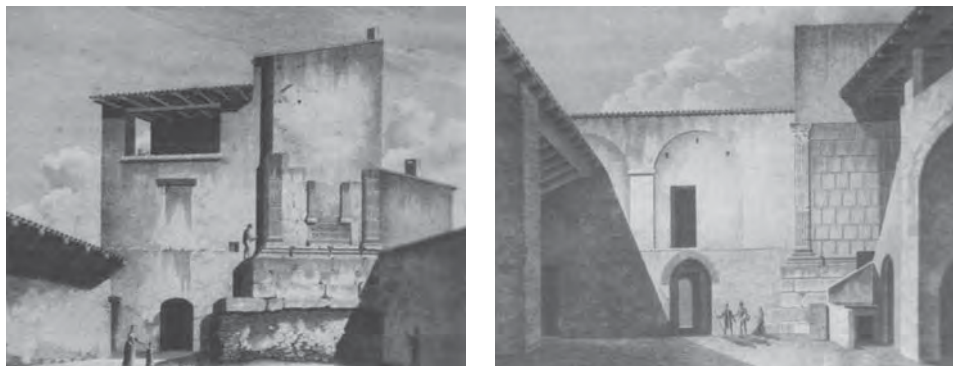
Aquesta inquietud, encesa per la conferència del Dr. Carvallo, prompte va tindre uns resultats positius. Corria l'any 1950, i, a l'era municipal de Daimús (que tots suposaven cementeri de musulmans), es va iniciar la construcció d'un col·legi públic, la qual cosa va proporcionar troballes arqueològiques romanes com esquelets i ceràmica funerària.⁷ Francisco Pons va recordar els consells del Dr. Carvallo, i es va decidir a notificar-ho a D. Isidro Ballrester, director del SIP (Servei d'Investigació Prehistòrica de València). D. Isidro li va contestar amablement, enviant-li l'últim exemplar dels Anals del S.I.P., una col·lecció de targetes amb els vassos ibèrics trobats a Llúria, i una carta animant-lo a que no deixara aquella

⁵ Com una mostra més de la seua visió històrica i escrupolosa metodologia, hem de dir que la primera part de la biografia (fins al moment de la destinació a la parròquia de Crist Rei de Gandia) ens l'aporta ell mateix a la nota 179 de Domínguez Tormo, J. M. i Pons Moncho, F., *Sant Roc d'Oliva. Apuntes històrics*, Oliva, 1989, pàg. 453. La resta, juntament amb alguns aclariments, són fruit de converses amb l'autor [Nota de l'editor].

⁶ Molt relacionat, segons recorda el propi Francisco Pons, amb el descobriment de les coves d'Altamira [Nota de l'editor].

⁷ De fet, va resultar ser una necròpolis romana, vinculada a la vila que es descobriria a principis del segle XXI, i a la torre-sepulcre d'una dama romana anomenada Bebia Quieta. Sepulcre del qual ningú sabia res, ja que la documentació adient (segles XV al XVIII) era desconeguda en aquell moment [Agraïm a Pons Moncho aquestes indicacions. Nota de l'editor].

Cares sud i nord del Sepulcre de Bebia Quieta. Laborde, làmines 126 i 127

inquietud, inquietud refermada i completada durant el curs sobre “Historiografía, Paleografía e Historia” dirigit pel Dr. Ramón Robres Lluch, professor d’Història al Seminari Metropolità de València. Així és com va començar el seu interès per l’Arqueologia i la Història.

Va rebre l’ordenació sacerdotal el 27 de juny de 1954, en el temple parroquial de Sant Tomàs Apòstol de València. I va celebrar la seua primera missa en Daimús el 8 de febrer següent.

Una vegada ordenat, va seguir un curs de pastoral en el convictori de Sant Eugeni, mentre prestava els seus primers servicis ministerials en la parròquia de Crist Rei de València. El 30 de juliol de 1955 fou destinat, com a vicari, a la parròquia de Sant Miquel Arcàngel de Burjassot. El 8 de juliol de 1961 fou nomenat regent (i, posteriorment, rector), de la parròquia de la Mare de Déu del Roser de Verger.

El 9 de juliol de 1973 fou destinat a la parròquia de Sant Roc d’Oliva. Així ens ho conta ell mateix:⁸

El trigésimo sexto cura de San Roque, don Francisco Pons Moncho se incorporó a la Parroquia el 23 de septiembre de 1973, mientras llovía torrencialmente y le esperaban en el templo una nutrida representación de feligreses y algunos compañeros sacerdotes. Días después, el nuevo párroco se presentaba en las páginas de Aleluya con las siguientes palabras:

«... Tengo la confianza de que mis modestas posibilidades encontrarán su fuerza y eficacia en la colaboración de todos los feligreses y, especialmente, en la de aquellos que están encuadrados en las diversas organizaciones parroquiales.»

«Con la ilusión de merecer vuestro afecto y confianza, aspiro a corresponder siendo un digno sucesor de los sacerdotes que me han precedido en la Parroquia, y un instrumento útil en manos del Señor para la construcción y desarrollo de su Reino entre la infancia, la juventud, los adultos, los enfermos y, más si cabe, entre los humildes y marginados».⁹

⁸ DOMINGUEZ TORMO, J. M. i PONS MONCHO, F., *Sant Roc...*, pàg. 453 [Nota de l’editor].

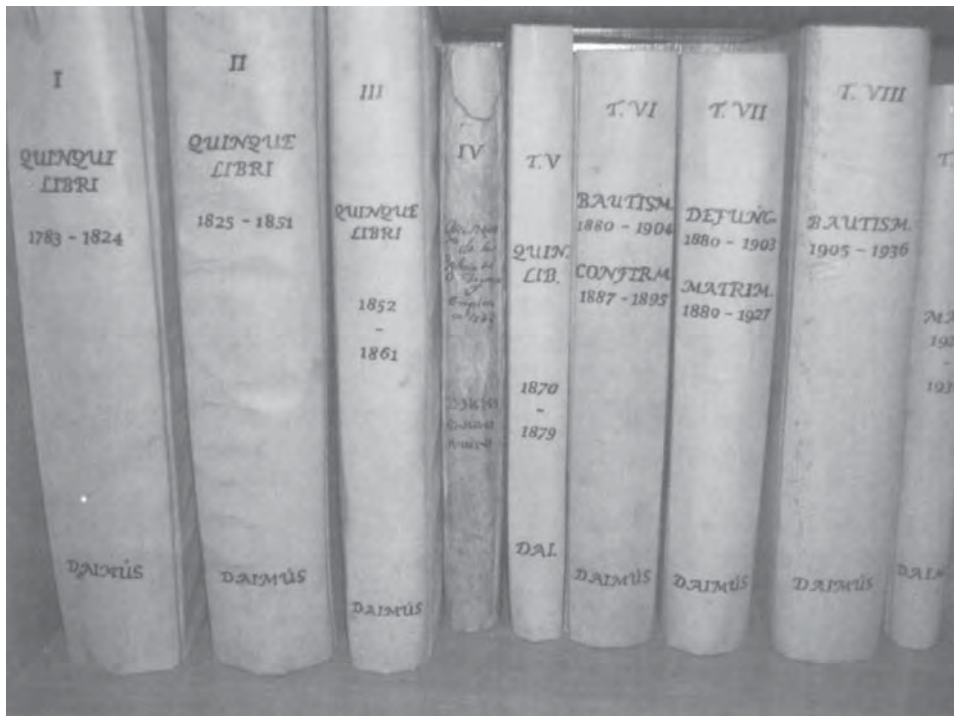
⁹ *Aleluya* núm. 1716 (Valencia, 30 de septiembre de 1973) [Nota de l’editor].

Durant l'estada en l'esmentada parròquia, també va exercir el càrrec d'arxiprest d'Oliva-Ntra. Sra. del Rebollet, des del 30 d'abril de 1977 fins al gener de 1979; i el càrrec de consiliari del Juniors M.D., en l'antiga Vicaria IX, des de 1981 fins el 16 de juny de 1987. En aquesta data (16-6-87), fou nomenat rector de la parròquia de Crist Rei de Gandia, a la qual es va incorporar el 12 de setembre següent.

Cal tindre en compte que Francisco Pons acabava de celebrar, amb gran èxit i participació, el I Centenari de la parròquia de Sant Roc (1986), i encara estava pendent de publicació el llibre "*Sant Roc. Apuntes històrics*" (editat, finalment, l'any 1989), en el qual havia treballat tant. Malgrat la inoportunitat del trasllat, va haver de marxar cap a la nova destinació, on circumstàncies pastorals delicades requerien la seua presència.

Durant la seua estada a la parròquia de Crist Rei va començar a tindre alguns problemes de salut. No obstant, va desempeñar les seues funcions com a rector fins l'estiu de 1997, moment en què fou nomenat "administrador parroquial" de Sant Pere Apòstol de Daimús, la seua parròquia d'origen. Novament, foren les necessitats pastorals les que el reclamaren a aquesta nova destinació, que es convertí en definitiva (amb l'entrada com a rector) el 18 d'octubre de 1997.

Al poc d'estar a Daimús va restaurar, íntegrament, l'arxiu parroquial. Pergamí a pergamí, llibre a llibre, foren reparats tots els danys d'un arxiu que es trobava en males condicions, malgrat conservar-se quasi tota la documentació, des de 1785

Imatge del restaurat Arxiu Parroquial de Daimús

Inscripció de Bebia Quieta dibuixada per Pons Moncho

(moment en què la parròquia de Daimús es va desmembrar, eclesiàsticament, de la de Miramar). També va posar en ordre tots els comptes, va impulsar la coral, la catequesi, el grup de Vida Ascendent... I, com no, va continuar publicant treballs d'investigació històrica sobre Daimús en general i, especialment, sobre la vila romana de l'Era i el sepulcre de Bebia Quieta..., tal i com havia fet sempre.

Va anar escrivint molts articles i fent xerrades-conferències per a divulgar, a tot el veïnat, la història d'aquest poble saforenc. Les publicacions es dividien en dos grans grups. Per una banda, els treballs d'investigació, englobats sota l'epígraf de "*Daimús. Notas para su historia*", i, per altra banda, "*Recuerdos de antaño*", articles referents a coses que ell recordava, ampliades amb l'ajuda del testimoniatge de les persones majors.

Recentment, en juliol de 2008, ha deixat el càrrec de rector de Sant Pere Apòstol de Daimús (tot i que allí viu), als seus 78 anys.

PUBLICACIONS I TREBALLS¹⁰

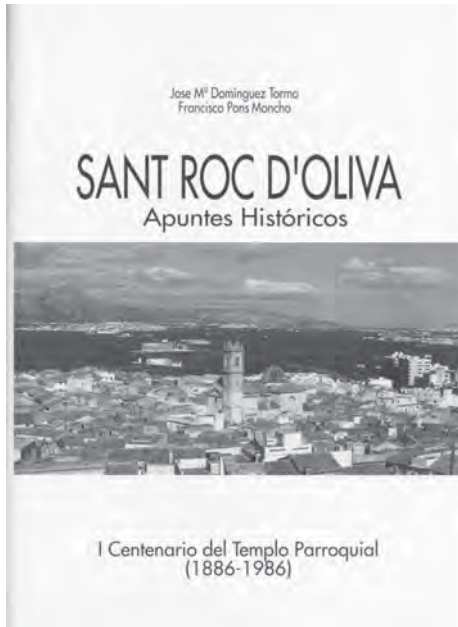
- 1973- "El Sepulcro de Bebia Quieta", dins *Llibre de Fira i Festes*, Gandia 1973.
- 1975- "La llum d'un Llum", dins *Llibre de festes de Sant Vicent*, Oliva 1975.
- 1976- "La llengua de Sant Vicent", dins *Llibre de festes de Sant Vicent*, Oliva 1976.
- 1976- "Arrabal: a un supuesto visitante", dins *Llibre de festes del Crist*, Oliva 1976.
- 1976- "L'Enginy", dins *Llibre de Fira i Festes*, Oliva 1976 (sense pàg.).
- 1977- "Un plaer, cent dolors", dins *Llibre de Fira i Festes*, Oliva 1977 (sense pàg.).
- 1977- "Camins Romans a la Safor", dins *Llibre de Fira i Festes*, Gandia 1977.

¹⁰ Durant la seua estada en Sant Roc d'Oliva també va publicar, en el programa de Setmana Santa, "Reflexions al voltant de les estacions del Via Crucis", prou allunyades dels esquemes convencionals: "Ante una losa sellada" (1976), "Morir" (1977), "Libre" (1978), "Silencio" (1980), "No saben lo que hacen" (1982), "Expolio" (1983), "Señor del polvo" (1984), "El canto del gallo" (1985), "¡Eli...Eli...!" (1986), "Aquella losa sellada" (1987), "Encuentro" (1992) [Agraïm a Pons Moncho aquestes indicacions Nota de l'editor]

- 1978- “La Parroquia de San Roque de Oliva”, dins *Iniciación a la Historia de Oliva*, Publicacions Ajuntament d’Oliva, València, 1988 (3a edició), pàgs. 339-365.
- Cal deixar constància que, dins d’aquesta obra col·lectiva (*Iniciación a la Historia de Oliva*), Francisco Pons és l’autor, també, del plànol topogràfic del traçat urbà d’Oliva a principis del segle XVII, juntament amb tota la informació annexa que hi conté (pàg. 22 bis).
 - També és l’autor de l’entrada “Tamarit” (pàg. 492), dins la secció “Datos biográficos” que es va afegir, en la segona edició, a l’esmentada obra col·lectiva.

- 1979- *Trapig. La producción de azúcar en la Safor (siglos XIV-XVIII)*; Publicacions de l’Institut “Duque Real Alonso el Viejo” núm. 6, Gandia, 1979. Treball premiat als XCV Jocs Florals de València (1977).
- 1979- “Centelles-Riusech. Aportación al estudio del escudo de Oliva” dins *Llibre de Fira i Festes*, Oliva 1979 (sense pàg.).
- 1981- “Casa Abadia de Sant Roc”, dins *Llibre de Fira i Festes*, Oliva 1981 (sense pàg.).
- 1981- “Raíces”, dins *Llibre de Festes*, Daimús 1981.
- 1981- “Refinamiento gastronómico de la Safor. La Dulcería en el siglo XVI”, dins *VII Concurso de Fideuà*, Gandia 1981.
- 1982- “Un trapig en Daimús (s. XVII)”, dins *Llibre de Festes*, Daimús 1982 (sense pàg.).
- 1982- “Callejero olivense I: carrer l’Aurora”, dins *Llibre de Fira i Festes*, Oliva 1982 (sense pàg.).
- 1983- “Miquel Joan Ros i Estagna, IV senyor de Daimús”, dins *Llibre de Festes*, Daimús 1983.
- 1983- “Callejero olivense II: carrer i ermita de Sant Vicent”, dins *Llibre de festes de Sant Vicent*, Oliva 1983 (sense pàg.).
- 1983- “Callejero olivense III: carrers “Verge del Carme”, “Santo Domingo”, “San Juan”, “San Joaquín” y “Santa Teresita”, dins *Llibre de Fira i Festes*, Oliva 1983 (sense pàg.).
- 1984- “La casa de la Señoría”, dins *Llibre de Festes*, Daimús 1984 (sense pàg.).
- 1985- “Raíces de los Moncho”, dins *Llibre de Festes*, Daimús 1985.

1985- “Callejero olivense IV: carrer «Tamarit»”, dins *Llibre de Fira i Festes*, Oliva 1985 (sense pàg.).

1986- “El Cristo de San Roque. En torno a unas andas”, dins *Llibre de festes del Crist*, Oliva 1986 (sense pàg.).

1986- “Daimús. Topografía y Toponimia del siglo XVII”, dins *Llibre de Festes*, Daimús 1986.

1986- “Franciscanismo Olivense”, dins *Llibre de festes de Sant Francesc*, Oliva 1986.

1987- “Diego Ferrer y Robles, V Señor de Daimús”, dins *Llibre de Festes*, Daimús 1987.

1988- “Piadosas incongruencias”, dins *Llibre de festes del Crist*, Oliva 1988.

1989- amb DOMÍNGUEZ TORMO, J. M.,

Sant Roc d'Oliva. Apuntes históricos, Oliva 1989.

Aquesta és, sense dubte, la seua obra més extensa. I, com ens recorda d. Antonio Mestre al pròleg:

“Pero hablemos con exactitud. El verdadero autor del libro es Francisco Pons Moncho, que ha demostrado, una vez más, una sensibilidad exquisita para captar el valor de las cosas [...], y la suprema distinción de colocarse, consciente y voluntariamente, en un segundo plano”.

En efecte, Francisco Pons és l'autor de la major part dels textos, i el “motor” de l'edició:

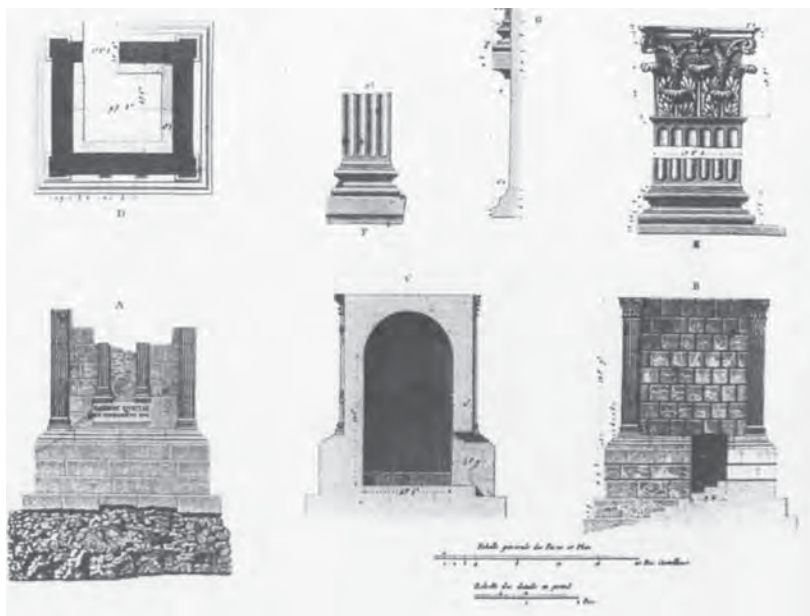
- va transcriure els “Apuntes históricos”,¹¹ afegint importants i encertades matisacions,
- va completar les dades històriques des del final del manuscrit (1902) fins al moment de l'edició (la II part del llibre, corresponent al s. XX = 290 pàgs.),
- va incloure la crònica dels actes del I centenari del temple parroquial (III part del llibre = 50 pàgs.),
- i va afegir uns interessantíssims apèndixs (IV part del llibre = 151 pàgs.), que val la pena individualitzar i divulgar, donat el seu alt interès:

¹¹ Aquest és un manuscrit elaborat pel 26é rector de la parròquia, D. José Maria Domínguez Tormo, en què fa la història de la parròquia de Sant Roc d'Oliva, des dels seus orígens fins els inicis del segle XX [Nota de l'editor].

- I.-Predios de la Parroquia de san Roque en 1639 (pàg. 593)
- II.-Antigua demarcación parroquial (pàg. 603)
- III.- Topografía y toponimia del antiguo arrabal (pàg. 604)
- IV.-Ceremonias rituales de los moriscos (pàg. 614)
- V.-¿Trapig o enginy? (pàg. 618)
- VI.-Repobladores del siglo XVII (pàg. 622)
- VII-Primer Cementerio Municipal (pàg. 625)
- VIII.-Novena del Stmo. Cristo de San Roque (s. XIX) (pàg. 626)
- IX.-Antonio Cortina Farinós (pàg. 638)
- X.-Moros y Cristianos (pàg. 643)
- XL-Agregación de la Parroquia de S. Roque a la Basílica romana de S. Juan de Letrán (pàg. 656)
- XII.-Estatutos de régimen interno para las Fiestas del Santísimo Cristo (pàg. 659)
- XIII.-Juniclub “El Fossar”. Normas de régimen interno (pàg. 663)
- XIV.-Reglamento de régimen interno para el Centro Parroquial «El Fossar» (pàg. 667)
- XV.-Sacerdotes que ejercieron su ministerio en la Parroquia de San Roque (pàg. 670)
- XVL-Inventario general de la Parroquia -1987 (pàg. 676)
- XVII.-Inventario del Archivo Parroquial -1987 (pàg. 706)

- 1991- “Necrópolis y cementerios”, dins *Llibre de Festes*, Daimús 1991.
- 1992- “Secano y reagadío”, dins *Llibre de Festes*, Daimús 1992.
- 1993- “Aquella barraca *varada*”, dins *Llibre de Festes*, Daimús 1993.
- 1996- “Entre la bruma del pasado”, dins *Llibre de Festes*, Daimús 1996.
- 1997- “Gabriel el *Cego*”, dins *Llibre de Festes*, Daimús 1997.
- 1998- “San Pedro Apóstol de Daimús: curas, vicarios y auxiliares”, dins *Llibre de Festes*, Daimús 1998.
- 1999- “El enigma de una ceca”, dins *Llibre de Festes*, Daimús 1999.
- 2000- “Etapas de una devoción”, dins *Llibre de festes del Crist*, Oliva 2000, pàgs. 26-28.
- 2000- “Templo parroquial de S. Pedro Apóstol de Daimús”, dins *Llibre de Festes*, Daimús 2000.
- 2001- “El Trapig, l’Enginy i el sucre”, dins *Llibre Falla Corea*, Gandia 2001.
- 2001- “La Cruz insospechada. Recuerdos de un viaje”, dins *Llibre de festes del Crist*, Oliva 2001.
- 2001- “A.P.D. Tesoro Paroquial recuperado”, dins *Llibre de Festes*, Daimús 2001.
- 2002- “Daimús y su Parroquia en el I Centenario de su erección canónica. Resumen Histórico”, dins *Llibre de Festes*, Daimús 2002.

- 2002- “La mànega”, dins *Llibre de festes de Pedregals*, Daimús 2002.
- 2003- “Les bruixes de l’Era. Recreació d’un conte”, dins *Llibre de Festes*, Daimús 2003.
- 2003- “La llum”, dins *Llibre de festes de Pedregals*, Daimús 2003.
- 2004- “Lahoz. Una historia intrascendente”, dins *Llibre de festes del Crist*, Oliva 2004, pàgs. 24-25.
- 2004- “Daimús 1244”, dins *Llibre de Festes*, Daimús 2004.
- 2004- “El Reg”, dins *Llibre de festes de Pedregals*, Daimús 2004.
- 2005- “Moros, Mudéjares y Moriscos”, dins *Llibre de Festes*, Daimús 2004.
- 2006- “Setmana Santa rural en Daimús 1940”, dins *Llibre de Setmana Santa*, Gandia 2006.
- 2006- “Visitas ilustres”, dins *Llibre de Festes (edició extraordinària)*, Daimús 2006.
Es tracta d’un recull dels erudits que han visitat les restes arqueològiques del Sepulcre de Bebia Quieta de Daimús des de Pero Antón Beüter (segle XVI) fins a Lorenzo Abad (segle XX), passant per Pío de Valcárcel, Laborde, Pérez Bayer, Gregorio Mayans...
- 2006- “Canyamel (I)”, dins *Llibre de festes de Pedregals*, Daimús 2006.
- 2007- “La bendición del Término”, dins *Llibre de Festes*, Daimús 2007.
- 2007- “Canyamel (II)”, dins *Llibre de festes de Pedregals*, Daimús 2007.

Detall i seccions del sepulcre de Bebia Quieta. Laborde, làmina 128

ARTICLE I:

L'ENGINY¹²

“U.S.A. logra colocar un INGENIO espacial en la superficie de la Luna”.

La frase es totalmente supuesta y ha sido formulada eludiendo intencionadamente la repetición de un dato publicado; sin esta aclaración, cualquiera llegaría a suponer que el entrecomillado la refiere a una cita entresacada de la prensa informativa.

Con ello he querido hacer notar la naturalidad con que aceptamos el vocablo INGENIO cuando lo referimos a un artificio mecánico de carácter excepcional.

La noticia fue ofrecida así por una revista de divulgación científica: Scott e Irwin colocan su módulo lunar de alunizaje, Halcón, en una zona salpicada de cráteres...” El nombre genérico de INGENIO ha sido sustituido por otro más preciso: modulo lunar de alunizaje, Halcón.

L'Enginy - Ingenio - era un conjunto de artefactos que, en los siglos XV-XVI, constituía el complejo industrial en que se elaboraba el azúcar. Denominación bien merecida, pues, cuando el resto de España se sentía alarmantemente afectado por el alza de precios provocada por la importación (y exportación de los metales preciosos procedentes de América), la Safor, gracias al cultivo y comercialización del azúcar, prosperaba aceleradamente. Y Oliva se convertía en uno de los centros más florecientes de España, alcanzando cotas de esplendor probablemente nunca superadas, de las que, hasta hace relativamente poco, nos “hablaba” el palacio condal, uno de los ejemplares renacentistas más interesantes de aquel venturoso momento.

Pero *L'Enginy* tenía un nombre específico que extensivamente también se aplicaba al lugar y al tratamiento del *canyamel*: EL TRAPIG.

José María Domínguez, impulsado por el celo y demostrado cariño que sentía por las cosas de Oliva, se permitió esta incisiva observación: “La calle del Ingenio no debe llamarse así para no obligar al pueblo indocto a que llame al *Trapig* “An... ó *Enginy*”.¹³

¹² Publicat, originalment, al *Llibre de Fira i Festes*, Oliva 1976. Com ja hem dit anteriorment, per trobar més informació sobre aquesta temàtica vegeu GIBERT SANTONJA, J.A., “Arquitectura, arqueologia i empremta material del sucre a la Safor...”, i, també el Dossier “Sucre i creixement econòmic a la baixa Edat Mitjana”... [Nota de l'editor].

¹³ DOMÍNGUEZ, J.M. “Apuntes históricos de la Parroquia de San Roque de Oliva”, folio 31 (manuscrito). I,

Detall façana del C/ Enginy

1.- La conca de la Safor

No creo haber exagerado al afirmar que el siglo XVI supuso para Oliva - toda la Safor- una época esplendorosa, probablemente nunca superada.

La exuberante fertilidad de su campo orientada al cultivo y la fabricación del azúcar, hizo de ella - lo repito- una de las comarcas más prósperas de Europa, y del patrimonio nobiliario del ducado y el condado fusionados, uno de los más ricos de la nación.

Gaspar Escolano se maravillaba al contemplar la Conca y decía:

“Su campo no reconoce superioridad a los Elíseos. No hay en toda España tierras que puedan medirse, hombro a hombro, con ésta”.¹⁴

Y Martín de Viciana, que la recorrió, midió y escudriñó pacientemente, la describe como uno de los rincones más bellos y encantadores de nuestra patria, al decir:

“A mi juzyio no he hallado en las Españas campo que en la cosecha de frutos yguale a la conca de la Safor”.¹⁵

Además de la trilogía mediterránea formada por el trigo, el vino y el aceite, formaban parte de su riqueza agrícola el algarrobo, la higuera y el almendro. Pero después de la Conquista del rey Jaime I, *el canyamel* y el *arrós* adquirieron un valor preponderante y *“nuestro”* azúcar llegó a clasificarse como el mejor de Europa.

posteriorment a la redacció d'aquest article, publicat a DOMINGUEZ TORMO, J. M. i PONS MONCHO, F., *Sant Roc...*, pàg. 48 [La segona part de la nota és de l'editor].

¹⁴ ESCOLANO, G., *Década primera de la Historia de Valencia, insigne y coronada ciudad y Reyno de Valencia. Lib. VI*, València 1610, cap. XX, fol. 171.

¹⁵ VICIANA, M., *Libro Segundo de la Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su reyno*, Valencia 1564, fol. XI.

2. El canyamel

El azúcar...

- *Sarkura* en sánscrito
- *Xácar* para persas y egipcios
- *Sakaron* en griego y
- *Saccharon* en latín

... ya era conocido en China y en la India como sustancia dulce de una especie de caña.

Los árabes que lo llamaban *açucçar*, lo introdujeron en nuestra península con tan escasa rentabilidad que el rey Jaime I de Aragón la eximió del pago de los diezmos.

La industria del azúcar, comenzó en Valencia alrededor del año 1400. En Oliva fue introducida en 1433 por el valenciano Francisco Pons,¹⁶ quién contruyó un *trapig* probablemente en las inmediaciones de la actual calle de L'ENGINY, donde al realizar las obras de alcantarillado aparecieron restos de cerámica, muelas y antiguas conducciones de agua,¹⁷ pues el declive de la calle facilitaba el suministro de la *séquia mare*, que discurriendo por “la calle” LES MORERES, llegaba a la PLAÇA DE LA BASSA y abastecía el molino de granos y el Ingenio del *trapig*.

La explotación del *canyamel* fue introducida en Gandía cuatro años más tarde por el catalán Galcerán de Vich, haciéndose famosos los siete *trapigs* del duque y el que Ausias March poseía en Beniarjó, llamado *Molí capitá*, del que aún quedan restos de sus muros.¹⁸

La rentabilidad del *canyamel* aportaba pingües beneficios a señores y vasallos, pues llegaba a la cifra de 180.000 ducados.¹⁹

Ciertamente la Conca de la Safor tuvo, durante el siglo XVI, una fisonomía semejante a la verde alfombra de naranjos que, hoy, la pueblan. Aquél inmenso cañamelar cuyos ejemplares llegaban a cuatro metros de altura, surcado por acequias y caminos, siempre estaba animado por el bullicioso ajeteo de hombres y caballerías.

La caña de azúcar exige tierra fértil, abono abundante y frecuentes riegos. Los agricultores de la Conca sabían bien que disponían de un terreno inmejorable; pues, además de su experiencia tenían un excelente indicio de la idoneidad del suelo: los rizomas del orozuz o *regallessia*.

El *Canyamel* se reproducía plantando estacas de unos veinticinco centímetros

¹⁶ FONTAVELLA GONZÁLEZ, V., La Huerta de Gandía, Ins. Juan Sebastián Elcano, Zaragoza 1952, cap. VII, pág. 128, y *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana. Vol. II*, Valencia 1972, , entrada “Azúcar”, pág. 38.

¹⁷ Comunicación de Dª María Girau Vicens. testigo presencial (Oliva).

¹⁸ Informe de D. Vicente Gurrea Crespo (Gandía).

¹⁹ Es difícil calcular el valor adquisitivo de estas rentas en una economía fluctuante. Puede aducirse el dato curioso de que por un navío de 500 toneladas se pagaron 4.000 ducados reinando Carlos I (1519-1557), y 15.000 en 1612. Un ducado equivalía aproximadamente a dos escudos.

de largo y con dos o tres nudos. Desde la cosecha anterior, estas estacas se conservaban enterradas o en dependencias de la casa de labor, bien protegidas del viento, y cubiertas de hojas que se removían cada quince días para evitar su descomposición.

A finales de marzo se alzaba la tierra con la primera pasada de reja y la dejaban a punto para la estercoladura que ascendía a 900 arrobas por hanegada. Seccionaban la tierra en trochas o franjas paralelas de seis a siete palmos de anchura. Se regaban abundantemente y, ya en sazón, plantaban las estacas de cuatro en cuatro y en sentido transversal a las trochas, ocupando solamente el tercio central de las mismas.

A los dos meses los tallos alcanzaban ya treinta centímetros de altura y comenzaban a brotar las yemas. Mientras tanto, los espacios intermedios de las trochas habían sido aprovechados para simultanear el cultivo de la caña con el de lechugas u otras hortalizas; pero, mediado mayo, se arrancaban las que pudieran quedar a fin de remover la tierra que, comenzado junio, era fertilizada de nuevo con estiércol al que cubrían con la misma tierra removida.

De cada estaca nacían seis o siete renuevos; y, ya crecidos, ofrecían el grato espectáculo de verlos cimbrarse a la suave caricia del viento, si eran contemplados desde el promontorio de Santa Ana.

Tan laborioso cultivo llegaba a suponer un gasto global de 36 escudos por hanegada con un rendimiento neto de 14; que, aunque parezca exiguo, compensaba con creces por otros conceptos; pues, aparte de la simultaneidad de otras cosechas, el campo quedaba tan favorecido, que al *canyamel* podía seguir una cosecha de trigo y otra de maíz, sin necesidad de estercolar la tierra.²⁰

Las cañas se cortaban en noviembre, y, a semejanza de lo que, hoy, ocurre con la cosecha de naranjas primerizas, el otoño se agitaba con el febril trasiego del *trapig*. Tanto, que el Delegado del Arzobispo D. Juan de Ribera, al cursar Visita Pastoral a la parroquia de San Roque el 26 de mayo de 1583, dejó consignado el siguiente mandato: “Por cuanto al tiempo en que andan los trapiches del azúcar, Su Santidad (Alejandro VI) por respeto a la necesidad que suele haber y lo mucho que se podría perder si con brevedad no se adereza la cañamiel, da licencia para que las personas que andan en el Trapig puedan, trabajar los días de fiesta y domingos mientras los dichos Trapiches o Ingenios del azúcar durasen... salvo el día de Pascua”.²¹

3. El Trapig

Los trabajos del *trapig* comenzaban el 25 de noviembre y su campaña se extendía hasta finales de febrero. Labor que, con justicia, merecía el calificativo de

²⁰ CAVANILLES, J., *Observaciones sobre la Historia natural: Geografía, Agricultura y Frutos del Reyno de Valencia. Vol II*, Valencia 1975, pág. 143.

²¹ DOMÍNGUEZ, J.M. *Apuntes históricos ...*, folio 31. I, posteriorment a la redacció d'aquest article, publicat a DOMÍNGUEZ TORMO, J. M. i PONS MONCHO, F., *Sant Roc...*, pàg. 48 [La segona part de la nota és de l'editor]

“ingeniosa” como lo da a entender la referencia de Viciana a los *trapigs* que eran propiedad del duque de Gandía, D. Carlos de Borja y Castro, casado con la Condesa de Oliva Dª Magdalena de Centelles y Cardona.

En todos ellos se contaron cincuenta y cinco piedras molares para machacar el *canyamel*; noventa y seis calderas de gran tamaño, y abundante variedad de *perols*, *tangils*, *caus*, *caces*, *rumiols*, *esbromadors* y otros utensilios para el trasiego de los zumos que, como las calderas, eran de cobre. Su importe ascendía a un valor global de 15.000 escudos.

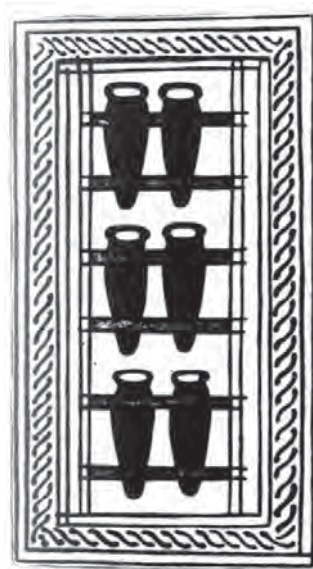
Tres mil escudos era el importe de los 4.000 quintales de leña y mil de los “sacos, sayales, marrajas, algodón, aceite y moldes de barro cocido para hacer los panes de azúcar”.

En los trabajos del *trapig* intervenían de quinientos a seiscientos operarios y unas doscientas veinte caballerías. La dirección general estaba a cargo de un *mestre sucrer* al que asistían capataces encargados de las siguientes secciones: cosecheros, transportistas del campo al *trapig*, fragmentadores, acarreadores de cañas fragmentadas, trituradores, acarreadores de triturado, prensadores, acarreadores del zumo, cocedores especialistas determinadores del *punt de cuita* y trasvasadores.

Fragmentadas las cañas sobre pilones en “pedazuelos como los dedos”, pasaban al molino para ser trituradas y, previamente remojadas, eran llevadas a la prensa donde se extraía el zumo o guarapo. Seguía la cocción en las calderas a fin de evaporar el agua y, cuando el zumo ya había cuajado, se trasvasaba a unos embudos o moldes de barro cocido y forma cónica, previamente colocados sobre sendas jarras que recibían la destilación de la melaza al presionar el guarapo con un pisón cerámico.

Cuando la superficie de la masa descendía cinco o seis centímetros, ésta quedaba en reposo hasta cristalizar. Posteriormente, se sacaba el pan de azúcar y era seccionado horizontalmente en tres o cuatro fragmentos, correspondiendo el superior al azúcar de excelente calidad.

El de clase inferior se destinaba a la elaboración de *aixerops*, *roses*, *mesturasses* i *escullats*. El último residuo o melaza que quedaba en las jarras se exportaba a los países fríos en cubas que habían contenido pescado salado, y, al sedimentar durante la travesía marítima, deparaba un delicioso almibar que aún producía más de mil ducados.²²

Emblema de confiters

²² VICIANA, M., *Libro Segundo de la Crónica...*, fol. XI.

4.- Visitas reales

La fama del azúcar valenciano estaba bien justificada ya que en ninguna otra parte de la nación se conocía su cultivo. No extraña, pues, que el Rey Felipe II manifestara deseos de conocer el *trapig*, cuando tomándose un descanso tras las agitadas Cortes de Monzón, y aprovechando su estancia en la ciudad del Turia, decidió visitar a su noble y leal amigo D. Carlos de Borja, que se sentía aquejado por la gota y otros achaques.

El Rey llegó a Gandía el 21 de febrero de 1580 acompañado del príncipe heredero D. Felipe y de la infanta Dª Isabel Clara Eugenia. Pernoctó en el palacio ducal y, al día siguiente:

*“sen aná sa Majestat en la carrosa a la Alquerieta (d'en Martorell) a veure l'ingeni de la canyamel. Allí lin colgueren dos carrégues que lo Sr. Duch tenia guardades i volgueu veure tot i a les calderes i de tot se volgué informar”.*²³

Diecinueve años más tarde, el príncipe Felipe, ya Rey, renovarí la visita, pasando esta vez por Oliva, con motivo de sus bodas celebradas en Valencia.²⁴

5. Industria derivada y exportación

Con el azúcar se hicieron igualmente famosos los dulces valencianos que eran manjar preferido en la mesa de los príncipes y reyes.

El paladar tenía entonces sus delicias saboreando *l'alfanich, els artelets, el citranat, el tortugat, els datils confits, el codonyat, els nous confits, els llimons confits, les pomes confits, l'arrop, la dargea, el gengibre verd, els confits de sucre alexandris, el carabassat, la pasta real...*” y gran variedad de *torrons*.²⁵

Pero el azúcar era exportado, mayormente, a los principales centros europeos de distribución partiendo por mar y tierra cargamentos destinados a los mercados de Lyon, Ginebra, Basilea, Constanza, Frankfurt, Nuremberg, Colonia y otros.²⁶

6. Decadencia

El azúcar de la Conca recibió uu golpe bajo cuando fueron expulsados los

²³ MARTÍ SANZ, A., *Polvillo de antaño*, Gandia 1971, pág 66.

²⁴ CHABÁS, R., *Historia de Denia. III parte*, Denia 1876, cap VII, pág 126.

²⁵ SANCHIS SIVERA, J., *Vida íntima de los valencianos en la época foral*, Valencia 1935, pág 6.

²⁶ *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana. Vol II*, Valencia 1972, entrada: “Azúcar”, pág. 38.

moriscos; pues, con aquella emigración forzosa del tercio de la población agrícola, la tierra y los cultivos quedaron en gran parte abandonados; (y, aunque un decreto real autorizó la permanencia de seis de cada cien moriscos con sus hijos y mujeres a fin de conservar las casas, los ingenios de azúcar, la cosecha de arroz y el regadío), la crisis careció de paliativos ya que las tierras producían menos en manos de los repobladores catalanes, escasos en su número, poco avezados, y menos preparados para un cultivo delicado que requería tacto y experiencia.

Cuando, más tarde, la situación comenzó a restablecerse, la competencia del azúcar portugués y americano, obtenido en extensas plantaciones de clima más apto y cultivado por esclavas, provocó el hundimiento definitivo de la industria azucarera valenciana, cuya (hasta entonces) boyante economía solo recobró puntos con el cultivo de la seda (s. XVIII) y algo más tarde con el de la naranja.

Il·lustració de Francisco Pons que representa l'interior i l'activitat de l'antic Enginy d'Oliva. Aquesta il·lustració li fou encomanada per D. Salvador Cardona per tal que aprofitara com a patró del conegut plafó ceràmic del carrer Molí. Per a la seua realització es va documentar en diverses fonts i, especialment, en la descripció de l'Enginy que fa l'il·lustrat olivà a MAYANS Y CISCAR, G., *Epistolario V. Escritos económicos*, ed. Ajuntament d'Oliva, València 1976, pàg. 320.

ARTICLE II: UN PLAER, CENT DOLORS²⁷

1. Centelles belicosos...

El apellido “Centelles” que protagonizó la vida valenciana de los siglos XIV-XVI y que la Historia ha vinculado a la ciudad de Oliva, remonta su origen a la expedición de Ludovico Pío hijo de Carlomagno, que siendo rey de Aquitania conquistó las ciudades de Gerona y Barcelona y formó la Marca Hispánica (801).

Entre sus nobles vasallos destacó por su bravura y lealtad el borgoñés Clotaldo de Craona cuyos servicios fueron premiados con la adjudicación de la baronía, título y nombre de la villa catalana de Centelles. Siglos después, un segundón de la familia, Gilabert de Centelles, adquirió la baronía de Nules por matrimonio con Blanca de Moncada. Le sucedió su hijo, también llamado Gilabert, de cuyo matrimonio con Toda de Vilanova nació Pedro de Centelles que casó con Ramoneta de Riusec, señora de Oliva y Rebollet.

Gilabert de Centelles i Vilanova (... -1409), hermano de don Pedro, fue consejero y camarlengo del rey Martín el Humano a cuyo servicio luchó en la defensa de Cataluña contra las tropas de Armagnac y en las guerras de Sicilia. Vuelto a Valencia en 1338 hizo suya la causa de Gonçal Dias en sus desavenencias con Jaume Soler, implicando a los Centelles en un enfrentamiento de “bandositats” con los Soler, cuyos ruidosos altercados en las calles de Valencia se fueron sucediendo hasta comienzos del siglo XV. Contrajo matrimonio con Leonor de Cabrera y a su hijo Bernat pasaron los títulos y bienes de don Pedro y doña Ramoneta, muertos sin sucesión.

Bernat de Centelles-Riusec i de Cabrera (... -1433), primer señor de Oliva, Rebollet y Nules que ostentó el título de barón, fue gran privado del bastardo real don Martín el Joven a quién sirvió en Sicilia, siendo premiado con importantes

²⁷ Publicat, originalment, al *Llibre de Fira i Festes*, Oliva 1977. Trobareu informació actualitzada sobre els Centelles a MESTRE PONS, F., “Apunts biogràfics dels Centelles”, dins *El Palau dels Centelles d’Oliva. Recull gràfic i documental*, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, 1997, pàgs. 43-75. I, també, a FELIP SEMPÈRE, V., “Notes sobre els Centelles al Regne de València i l’inventari del seu Palau a Oliva”, dins *Cabdells IV*, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, 2004, pàgs. 15-100 [Nota de l’editor].

feudos en la isla de Cerdeña.

En la cuestión sucesoria del rey Martín el Humano, que al morir sin sucesión legítima y sin otorgar testamento dejó confusos y divididos a los reinos de la corona de Aragón, Bernat de Centelles se declaró, tras alguna indecisión, partidario de Fernando de Antequera suscitando con ello una fuerte y sangrienta querrela entre los Centelles y los Vilaragut, que apoyaban al conde de Urgel. Zanjada la cuestión por los compromisarios de Caspe, ante quienes San Vicente Ferrer tuvo una relevante y persuasiva intervención, la encarnizada lucha de bandos no disminuyó hasta que la oposición de los Vilaragut fue reducida en la batalla de Sagunto en la que Gilabert, hermano de Bernat, halló la muerte.

La fuerza de las armas no logró extinguir el odio que enfrentaba a las dos nobles familias valencianas y fue preciso que, otra vez, la intervención del santo dominico acabara con las desavenencias que seguían suscitando lamentables reyertas. Consiguiendo que se abrazaran como hermanos quienes se estaban peleando como encarnizados enemigos.

Tal vez habría que buscar en esta relación de San Vicente con Bernat de Centelles la razón que detuvo al santo en Oliva cuando salió de Denia camino de Villena; aunque conviene hacer presente que el barón de Oliva tenía su palacio en Valencia.

El nuevo rey recompensó con creces la lealtad de Centelles nombrándole virrey del territorio de Cerdeña; cargo que desempeñó hasta su muerte, con el glorioso recuerdo de haber roto con sus naves las cadenas que cerraban el puerto de Marsella que se conservan en la catedral valentina por cesión de Alfonso V.

Bernat de Centelles contrajo matrimonio con Leonor de Queralt y de ella tuvo un hijo que le sucedió.

Francesc Gilabert de Centelles-Riusec i de Queralt (1408-1480) heredó de sus padres los cargos, títulos y posesiones que fueron confirmados por el rey Alfonso V el Magnánimo que le nombró gobernador de Valencia. Se distinguió valerosamente en las guerras de Italia acompañando al rey Alfonso en la conquista de Nápoles, y tras la victoria naval sobre los venecianos recibió en premio el título de conde de Oliva; honor que el mismo rey le adjudicó “cortándole la barba por su

real mano” según ceremonial acostumbrado en la época. Del gesto real se hizo eco la ciudad de Valencia en la solemne recepción descrita en el “Dietari del capellà d’Alfons el Magnànim”:

“En el any MCCCCLVIII, dijous, primer dia de febrer, entrà en València mossén Francesch Gilabert de Centelles, compte de Oliva, lo qual venia del realme de Nàpols, que havia estat molt de temps: hysqué molta gent de bé de València a rebre-lo, a fer-li honor ha sa entrada, e el dia de sancta Maria cavalquà per València ab gran honor”.

La fama y los honores encumbraron al conde de tal modo que, con él, la casa de los Centelles adquirió un rango y prestigio inigualables. La industria del azúcar, que hizo de Oliva un centro comercial de los más prósperos de España, incrementó sus ya cuantiosas rentas. Su posición preeminente estimuló su presunción y, aunque sus cargos le retenían en Valencia, no rehusó la idea de construir en la cabeza del condado una mansión digna de su prestigio; y así, al reclamo de su buen gusto y prodigalidad llegaron a Oliva artistas italianos para iniciar la construcción de aquél palacio, bello ejemplar renacentista que el primer conde no pudo terminar.

Riquezas y grandeza no son, precisamente, estimulantes de virtudes. Francesc Gilabert de Centelles cedió en su corazón y, como tantos otros, unió a su orgullo la debilidad de sus pasiones. Fruto de un devaneo amoroso fue su hijo bastardo Jordi de Centelles quien, como era frecuente en estos casos, fue dedicado por su padre a la Iglesia, llegando a ser rector de Oliva y Almenara y algo más tarde canónigo de la Seo de Valencia. Como poeta participó en justas literarias y vio publicadas algunas de sus poesías religiosas en “Les trobes en lahors de la verge Maria”. Pero... era un Centelles y su temperamento impetuoso reveló en dos ocasiones la herencia apasionada y belicosa que llevaba en su sangre: en Játiva (1470) y con ocasión de un certamen poético sostuvo una disputa que acabó en sangrienta pelea de la que malsalió con una herida en el vientre; algo más tarde y en Valencia (1477) quedó tan malparado en otra reyerta a causa de un comentario público sobre su dudosa reputación, que el resto de sus días los vivió sumido en la vergüenza de este infamante suceso.

Cuando Francesc Gilabert, el primer conde, sintió la cercanía de la muerte, hastiado de su propia vanidad y orgullo, buscó la paz en su palacio de Oliva. En los primeros días de agosto de 1480 le sobrevino una grave enfermedad, y para sosegar la agitación de su conciencia, rogó ser escuchado en confesión por un religioso del monasterio de Cotalba, quién, conociendo el pasado turbulento del enfermo, rehusó prestarle su servicio espiritual. Llamado un fraile del convento de Santa María del Pi, dudó igualmente y no quiso atenderle; fue el prior de aquella comunidad franciscana, Fray Miguel Grau,²⁸ quién, más prudente y compasivo,

²⁸ Cal llegir amb reserves aquesta afirmació, doncs segurament es tracta d’una mala interpretació del famós text de l’Arxiu Parroquial de Santa Maria d’Oliva, signatura XIII, *Manual de diferents coses (1633-1791)*, foli 85 r., el qual és transcripció d’una còpia que l’arxiver Francisco Salelles va prendre del convent de dominics

le dio la absolución e impuso como penitencia que dispusiera en testamento la distribución de algunos bienes en obras de cristiana caridad.

No faltó al conde un postrer gesto entre irónico y agradecido: mandó que, al buen prior, se le entregara cada año un obsequio de turrón, clareas, neulas y confites más una arroba de pescado por semana; y... por decirlo todo: hasta le contagió, muriendo el franciscano de aquella enfermedad.

Francisco Gilabert de Centelles-Riusec y de Queralt estuvo casado con Beatriz Ximénez de Urrea y de ella tuvo dos hijos: don Querubín, que casó con doña Juana de Heredia y murió en la guerra de Granada ante los mismos Reyes Católicos, y don Serafín, que heredó los títulos y bienes de su padre llegando a ser el mejor conde que ha tenido Oliva, famoso por su cultura y su demostrado valor.

2. ...y azulejos heráldicos

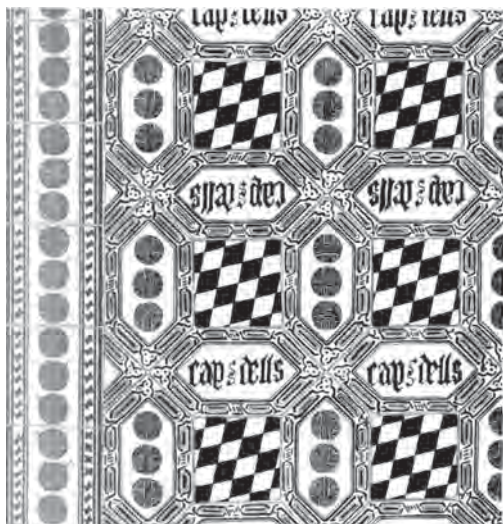
La señorial mansión de los Centelles en Oliva que comenzó a construir el primer conde, fue embellecida y fortificada por el sucesor, D. Serafín, y concluida por el tercer conde, Francisco Pons. Los nobles señores no escatimaron dinero y esfuerzos hasta conseguir que aquel maravilloso ejemplar de estilo ojival-renacentista llegase a ser una de las joyas más sobresalientes de la arquitectura valenciana.

Entre sus elementos de ornamentación destacaba por su peculiar interés la bella colección de azulejos, procedentes de los alfares de Manises.

Los grandes señores gustaban de manifestar su historia, honores y nobleza con símbolos heráldicos, leyendas y alegorías que decoraban las primorosas combinaciones de sus pavimentos; y en el palacio de Oliva abundó esta modalidad de ostentación, tan al gusto de la época.

Un ejemplar cuya viñeta es en extremo ingeniosa, hace memoria de las rivalidades sostenidas por los Centelles con los Soler y los Vilaragut. Se trata de un bello azulejo correspondiente al primer tercio del siglo XV, decorado con un libro de cuentas entreabierto que lleva sobreescrita la leyenda “Barallanova”; recuerda el conocido refrán valenciano “Contes vells baralla nova” y nos induce a pensar que la

de Llutxent. Si llegim detingudament aquest text veurem que és el **prior del convent de dominics de Llutxent** (fundat aquest l'any 1422) qui va anar, finalment, a confessar el comte. Aquest prior, com a penitència, li va imposar que en el seu testament manara construir i sostenir el monestir de Santa Maria del Pi, així com fer entrega perpètua d'alguns aliments al convent de Llutxent. Vegeu CASTELL BOMBOÍ, J. i CANET LLIDÓ, V., “El franciscanisme i Oliva: les arrels històriques de la parròquia de Sant Francesc”, dins *Sant Francesc d'Assís, una parròquia, un barri, un temple*, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, 2006, pàgs. 22-23.

acusada belicosidad de los Centelles no acabó de olvidar los pleitos y discordias que les enfrentaron en sangrientas contiendas con otras nobles familias del reino, ya que “baralla” o “barallar-se” es sinónimo de pelea en lengua valenciana.

Habida cuenta de que la rama valenciana de los Centelles tiene su origen en el entronque matrimonial de un segundón de la familia catalana, nada impide pensar que el posterior encumbramiento del primer conde de Oliva incitó su vanidad llevándole a manifestar que, por las circunstancias que le habían enaltecido, su casa era

de hecho la cabeza del linaje, por mucho que no fuera propietaria, de derecho, del solar de los Centelles. Su vanagloria encontró el modo de manifestarlo decorando su palacio con un pavimento formado de alfardones con tres ovillas (“capdells”) y una leyenda homónima que en valenciano significa “cabeza de ellos”.

Pero hay una loseta de las destinadas a enmarcar composiciones que sorprende por el contenido moralizante de su leyenda.

D. Manuel González Martí, quiso ver en ella una alusión a las luchas que el conde hubo de sostener para imponer su derecho a la primogenitura del linaje o, tal vez, al desengaño que sufrió ya en su vejez, al recordar la detestable historia de las contiendas callejeras que ensombrecieron el pasado familiar. Es más, tan destacado ceramófilo intentó buscar la fuente literaria que inspiró al conde Francesc Gilabert de Centelles el mote “Un plaer, cent dolors” y arriesgó la conjetura de que bien pudo formularlo al conocer la divisa del poeta Sannazaro, contertulio como él de Alfonso V: “Un solo día feliz haga olvidar los desgraciados”, o que, en su vasta cultura, el conde lo pensó leyendo el Alcorán que en la sura XCIV dice: “Ciertamente, junto a la aflicción se halla el gozo”.

La casualidad excepcional de que en cierta ocasión quien escribe alternara la lectura de la obra de Gonzalez Martí “Cerámica del Levante español” con el “Tirant lo Blanc” de Martorell, hizo pensar que el mote de Centelles tenía una vinculación con la novela valenciana y que, posiblemente, la enigmática leyenda del referido azulejo era una amarga confesión del viejo conde, al recordar dolido y apesadumbrado los veleidosos momentos de su azarosa existencia.

Más que en las suras del Alcorán habría que buscar este proverbio en expresiones populares de la Valencia medieval, si es que no se trataba de una máxima original de Centelles, bien conocida del genial escritor gandiense Joanot

Martorell, autor de la obra cumbre de la literatura valenciana, contemporáneo del conde y compañero suyo en las campañas bélicas de Nápoles.

No es de extrañar que, por la afinidad temperamental de ambos próceres, el de las letras tuviera muy presente al de las armas al perfilar la personalidad de su heroico protagonista; pues no parece probable que el conde de Centelles se inspirara en el manuscrito original de la obra póstuma de Martorell, publicada en Valencia (1490) cuando hacía diez años que aquel había fallecido. Más bien, cabría imaginar que el escritor llegó a conocer la supuesta referencia del proverbio a los pasados devaneos del Centelles y que la recordó al describir la aventura en que Tirant lo Blanc quedó tan malparado al pretender gozar de la princesa Carmesina valiéndose de una ingeniosa estratagema.

Fuera o no fuera así, es indudable que alguna relación debió existir entre el extraño mote del azulejo de Centelles y el comentario que a Tirant hizo el vizconde al rescatarle de la situación embarazosa en que le dejó su fracasado ardid:

*“... Car forçat és que d’amor no espere hom
altre bé sino treballs e congoixes e dolors
e a un plaer, cent dolors n’aconsegueix hom”.*

3. Bibliografía consultada

BLAY, J., *Historia de la ciudad de Oliva*, Valencia 1960.

ESCOLANO, GASPAR, *Década primera de la Historia de Valencia, insigne y coronada ciudad y Reyno de Valencia*, VI, ed. facsímil de la de Valencia 1610, Departamento de Historia Moderna, Universidad de Valencia, 1972.

FONTAVELLA GONZÁLEZ, V., *La Huerta de Gandía*, Ins. Juan Sebastián Elcano, Zaragoza 1952.

FUSTER, J., *Poetes, moriscos y capellans*, ed. l'Estel, València 1962.

GARGANTA, J.M., y FORCADA, V., *Biografía y escritos de San Vicente Ferrer*, BAC, Madrid 1956.

GONZÁLEZ MARTÍ, M., *Cerámica del Levante español*, Barcelona 1952.

Gran Enciclopedia de la Región Valenciana, Valencia 1973.

LAFUENTE, M., *Historia General de España*, Barcelona 1883.

MARTORELL, J., *Tirant lo Blanc*, ed. Barcino "Els nostres clàssics", Barcelona 1928.

RIQUER, M, i COMAS, A. *Història de la literatura catalana. 4 volums*, ed. Ariel . Barcelona 1964.

Sant'Ana, Ayuntamiento de Oliva, publicación periódica (1962-66).

ARTICLE III: CENTELLES-RIUSECH

APORTACIÓN AL ESTUDIO DEL ESCUDO HERÁLDICO DE OLIVA²⁹

1. - Un azulejo interesante

La baronía de Oliva fue elevada a la categoría de Condado el 14 de abril de 1449 cuando Alfonso el Magnánimo quiso premiar la fidelidad y servicios de Francisco Gilabert de Centelles otorgándole el título de Conde. Hacia la misma fecha, y a instancias del señor de Oliva, los franciscanos obervantes se establecieron en una pequeña ermita del collado del Pi dedicada a Nuestra Señora, que fue ampliada a expensas del mismo Conde para convertirse en el Monasterio de Santa María del Pi que un terremoto destruiría en 1598.

Mucho tiempo después -posiblemente mediado el siglo XVIII- los franciscanos ahora establecidos en un convento nuevo, hoy Colegio del Rebollet, levantaron la actual ermita de San Antonio sobre las ruinas del antiguo cenobio del que, de tarde en tarde, aparece algún vestigio interesante.

El 6 de agosto de 1978 el joven José Beneito Feliu encontró algunos azulejos en un acueducto subterráneo del primitivo Monasterio y, entre ellos, dos preciosos ejemplares decorados con un escudo heráldico que, indudablemente, son la cerámica olivense más importante que se ha encontrado hasta la fecha, en cuanto se refiere a la historia del Condado.

Se trata de cerámica azul de Manises perteneciente al siglo XV; un azulejo de 14 cms. de lado que ofrece un escudo partido con las armas de los Centelles-Riusech. La época y el lugar lo relacionan indiscutiblemente con el primer conde de Oliva y, por ello mismo, lo convierten en un dato de máximo interés por cuanto ahora diremos.

2.- La historia

El linaje de los Centelles remonta su origen a los tiempos de la Marca Hispánica: Ludovico Pío adjudicó al borgoñés Clotaldo de Craona el castillo de

²⁹ Publicat, originalment, al *Llibre de Fira i Festes*, Oliva 1979. Trobareu informació actualitzada a OLASO, V., "El nou escut d'Oliva. Les raons del canvi", dins *Miscel·lània F.G. Perles Martí*, CEIC Algons el Vell i Ajuntament de Gandia, 1996, pàgs. 165-171 [Nota de l'editor].

Centelles (Cataluña) en atención a su esforzada lealtad y, desde entonces, los Craona adoptaron el topónimo del Señorío como apellido del linaje.

El 16 de diciembre de 1314 Gilabert de Centelles, oriundo de Cataluña, compró el Señorío de Nules al endeudado Ramón de Montcada, aceptando la condición de contraer matrimonio con su hija Blanca, heredera de aquel feudo al que el catalán impondría sus blasones por derecho de adquisición.

El 2 de septiembre de 1382 ocurrió un hecho semejante: Ramón de Riusech, pretendiente a los títulos de Oliva-Rebollet, los adquirió por transacción con otros herederos de la familia Carrós y, al morir sin sucesión, los transmitió -por exigencia de la “varonía”- al hijo de su hermana Ramoneta casada con Pedro de Centelles -nieto de Gilabert y Blanca- a cuyos herederos se les impuso la obligación de anteponer el apellido Riusech al de Centelles; requisito que don Pedro aceptó y dispuso en testamento.³⁰

No parece que la “precedencia” del apellido se respetó siempre con escrupulosidad, pero en las referencias protocolarias a los Señores de Oliva se les conoció indistintamente por su nombre propio o por el sobrenombre dinástico de Ramón o Raimundo Riusech. Por lo que el azulejo referido manifiesta, lo cierto es que hubo un momento, al menos, en que las armas de los Condes de Oliva ostentaban *escudo partido con cuartel derecho losanjado en oro y gules correspondiente al linaje de los Centelles, y tres bandas de azur perfiladas de oro en campo de gules -linaje de los Riusech- en el cuartel izquierdo.*

3.- El escudo de Oliva

El Ayuntamiento del primer feudo valenciano de los Centelles -hoy la Vilavella (Castellón)- y el de la nueva actual Nules que tuvo su origen en la Pobra fundada por 300 vecinos de La Vilavella (s. XIV), rehabilitaron sus escudos heráldicos municipales tomando como base los blasones de los Centelles. El mismo trámite se inició en Oliva en 1969; fue largo y laborioso y, en fecha de hoy [1979] aún permanece inconcluso, a la espera de enviar el expediente a la D. G. de Admón. Local para su posterior aprobación por el Consejo de Ministros.

El 2 de junio de 1970 la Dirección General del Archivo Histórico Nacional informó que en su Sección de Sigilografía se conservan dos sellos del Ayuntamiento de Oliva, significando que “así como en algunos acompaña una breve historia de la razón de su uso por los Ayuntamientos, en este caso no aparece sino la estampación de los mismos”. Ambos presentan forma ovalada: uno de un solo campo con un olivo, y el otro muy similar al que aún sigue en uso, con la particularidad de que al timbre ostenta una corona real impropia de un Condado. Ninguno de los dos parece anterior al siglo XIX.

³⁰ A.R.V. “Varia”, núm 821, ff. 58-68.

El 7 de julio de 1970, D. Hermelando Morera Boix comunica al alcalde de Oliva, D. José Girau, que no le consta acuerdo alguno del Ayuntamiento:

“para el uso de dicho sello (el segundo) que -dice- es obra de D. Ernesto Paulino para su uso particular... sirviéndose para ello de algunos objetos recogidos entre los escombros del demolido palacio de los Condes, que son los siguientes: el escudo (simple) de los Centelles y un azulejo (en este caso puramente ornamental) en el que figura un león. Las otras dos figuras del escudo han sido escogidas caprichosamente, excepto el olivo que ocupa la parte inferior y que constituye el antiguo sello municipal... Dicho escudo -sigue diciendo el Sr. Morera- fue copiado por uno de los varios secretarios que han pasado por esta Corporación, de la Liberación acá, y que, al parecer... comenzó a usarse sin más formalidades”.

D. Hermelando Morera amplió su investigación y envió al Ayuntamiento un resumen de su estudio acompañado de dos bocetos, a elegir, para su posterior aprobación, previo asesoramiento de un eficiente heraldista. En ambos se trataba de un escudo con los losanges de los Centelles, el consabido olivo, los célebres ovillos o “cap-dells” que solo fueron divisa ornamental, y finalmente, las cuatro barras de la Corona de Aragón. Pese a su buena voluntad, parece que el Sr. Morera no pudo sustraerse a la pasión que fácilmente cede a conjeturas, en este caso sin claro fundamento heráldico: el león rampante y los ovillos nunca han figurado en los blasones de los Centelles-Riusech; la torre sólo se explica refiriéndola a la fortaleza -no castillo- de Santa Ana que campea sobre la ciudad, carente de motivos históricos importantes; y, en cuanto al olivo... ¿qué decir?: es jeroglífico del nombre de Oliva, pero ¿en verdad la antigua denominación de la ciudad (¿Auriba? ¿Eniba? ¿Ad-ripan?) guardaría relación con el típico cultivo del Mediterráneo?

Nada quedaba claro y, en consecuencia, el 29 de enero de 1971, el Ayuntamiento optó por el escudo que “tradicionalmente” (?) se había usado según el modelo (torre-losanges-león-olivo) que consta en la Sección de Sigilografía del Archivo Histórico Nacional, y así lo hizo saber por edicto publicado en el Boletín Oficial de la Provincia del 22 de febrero de 1971.

Seis años más tarde se revisó el expediente y la Corporación Municipal

encomendó el trabajo a un especialista que incurrió en el defecto de quienes le precedieron, limitándose a ofrecer un escudo de forma gentilicia en el que había combinado los símbolos ya conocidos. Difícilmente hubiera sido de otro modo, desconociendo el dato que, ahora, aporta el azulejo descubierto en San Antonio. Por ello mismo fue un acierto que, sin más, se archivara el expediente a la espera de aclaraciones convincentes. Si algún día se revisa de nuevo para rehabilitar el Escudo Heráldico de la Ciudad de Oliva, deberá considerarse el nuevo dato que aporta el azulejo decorado con los blasones de los Centelles-Riusech, claramente diferenciados de los de otros Centelles enfeudados en Cataluña y en el Reino de Valencia.

ARTICLE IV:

CALLEJERO OLIVENSE I³¹**Carrer l'Aurora**

Los nombres que rotulan nuestras calles esconden, en muchas ocasiones, retazos, a veces importantes, de nuestra historia local, y, aún más, cuando estas calles pertenecen al casco antiguo de la vila o a lo que fue el arrabal.

La rotulación de las calles modernas suele hacerse en memoria de personajes célebres y de efemérides importantes; para hacer presente naciones, poblaciones...

lugares con los que Oliva guarda cierta relación siquiera de proximidad; por motivaciones políticas; y, muy laudablemente, para reponer topónimos antiguos o conservar los más expuestos a ser olvidados.

No ocurría así cuando nuestra ciudad comenzó a tener la configuración urbana que aún podemos conocer en sus barriadas más antiguas. Nuestros antepasados improvisaban la denominación de sus calles -después fijada por el uso- aludiendo a alguna particularidad topográfica (“plaça de baix”, “carrer del pou”); a alguna industria artesana (“Canterería”, “Cistellers”), al nombre de algún vecino notable o popular (“Ganguis”, “Tamarit”, “L’apothecari”); a algún edificio destacado (“Yglesia”, “La muralla”, “L’enginy”, “Palacio”, “Forn de les Fateres”) y, ya tardíamente (s. XVIII), al nombre de algún santo al que su calle dedicaba unos festejos populares. La espontaneidad de estas denominaciones hizo que algunas calles fueran conocidas, a la vez, por más de un nombre; detalle que no escapaba a la precisión de los notarios, quienes utilizaban el adverbio latino “olim” (antes) para referirse a un nombre antiguo prácticamente en desuso (“Carrer de Sant Domingo olim de la paella”) o la disyuntiva “eo” para indicar dos nombres aún

³¹ Publicat, originalment, al *Llibre de Fira i Festes*, Oliva 1982. Trobareu informació actualitzada a SENDRA I MOLIÓ, J., “La toponímia urbana d’Oliva”, dins *Cabdells V*, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, 2008, pàgs. 15-51 [Nota de l’editor].

vigentes (“Carrer de Miró eo del forn de la plaça enrajolada” -hoy “Carmen”-).

Para el estudio de esta variada y pintoresca toponimia podemos recurrir, principalmente, al A.H.N. -Sección “Osuna”, al A.R.V. y, sobre todo, a los Archivos de Santa María, San Roque y Convento de Clarisas. No así, lamentablemente, al desaparecido Archivo Municipal de Oliva tan repetidamente referido en los artículos de don José María Vidal; y esto es, precisamente, lo que me ha movido a recoger unos datos sobre una calle de apariencia insignificante: EL CARRER DE L’AURORA.

La denominación actual tuvo su origen durante el siglo XVIII, tiempo en que la calle adyacente del “Abeurador” pasó a llamarse “Sant Vicent” con ocasión de haberse construido la ermita en honor del santo valenciano, que fue inaugurada el 29 de abril de 1726.

La calle comenzaba, como hoy, en su confluencia con la del “Abeurador” donde cruzaba la “cequia mare” cubierta de losas que sugirieron la referencia popular al “pont de na-Vidala” y dieron a la calle el nombre de “Empedrat”. Calle más conocida por “carrer de Camacho” cuya casa estaba en la esquina, entrando a la izquierda, y comprendía la actual número 9 de la calle Sant Vicent, entonces con entrada por la calle Aurora, y alguna casa más de las lindantes, como parece deducirse de los textos siguientes:

*1698: “Cassa de Francés Camacho en lo arraval de Oliva en el carrer del Empedrat... que afronta (linda) en casa Pedro Hijarro, en cequia mare, en dit carrer, en cassa del confessant (declarante) y en cassa restant de dit Francés...”*³²

*1698: “Cassa de Damià y Francés Carbó en lo carrer dit del Abeurador que afronta en Juseph Camacho, en hereus de Pere Hijarro, en carrer dit lo barranc y en dit carrer Abeurador...”*³³

*1705: “Cassa de Miquel Camacho, llaurador, y Vicenta Piera, conjuges... en lo arraval de Oliva, en el carrer Empedrat... que afronta en cassa Sebastià Morell, cassa Sebastià Gilabert y dos carrer públichs...”*³⁴

1747: “Una casa que Ignacio Ruíz posehe en dicho arraval en la calle que sube del puente de Navidala al horno de les Fateres

*“Casa de morada... en la calle comúnmente nombrada de Camacho que sube al horno de la Fatera...”*³⁵

Es de advertir que, aunque la calle era “comúnmente nombrada de Camacho”, esta familia elude modestamente la referencia a su propio nombre optando por la

³² *Libro de Cabreves*. Convento de Monjas de Oliva (1705).

³³ *Libro de Cabreves*. Parroquia de Santa Maria de Oliva (1685)

³⁴ *Libro de Cabreves*. Convento de Monjas de Oliva (1705).

³⁵ *Cargamento de censo*. Parroquia de San Roque de Oliva (1747).

denominación de “Empedrat”. Mas... ¿Quiénes fueron los Camacho?

Con cierta imprecisión al situar la “Plaza de Camacho”, Joaquín Mestre Palacio lo explica así:

Cuando Alfonso V creó el condado de Oliva otorgándolo a Francisco Gilabert de Centelles en 1449, este primer conde mandó derribar las alquerías árabes de Elka, Almoixic, Alfadadic, etc. a fin de impedir las frecuentes alianzas a que daban pie los piratas del Mediterráneo y los moros de Gallinera, y para llevarla a efecto obligó a sus moradores a trasladar la propia vivienda al lado de la villa, detrás del palacio senyorial, fuera de la muralla que circundaba la población de cristianos viejos.

Entonces fue cuando el caid musulmán decidió convertirse al Cristianismo y, haciéndose bautizar solemnemente, abandonó su antiguo apellido, asumió el de Camacho... y trasladó su vivienda y la de su parentela a las puertas de Oliva, junto al camino de Denia a Játiva, precisamente en el tramo que hoy se denomina “calle San Vicente”.

Una vez allí, fue adquiriendo varios terrenos alrededor de su morada, entre los que figuraron el área que todavía ahora se llama “plaza de Camacho”, la actual calle de la Aurora -que primero se dijo también “empedrado de Camacho”- y otros solares aledaños.

En el ocupado actualmente por la “plaza de Camacho” abrió un zoco cuyo principal traficante fue él, mientras vivió, y luego sus hijos.

Los descendientes de este primer Camacho, ricos ya por estas sendas en tierras y dinero, con sucesivas generaciones cristianas en la historia familiar y con benemerencias sociales y religiosas en su haber personal, pudieron llegar a mezclarse con los cristianos viejos, a multiplicar los bienes patrimoniales e incluso a ser notarios de relieve al servicio de la santa Inquisición.

Sebastián Camacho, primer señor de la Llosa

Uno de estos descendientes, llamado Sebastián Camacho, feligrés igualmente de San Roque en la “vila nova” de Oliva, notario de profesión y “ciudadano” social, es decir, ni militar ni caballero, sino del estado medio entre caballero y oficial, fue quien, un siglo después de la conversión del caid, compró al barón de Alcalalí y Mosquera las partidas rurales denominadas Beniatia y La Llosa.

NOTA 46: Esta información sobre el origen de los Camacho la debo a don Angelino Bernat Giner, secretario que fue del ayuntamiento de Oliva y secretario actual del ayuntamiento de Catarroja. Él me asegura que la obtuvo, a través de don José María Vidal, de un “Quinque libri” que existía antes de la revolución de 1936 en la parroquia de San Roque de

Oliva, cuyo encabezamiento era el siguiente: “JHS en nom de la S. Sma. Trinitat y exaltasió de la Santa Fe Católica, Jo Llopis Escribá, Prebre y Retor, continue en lo present llibre los bateigs dels batejats en la Esglesia de la vila-nova de Oliva sot invocació de San Roc. Añ MDXXXIV”, y de otras notas propiedad del referido señor Vidal tomadas de diversos libros del archivo municipal, desaparecidos también en la mentada revolución; y muy en particular de un manuscrito que se titulaba “Títols de la vila de Oliva”, fechado en 1536.³⁶

Otra rama de descendientes permaneció en Oliva ocupando la casa solariega hasta mediado el siglo XVIII y sus nombres -Sebastián (1614), Miguel (1618), Esperanza (1627), Cosme (1633), Miguel (1637) y Sebastián (1641)- se repitieron frecuentemente en los libros sacramentales de la Parroquia de San Roque como padrinos de bautizos o testigos de bodas, destacando Cosme Camacho que, en 1645, lo fue como “jurado” junto con el “cavaller” Juan Hosta.

³⁶ MESTRE PALACIO, J., *Alcalalí*, Alicante 1970, págs. 109-110.

ARTICLE V:

CALLEJERO OLIVENSE II³⁷

Carrer i ermita de Sant Vicent

En los “*Apuntamientos de don Gregorio Mayáns y Siscar provocando el condominio i no interrumpida possessión que tiene la villa de Oliva sobre las aguas del rio de Alcoi*” (1757) en referencia al pleito existente entre Oliva y la Font d’En Carròs desde 1511, y en el cual se vio implicado nuestro erudito, alude, éste, a la existencia de “*dos abrevadores que tiene Oliva en sus dos puertas principales... uno a la parte oriental junto a la puerta que llaman del mar y otro a la occidental, inmediato a la puerta de San Vicente*”.³⁸

Sin entrar en disquisiciones sobre la antigüedad de este abrevadero y si fue construido en 1545 cuando se amplió el circuito de murallas, para sustituir el “abeuradoret” que José María Domínguez sitúa junto al portal del Raval -hoy “Rinconada de Alonso”-,³⁹ lo cierto es que este servicio público, ordenado por el rey Jaume I,⁴⁰ caracterizó y dio nombre a la calle que se fue formando a su alrededor, que hoy conocemos por “Sant Vicent”.

La “séquia mare”, aún descubierta, corría a lo largo de esta calle para adentrarse en el “carrer de les tendes”, después de pasar por el “pont de Na Vidala” -fallecida en San Roque el 19 de agosto de 1626-, que daba acceso a la calle de “l’empedrat o de Camacho” hoy de “l’Aurora”.

La acequia, el abrevadero... la calle misma, llamada entonces (s. XVII) de “l’abeurador”, evocaban para Oliva un suceso importante acaecido en el siglo XIV, que, a falta de documentos fehacientes, quedó arraigado en la tradición popular y en la piedad de los olivenses: el paso de San Vicente Ferrer y su plática sobre el petril de la acequia. José María Domínguez, párroco e historiador de San Roque, nos lo comenta así:

“Nada podemos asegurar acerca de si el Santo Apóstol valenciano, al pasar por esta villa en su viaje de Valencia a Denia y de esta ciudad a Villena; ni dónde, ni en que circunstancias. La tradición sostiene que San Vicente Ferrer pasó por esta población y, conmovida por la fama del Santo dominico, dispénsole, una cariñosa acogida que, no pudiendo detenerse aquí, salió el vecindario en masa a despedirle al camino de Gandía y Játiva que entonces, como ahora, corría

³⁷ Publicat, originalment, dins *el Llibre de festes de Sant Vicent*, Oliva 1983. Trobareu informació actualitzada a SENDRA I MOLIÓ, J., “La toponímia urbana d’Oliva”, dins *Cabdells V*, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, 2008, pàgs. 15-51 [Nota de l’editor].

³⁸ MAYANS, G. *Epistolario V. Escritos Económicos*, Publicaciones Ayuntamiento de Oliva, 1976, pág. 319.

³⁹ DOMÍNGUEZ, J.M. *Apuntes históricos ...*, folio 13. I, posteriorment a DOMÍNGUEZ TORMO, J. M. i PONS MONCHO, F., *Sant Roc...*, pág. 36 [La segona part de la nota és de l’editor].

⁴⁰ MAYANS, G., *Epistolario V. Escritos Económicos...*, pág. 319.

*a lo largo de la acequia mayor... Después de haber recorrido el trayecto que hoy ocupan las calles de las tiendas y San Vicente, el Santo quiso despedirse dirigiendo, desde el petril de esta acequia y tal vez en el mismo punto en que está emplazada la Ermita, una fervorosa exhortación al pueblo fiel”.*⁴¹

Efectivamente, fue ya en el siglo XVIII, tiempo de grandes construcciones en Oliva, cuando “los vecinos del **carrer de les Moreres**, devotos en su mayoría de nuestro Apóstol, erigieron, en 1725, una hermita sobre un arco construido y adosado sobre el mismo petril de la acequia”.

Así lo encontré referido en un documento del archivo parroquial de San Roque y, como sin duda le habrá sucedido al lector, quedé sorprendido y hasta desconcertado ante la referencia toponímica a “les moreres”.

La aclaración está en un libro de cabreves del Monasterio de las Clarisas. En su folio 146 y en fecha 1703 se alude a un censo cargado sobre “una **cassa en lo arraval de Oliva en dos parts que san fet dos casses, en lo carrer de les Moreres, que afronta en cassa de Antoni Fuster, cassa hereus de Antoni Girau y carrer de lo Albeurador**”.

*Portalet de Sant Vicent.
Il·lustració de J. Chorro Solbes (1950)*

Efectivamente: El siglo XVIII fue en Oliva el siglo de la seda, y la voracidad de los gusanos que la producía obligaba al “abundante” cultivo de moreras, siendo las márgenes de la “séquia mare” en **todo su recorrido** un excelente lugar para estos árboles que, en correspondencia ofrecían su sombra a los vecinos.

Así tuvieron su origen los topónimos “Carrer de les moreres dins los murs de la vila” y “Carrer de les moreres en lo arraval”, correspondiendo éste al tramo de los desaparecidos “porchets”, números del 1 al 9 del actual “carrer Sant Vicent”. Lo cual nos hace suponer que el resto de la calle -la de “l’Abeurador”- tendría, entonces, pocas casas.

Un año tardaron los vecinos en construir la ermita y el mismo cura de San Roque que la bendijo, como delegado del Vicario General de la Diócesis, nos lo refiere así:

⁴¹ DOMÍNGUEZ, J.M. *Apuntes históricos ...*, folio 168. I, posteriorment a DOMÍNGUEZ TORMO, J. M. i PONS MONCHO, F., *Sant Roc...*, pàgs. 142-143 [La segona part de la nota és de l’editor].

*“Lunes a veinte y nueve de abril de mil setecientos veinte y seis, día del Señor San Vicente Ferrer, Patrón de este Reino de Valencia, Yo, el Dr. Thomás Barceló, Pbro., Retor de esta Parroquial Yglesia de San Roque de la Villa de Oliva... visité una capilla dedicada al Sr. San Vicente Ferrer fabricada (sobre el Portal, dicho de San Vicente Ferrer, sita en dicha calle de dicha parroquia) por los devotos de la misma calle a sus expensas la que hallé decente y cabal, la bendije o di las bendiciones según el manual valentino: y celebré primera Missa en dicho día con asistencia de casi todos los vecinos de las dos parroquias; con aplauso y júbilo universal se celebró dicha fiesta en que predicó el Rvdo. P. jubilado fray Gaspar Pascual, Dominico e hijo de dicha villa...”*⁴²

Desde entonces la ermita dio nuevo nombre a la calle, y cincuenta años después, una costumbre irreverente motivó esta severa amonestación del Delegado Episcopal:

*“En la Hermita de Sn. Vicente prohibimos se celebre Missa en el día de su Patrono, si con brevedad no se pone nueva puerta con toda seguridad y cierra con reja de madera todo el descubierto... para evitar el que los imprudentes e incautos pasajeros enciendan los cigarros en la lámpara. Y por los inconvenientes espirituales, confusión y poca devoción con que ha llegado a nuestra noticia... usando de nuestras facultades, trasladamos su celebridad a la parroquia de Sn. Roque... dando el preciso término de dos meses para que los devotos interesados expongan lo que juzgen conveniente...”*⁴³

Este es el origen de la vetusta reja que aún cierra la ermita. Y... ojalá que no volvamos a merecer otra severa reprimenda.

⁴² DOMÍNGUEZ, J.M. *Apuntes históricos ...*, folio 169. I, posteriorment a DOMÍNGUEZ TORMO, J. M. i PONS MONCHO, F., *Sant Roc...*, pàg. 143 [La segona part de la nota és de l'editor].

⁴³ *Archivo de San Roque*, “Visita Pastoral de 1775”, pág. 39. I, posteriorment a DOMÍNGUEZ TORMO, J. M. i PONS MONCHO, F., *Sant Roc...*, pàg. 171 [La segona part de la nota és de l'editor].

ARTICLE VI:

CALLEJERO OLIVENSE III⁴⁴**Carrers “Verge del Carme”, “Santo Domingo”, “San Juan”, “San Joaquín” y “Santa Teresita”⁴⁵**

La tarde estival declina en los estrechos y tortuosos callejones de la “vila” y el bochorno cede a la fresca y olorosa humedad de las calles recién regadas.

Las hacendosas vecinas se dan prisa en retirar de las aceras empedradas los medios-sacos de legumbres y frutos sacados al oreo y al sol, y algunas almácigas de plantel que antes colocaron junto a sus portales, que en sus arcos de ojiva evidencian la hechura mudéjar. Es la hora en que sus hombres, seguidos de la noche, regresan en sus burros de faenar en el campo. Es la hora, también, en que las calles pasan a dominio de la chiquillería cuyas gráciles risas y alocados correteos contrastan con las prisas austeras de un viejo “mossén” y alguna beata⁴⁶ que acuden a Santa María para el rezo de vísperas.

Cualquier atardecer sería así en Oliva durante el siglo XVII, que se extinguía en la villa condal de los Centelles dejando un rastro indeleble en sus rústicas viviendas y en el irregular trazado de sus calles con la variada toponimia que la costumbre y circunstancias les fueron adjudicando... diríamos que caprichosamente.

Quisiera remontarme a aquellos tiempos y entretenerme, ahora, en recordar aquel sector modesto de la “vila” -el hábitat de los cristianos viejos- encogido entre el “poder” y la “razón”, entre el palacio de los condes y la mansión de los Mayans:

Carrer “Verge del Carme”

En el siglo XVII correspondía este topónimo al tramo que, hoy, comprende de los números 12/19 al 92, y que tardíamente se llamó “Calle de mossén Hosta”.

El otro tramo, el principal, era conocido por “carrer de Miró”, apellido que hemos encontrado entre sus vecinos, y también por “carrer del forn de la plaça enrajolada”, porque arrancaba, como ahora, de la “plaça enrajolada” (hoy: Plaza de España), dejando a la derecha el “carrer de palacio” y lindando por la izquierda

⁴⁴ Publicat, originalment, al *Llibre de Fira i Festes*, Oliva 1983. Trobareu informació actualitzada a SENDRA I MOLIÓ, J., “La toponímia urbana d’Oliva”, dins *Cabdells V*, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, 2008, pàgs. 15-51 [Nota de l’editor].

⁴⁵ *Este comentario está documentado en los “Cabreves de censales” que se conservan en los archivos de Santa María, San Roque y el Convento de monjas Clarisas de Oliva.*

⁴⁶ El apelativo “beata” ha degenerado en el sentido despectivo que actualmente suele aplicarse. En el momento histórico que nos ocupa se refería a unas buenas mujeres que consagraron su vida al servicio de la parroquia y de los pobres y que, frecuentemente, vivían en comunidad.

con el “de la presó” o “de l’hospital”, en cuya confluencia estaba y sigue en plena actividad el “forn de dalt” también llamado “forn de la plaça enrajolada”.

A la izquierda tuvieron sus viviendas los “Saleles”, “Ferrándiz de Mesa”, “Ribera”, “Parra”, “Mas”, “Canó”. “Pedrós”, “Faraig”, ... y en la esquina en que confluye el “carrer de Sant Domingo” la familia de los “Siti” descendiente de los pocos moriscos que quedaron en el Reino tras la expulsión de 1609.

Frente al horno vivían los “Mestre”, “Martí de Veses” y “Ardid” que lindaban con la casa y almazara del hacendado Francisco Blay, cuya hermana Isabel fue, por dos veces, abadesa del convento de la Visitación de santa Isabel de monjas clarisas, en el que también profesó su hija Josefa María.

Algunas de estas casas confinaban por detrás con la muralla de la villa que, partiendo del palacio condal, cortaba el actual “carrer de la comare” y corría a lo largo del “carrer de Miró”, aproximadamente por los extremos interiores de dos callizos o “atzucacs” y sin más salida al exterior que un pequeño portal junto a la torre del palacio, que dio nombre a la calle San Miguel-Les Torres, llamada entonces “carrer del portalet de palacio”.

Carrer “Santo Domingo”

El topónimo “Sent o Sant Domingo (sic)” es relativamente tardío. La calle se llamó primeramente “de la paella”; y, por costumbre de aludir a algún vecino o familia más notables, pasó a llamarse “dels Marcos”, que tenían su hogar en la parte izquierda y a espaldas del “carrer de l’Hospital”, uno de cuyos miembros tomó parte en la repoblación de Sagra y Sanet.⁴⁷

Resulta difícil precisar la localización exacta de las familias “Carbó”, “Vila”, “Sala”, “Roger”, vecinas de la calle “Sant Domingo”. Sabemos que en ella vivió Francés “Sión” que contrajo matrimonio en San Roque con Nadala Piera (1641) y que tenía a su cargo, como ermitaño, la custodia de una de las numerosas ermitas que entonces había en Oliva; y, asimismo nos consta que en el ensanche central, llamado “placeta den fora” y “de mossén Oliver”, vivían los “Ruano”, “Fuster”, “Tur”, “Morató”, “Ortolá”, “Vilarnau” y la familia de la beata Anna “Martí”.

Carrer “Sant Joan”

De la “placeta de mossén Oliver” pasamos al “carrer de Cent o Sent Joan” también llamado “de la Mallolada”.

Nada especial en esta calle, aparte de que en ella habitaban los “Oltra”, “Garda”, “Piera” y la familia de la beata Josepha “Ivissa”; y que, posiblemente, se trataba de la calle más meridional que, antes del siglo XVI, quedaba “dins los murs de la vila”: abrazada por la primera muralla de Oliva.

⁴⁷ TORRES MORERA, J.R., *Repoblación del Reino de Valencia tras la expulsión de los moriscos*, Valencia 1969, pág. 65.

José María Vidal, que tal vez ignoraba la existencia de las dos murallas a las que se refiere don G. Mayans,⁴⁸ situaba el “portal del mar... en la mitad de la calle Mayor”,⁴⁹ cuando nos consta con certeza que, a partir de 1545 este portal formaba parte de la muralla nueva y estaba en el extremo Sur de dicha calle.

Algún dato tendría don José María en que apoyar su opinión y que seguramente coincidía con la alusión a la “muralla derrocada” con que lindaba la casa de Diego Verdú en la calle Mayor.

Dejando, pues, por supuesto que la muralla primitiva cruzaba esta calle aproximadamente por el número... de la urbanización actual, volvamos al sector de referencia para ocupamos del

Carrer “del Aturador o de la Muralla”, también llamado “carrer que abaixa del Aturador al Portal del mar” y “callizo que baja de la calle del Carmen al Huerto del palacio”.

La misma imprecisión toponímica parece referirse a una calle no bien configurada que, hipotéticamente, identificamos con las actuales “San Joaquín” y “Santa Teresita”.

Efectivamente: las referencias que hemos encontrado sitúan en ella el “Ort de Francés Juan Escrivá”, la “terra moreral de Fransisco Blay” contigua al “patisolar” que éste vendió en 1697 a Joseph Giner “pera fabricar casa”, y las casas de

⁴⁸ “... el abrevadero, que estava según fuero junto a la puerta del muro primitivo de Oliva, se hizo después, según el mismo fuero junto a la punta del muro nuevo, fabricado año 1545”. MAYANS, G., *Epistolario V. Escritos Económicos...*, pág. 319.

⁴⁹ VIDAL, J.M., “Cosas de antaño”, en *Patria Chica*, núm. 77 (Oliva, 1933).

Francés Senta-Pau, Berthomeu Gisbert y el “dolsayner” Simó Cardona.

Nada nos autoriza, por ahora, a suponer cual era la función concreta de aquel “aturador”. ¿Una compuerta que desviaba las avenidas pluviales del monte?

En otra ocasión aventuramos la suposición de que guardaba alguna relación con el “braçal de la séquia mare” que abastecía el abrevadero nuevo del Sur; pero la expresión “carrer que **abaixa** del aturador” nos fuerza a no relacionarlo con algo referente al riego.

No cabe duda, sin embargo, que este “carrer”, con sólo tres o cuatro casas aisladas, cruzaba una Zona verde en otro tiempo “extra muros” (no olvides, lector, el “hort del palau” y el tonónimo “la mallolada” que evoca unos majuelos) zona que en el ensanche urbano de 1545 quedó abrazada por la nueva muralla que, discurriendo (siempre aproximadamente) por la llamada “davallà de Moll” enlazaba el nuevo “portal del mar” con el lienzo mural del “carrer del Carme”.

Aún quedan en las cercanías lugares semejantes donde, como ocurría entonces, los niños son felices con sus juegos o trepando a las higueras.

Tú y yo, lector, quedémonos pensando que todo aquello ya es historia prendida, aún, de los viejos aleros y otros mil detalles que todavía abundan en nuestro casco antiguo; pero que, cada vez que un viejo portal cede a la demolición de una piqueta o una aldaba de forja se vende por algunos duros a cualquier chamarilero aprovechado, es algo que se le arranca al “ser histórico” de Oliva; algo que nadie, ya, jamás podrá recomponer, algo que muere definitivamente en nosotros y no merecerá, mañana, las disculpas de quienes con benevolencia aún podrían otorgarla a la incultura que se “cargó” el palacio de los condes y la señorial casa de Alonso.

ARTICLE VII:

CALLEJERO OLIVENSE IV⁵⁰

“Diumenge que contam 13 de maig de 1618 fon oleat mossén Tamarit i assistí tot lo clero”.⁵¹

La noticia se propagó con rapidez y el alba del lunes rompió con el lúgubre repique de campanas. Los frailes del Monasterio del Pi⁵² y el clero de Santa María, tuvieron un “memento” por mossén Tamarit en el oficio de Laudes, para iniciar seguidamente el cortejo fúnebre con la participación del Dr. Francisco Más a cruz alzada, representando a la Parroquia de San Roque. Los Libros Racionales de ambas Parroquias lo detallaron así:

“A 14 de maig fon soterrat Mo. Miquel Hieroni Tamarit, prevere beneficiat de la vila, ab asistencia gral. de tot lo clero y deIs frares de Ntra. Sra. del Pi. Feuse ab dos parades y tres Misses cantades: de Corpore Xti.; de b. Maria y de cos pnt... ab dos tochs extravagants. Fou gratis per nostra obligació y los frares per estar agermanats en lo clero. També fon gratis tots los actes y drets de dita sepultura”.⁵³

1.- La calle “Tamarit”

Entre las calles que hasta avanzado el siglo XVI tomaron su nombre de alguna persona notable vecindada en ellas, está la de Tamarit. Un apellido que solo hemos podido identificar con dos personajes del siglo XVI y ambos eclesiásticos con cargo en la Parroquia de Santa María: “Gaspar Tamarit” del que solo sabemos que falleció en Oliva el año 1555.⁵⁴ Y el que ha merecido nuestra atención preferente: “Mo. Miquel Hieroni Tamarit” patrono con su hermana Leonor de la capilla y beneficio de san Juan Bautista en la referida Parroquia, y titular, en

⁵⁰ Publicat, originalment, al *Llibre de Fira i Festes*, Oliva 1985. Trobareu informació actualitzada sobre els Tamarit a OLASO, V., “Les cases de Tamarit d’Oliva: punt i seguit”, treball en premsa. [Hem d’agrair a l’amic Vicent Olasso, arxiver municipal d’Oliva, aquestes indicacions, i altres que enriqueixen el present article. Nota de l’editor].

⁵¹ El sacerdot Miquel Hieroni Tamarit podria ser el segon fill de Vicent Tamarit, germà de Rafaela Tamarit [Agraïm a Pons Moncho aquestes indicacions. Nota de l’editor].

⁵² Se trata del convento de franciscanos (hoy colegio del Rebollet) construido en 1606 para acoger a los frailes que abandonaron el primer monasterio del Pi (ermita de San Antonio) derruido por una sucesión de movimientos sísmicos en 1598.

⁵³ Texto fundido de ambos Racionales. En las transcripciones textuales de este artículo se ha respetado la grafía original, añadiendo, tan solo, los signos ortográficos.

⁵⁴ Probablement es tracte de mossén Gaspar Tamarit, servidor dels comtes en l’època de realitzar l’inventari del Palau (novembre 1550), vegeu FELIP SEMPRES, V., “Apèndix documental”, dins *Cabdells IV*, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, 2004, pàgs. 114 i 179. [Agraïm a Vicent Olasso aquestes indicacions. Nota de l’editor].

la misma, del beneficio de Ntra. Sra. de Bethlem, cuyas prebendas pasaron, a su muerte, al notario y probable pariente Pedro Monge y Tamarit, por tratarse de un beneficio laical.⁵⁵

El interés de este topónimo olivense radica en la familia que lo tuvo como gentilicio y en las vicisitudes que, con el tiempo, lo vincularon a nuestra ciudad.

2.- Los “Tamarit”

Los “Tamarit” valencianos proceden de la veguería tarraconense donde tuvieron su casa solariega, habiéndose establecido en tierras valencianas por las concesiones de Jaume I a Raimundo Tamarit en término de Sumacárcel. Tiempo después, los encontramos afincados en Gandía sin que podamos establecer una sucesión genealógica hasta comienzos del siglo XVI.

Sabemos, por ejemplo, que en 1487 un Miquel Tamarit “arrenda per dos anys la sisa de la carn (en Gandía) a raó de 25 lliures per any”.⁵⁶ Mas, soslayando ésta y otras referencias esporádicas, que tal vez encubren el “eslabón oculto”, nos centraremos en los hermanos Miquel Hieroni y Vicent Tamarit “cavallers vehins de Gandía y senyors de l’alqueria de Guardamar, dita de Tamarit”.

Miquel Hieroni Tamarit estuvo casado con Thomasa Salelles (¿apellido olivense?) y ocupó los cargos de “Jurat del Concell de Gandía” “Majordom de lo Sr. Duch” y “Balle de Bellreguart”.⁵⁷

En 1555 se titulaba “senyor de Guardamar”; y alegando, entonces, el privilegio concedido por Alfonso el Benigno a los señores de lugares y alquerías de más de quince casas (Fur 78), defendió su derecho al ejercicio de las jurisdicción alfonsina

Carrer Tamarit a finals del segle XIX

⁵⁵ Estos y otros datos son el resultado de un minucioso y prolongado rastreo en los archivos parroquiales de Oliva, Ayuntamiento y Colegiata de Gandía y A. R. V. Valga esta aclaración para suplir la relación de firmas que resultaría excesiva.

⁵⁶ Temps després d’haver escrit aquest article, Pons Moncho va trobar una declaració notarial de l’any 1525, en la qual Miquel Tamarit, senyor de l’alquerieta de Tamarit, reconeixia haver tingut relacions carnals amb Úrsula Avellà, esposa de Lluís Coscollà, fugit del seu domicili per estar implicat en una mort. D’aquesta relació va nàixer Francesc. Miquel Tamarit prega als seus fills Joan, Gaspar i Pere que el reconeguen i tinguen com a germà. Aquest Miquel Tamarit podria ser el que, en 1487, va arrendar la “sisa de carn” en Gandia. I, un dels seus fills, l’anella de la cadena que l’enllaça amb els germans Miquel Hieroni i Vicent Tamarit [Agraïm a Pons Moncho aquestes indicacions. Nota de l’editor].

⁵⁷ Como ocurría en otras familias, el nombre compuesto “Miquel Hieroni o Geroni” se va sucediendo como tónico dinástico.

en un acto de acatamiento al duque de Gandía, en quien, no obstante reconocía la jurisdicción suprema.

Solo nos consta que tuvo dos hijos: Violant (n. 1545) y Lois Anfós Gregori (n. 1547), cuyos rastros se pierden en los libros sacramentales de la Colegiata de Gandía. Debió morir alrededor de los 70 años y, probablemente sin hijos que le sucedieran, pasando el señorío a los herederos de su hermano Vicente.

Vicent Tamarit contrajo matrimonio con Dorothea Cella de Xativa y de ella tuvo cuatro hijos:

- 1.- Rafela Gisalda (n. 1568).
- 2.- Miquel Hieroni (n. 1569).
- 3.- Madalena Melchior (n. 1572).
- 4.- Pere Joan Lorens (n. 1582).

Guardamar. Casa senyorial dels Tamarit

Rafela Gisalda Tamarit y Cella

heredó de su padre el señorío de Guardamar, y a los 23 años, contrajo matrimonio con el notario gandiense Pero Pérez de Culla, con quien tuvo seis hijos:

- 1.- Joan Batiste Hieroni (n. 1592).
- 2.- Jusep Vicent Climent (n. 1594).

3.- Gaspar Josep (n. 1598) a quien sus padres reconocen como “infanzón”, posiblemente por muerte prematura de sus hermanos mayores. En 1624 contrajo matrimonio en Gandía con su prima segunda Feliciano Pérez de Roa y Culla, de la que tuvo tres hijos.

- 4.- Diego Joan Balthasar (n.

1600)

- 5.- Dorothea Melchiora Apolonia (n. 1601)
- 6.- María Madalena Vicenta (n. 1602)

Viuda de Pero Pérez de Culla, Rafela Tamarit contrajo segundas nupcias, el 26 de junio de 1606, con Pedro Monge, otro notario de Gandía que ejerció los cargos de “Jurat” y “Justicia” en la villa ducal. Del segundo matrimonio nacieron cuatro hijos:

7.- Pere Francés Vicent Atanasi (n. 1606) que precedió en mes y medio al matrimonio de sus padres

- 8.- Francisca Jusepa Beatriu (n. 1607).
- 9.- Jusep Melchor Ilari (n. 1609).
- 10.- Eugenia (n. ?)

Pere Monge y Tamarit, séptimo hijo de Rafaela y primero de su segundo esposo, fue notario como su padre, ocupó los cargos de “Justicia” “Jutge” y “Sindich” de Gandía y tuvo su segundo despacho notarial en Oliva, donde contrajo matrimonio en 1633 con Felipa Sala Pasqual, hija de Jeroni y Agostina, de la que tuvo tres hijas:

- 1.- Beatriu Eugenia Sabina Jusepa (n. 1637).
- 2.- Agna María Ignacia, bautizada en la Colegiata de Gandía el 9 de febrero de 1.650, siendo apadrinada por “lo plebá de Oliva Mo. Christòfol Pasqual (¿pariente de su madre?) y su tía paterna Eugenia Monge y Tamarit. “Morí de desgracia en 1655”.
- 3.- Thomasa Agna Estévana. (n. 1655).

3.- Declive económico de los “Tamarit”

Aquella pretendida consolidación del señorío de los Tamarit comenzó a declinar con la represión de los moriscos, tras cuya expulsión no quedaron en Guardamar más que unos censos improductivos y el abandono de las pocas casas que formaban la alquerieta, escasamente repobladas tiempo después.

La numerosa sucesión de la última señora, Rafela Tamarit, aún restó más interés a la posible conservación del título, y así llegó el momento en que sus hijos, el infanzón Gaspar por la rama de los Pérez de Culla y Pere por la de los Monge, enajenaron lo que quedaba de la, en otro tiempo, rentable alquería con su “trapig del sucre”. El documento notarial de la transacción lo expresa así:

“...venda han fet Gaspar Peres de Culla y Tamarit, Feliciana Peres de Roa, conyuges; Pere Monge y Felipa Sala, conyuges, habitants de la vila de Gandía, del lloch de Guardamar dita la alqueria dels Tamarits, a don Enrich de Miranda; e rebut per mí, Jaume Pasqual, notari de la vila de Oliva en XXII de maig de MDCXXV”.

Los Miranda aparecen en Oliva a comienzos del siglo XVII en que Francisco de M., “mestre de camp”, casado con Hierónima Morales”, mantiene una intensa actividad cambista o comercial, ya que en 1609 (año de la expulsión) autoriza, en repetidas ocasiones, a moros de Forna y de San Roque para hacer extracciones de la Taula de Canvis de Valencia por la notable suma de 407 libras; involucrado, tal vez, en el turbio negocio de las acuñaciones clandestinas de los moros. Su pariente

(¿hermano? ¿hijo?) Enrich de Miranda gustaba titularse “senyor de Guardamar,”⁵⁸ y figura en el censo de 1646 como vecino de Oliva.⁵⁹

IV.- LA CASA DE LOS TAMARIT EN OLIVA

El hecho de que los Tamarit residieran habitualmente en Gandía solo da pie a la suposición de su presencia ocasional o una segunda residencia en Oliva donde Pere Monge y Tamarit tendría su despacho de notario. Y recordando aquella relación hereditaria respecto al beneficio laical patrocinado por M. H. Tamarit, casi arriesgaríamos la opinión de que la notaría estaba ubicada en el antiguo domicilio de aquel “pariente”, e incluso nos agradaaría situarla en la calle Tamarit; pero con datos a la vista la conclusión es otra:

En los libros de cabreves del archivo de Santa María hay una doble referencia a la “casa de Antoni Fuster en lo carrer de la Iglesia eo Abadía”.

a) que afronta en Pere Monge, notari, dita Iglesia y dit carrer”.

b) que afronta en casa les filles de Pere Monge, en la Iglesia y fossar de la present vila, en lo carrer de les moreres y en dit carrer Abadia”.

Así pues, Pere Monge y Tamarit y sus hijas Beatriu Eugenia y Thomasa Agna tenían su casa en la calle de la Iglesia y, aproximadamente, donde hoy está situado el colegio de San José de la Montaña.

La apasionante toponimia de la calle Tamarit sigue sin desvelar del todo. Una incógnita que, presentimos, encontrará su aclaración en los fondos del archivo de Santa María, sin olvidar, por ello, su posible relación con el “corder” Miquel Geroni Tamarit, natural de Cullera, que llega al arrabal de Oliva como repoblador y contrae matrimonio en San Roque el 30 de octubre de 1620 con Antonia Marcela Ferrando, natural de la vila de Oliva.

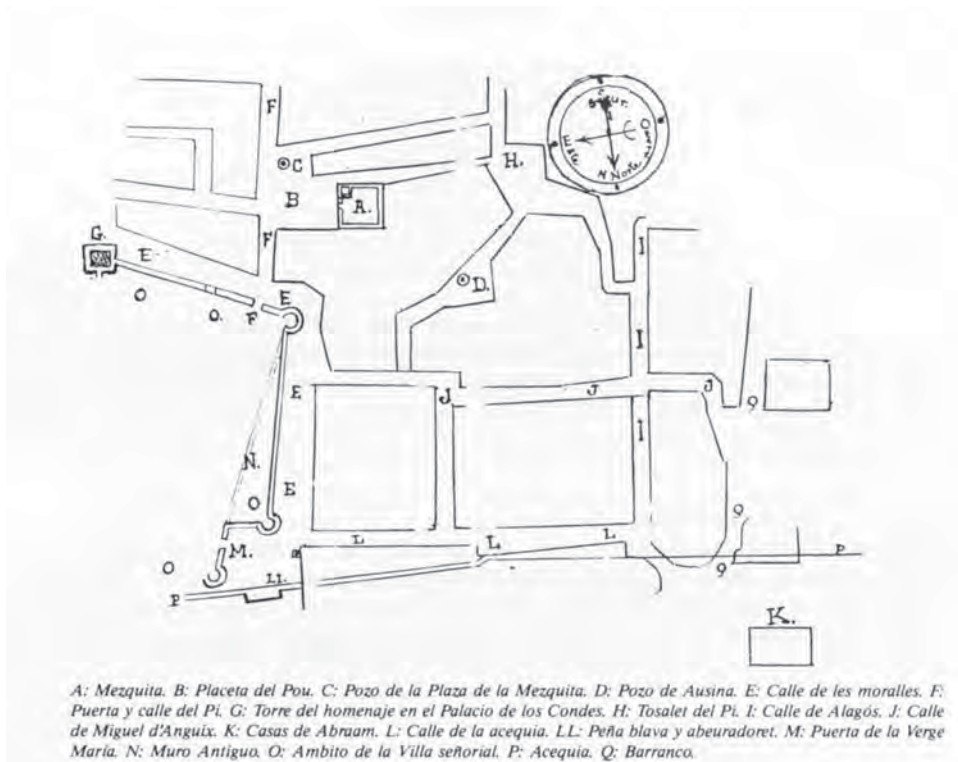
⁵⁸ La alquería de Guardamar también ha sido conocida sucesivamente como “rahal Verdaguer”, “de Tamarit” “de na Tamarida” “dels Tamarits”, “de Monge” y “de don Enrich de Miranda”.

⁵⁹ A. R. V. “Generalitat”, lib. 4827, núm. 474 (1.646) Véase el artículo publicado por Angeles MORERA, núm. 151, en “Oliva, Feria y Fiestas” (1975).

ARTICLE VIII:

TOPOGRAFÍA Y TOPONIMIA DEL ANTIGUO ARRABAL⁶⁰

Una vez más lamentamos no conocer las fuentes en que José Mª Domínguez se documentó para trazar el plano topográfico del capítulo IV,⁶¹ y una vez más nos satisface reconocer que a los dos años de estar en la Parroquia tenía un admirable conocimiento de su pasado histórico, pero no por admirable exento de inexactitudes y lagunas. De algunas nos vamos a ocupar en un recorrido imaginario, pero advirtiendo que nos situamos a finales del siglo XVII en que el arrabal ya había rebasado los límites de la antigua morería descrita por Domínguez.

⁶⁰ Publicat, originalment, com a Annex III de DOMÍNGUEZ TORMO, J. M., i PONS MONCHO, F., *Sant Roc d'Oli-va...* pàgs. 604-613. Tot i que considerem que els annexes del llibre de Sant Roc no entren ja en la categoria dels "dispersos" (els quals són l'objecte de la present edició), hem cregut convenient incloure aquest annex ací per tal de completar el conjunt de publicacions que Francisco Pons va dedicar als carrers olivans [Nota de l'editor].

⁶¹ El podem veure en la imatge adjunta. Aquest plànol està extret de DOMÍNGUEZ TORMO, J. M., i PONS MONCHO, F., *Sant Roc d'Oli-va...* pàg. 36 [Nota de l'editor].

Inici c/ Abadía

El «Portal del Raval» y el «carrer del Mur», hoy «Abadía»

Es posible que el «portalet de la Verge María» se llamara también «del Raval» como afirma Domínguez. Tenemos nuestras reservas, pues después de examinar numerosos cabreves de los archivos de Santa María y San Roque, en los que, como se sabe, abundan las referencias topográficas, llegamos a la siguiente conclusión:

- Que el «portalet» formaba parte de la muralla antigua, habiendo permanecido hasta nuestros días por razones obvias de seguridad para las casas colindantes o simplemente como elemento entrañablemente típico y popular.

- Que la expansión urbana del siglo XVI obligó a la construcción de la muralla nueva en 1545,⁶² cuyo «portal

del Raval» encontramos documentalmente situado en la confluencia del «carrer del Mur o de la Muralla» (hoy «Abadía») y la prolongación del «carrer de l'Esglesia» (hoy «Rinconada de Alonso»), justamente entre las casas actuales núm. 4 (horno) y la núm. 5 (alpargatería), estrecha la segunda como todas las de la izquierda según se sube por la calle Abadía; las cuales, por sus espaldas, siguen la línea que busca el «torreó del Pí» (calle San Cristóbal), tal vez porque se construyeron sobre el espacio disponible que antes ocupaba el lienzo de muralla, mandada demoler por Felipe V como castigo por la coligación austracista de Oliva.

Domínguez dejó constancia de esto en su plano topográfico, aunque, ignorando la existencia de un segundo portal, se vio obligado a introducir un ángulo inverosímil para unir el muro nuevo con el antiguo «portal de la Verge María».

La entrada y subida del «Raval» debió ser espaciosa hasta la segunda mitad del siglo XVI. En las inmediaciones del portal estaba el «hostal del Raval» que pudo ser la casa mesón situada en el barranco y lindante con una «armásera», que regentó la familia Ripoll a finales del siglo XVIII.

El «carrer del mur o abadía» llegaba hasta el antiguo «carrer del Pí» (último tramo de la calle actual) cruzando la «placeta de sant Jaume», todavía recordada

⁶² MAYANS, G., *Epistolario V. Escritos económicos...*, pàg. 319.

por el panel de azulejos con la imagen del apóstol en la batalla de Clavijo. Este dato toponímico lo encontramos en la escritura de compra-venta de la casa del sacristán (1880). La plazuela perdió su configuración en la tardía alineación de las casas con número par, como puede observarse en el firme adoquinado de la misma calle.

«Carrer de les Tendes», «Barranc» y «Rinconet de Vives»

No sería procedente aventurar una interpretación de la primera denominación careciendo de documentación adecuada. Sí que podemos asegurar que el nombre es, cuanto más, del siglo XVI, pues anteriormente la calle se llamaba «del Trapig» así como el tramo de barranco contiguo era conocido como «Barranc dels trapigs».

La «céquia mare» como abundante suministro de agua tan necesaria en el establecimiento azucarero y el barranco como vertedero de residuos eran lugar idóneo para los primeros «trapigs» que funcionaron en Oliva. En el barranco estaba la almazara de Garbí.

Relacionado con el «Barranc» y el «carrer del Mur o de la muralla» se ha encontrado la referencia a un «rinconet de Vives» sin datos suficientes para determinar su localización. Posiblemente se tratara de la actual rinconada de Alonso, tal como quedaría al demoler el «portal del Raval».

El «Carrer de les Tendes» cambia tardía y sucesivamente de nombre (s. XX) llamándose «Antonio Calabuig», «Gral. Primo de Rivera», «Alcalá Zamora», «Carlos Marx» y otra vez «Gral. Primo de Rivera» hasta recuperar el nombre primitivo de Carrer de les Tendes.

«Carrer de les Moreres y Sant Vicent»

Cuando Domínguez se refiere a la ermita de San Vicente en el capítulo XXIII, dice: «los vecinos del carrer de les moreres, devotos en su mayoría de Nuestro Apóstol, erigieron en 1.725 una hermita...».

C/ Abadia. Torreó del Pi

Sin cuestionar la devoción que los vecinos de una calle determinada podían tener al Santo, sorprende que sean los del «carrer de los moreres» quienes erijan la ermita sin que intervengan quienes más parece que debieron hacerlo: los de la calle de San Vicente. Y sorprende, también, que en 1695, precisamente el 2 de abril fiesta de San Vicente, se reúna la Junta general para la construcción del nuevo campanario y, habiendo decidido organizar una cuestación a domicilio, nombre un «cap de esquadra» para «els carrers de les Moreres y Abram». Y asimismo sorprende que, a diferencia de los otros grupos de calles adyacentes, el «carrer de Abram» vaya con el «de les moreres» supuestamente situado en otra demarcación parroquial.

Jamás logré encontrar el documento de que pudo valerse Domínguez, y sí muchos datos con esta denominación: «carrer de les moreres dins los murs de la vila», es decir, la calle señorial de todos conocida que transcurre a espaldas del templo de Santa María. Una feliz casualidad puso en mis manos un libro de cabreves del Monasterio de Clarisas, y en él encontré esta referencia: «una casa en lo arraval de Oliva... en lo carrer de les moreres...que afronta en carrer de lo albeurador».

Y ésta es la explicación:

Las moreras tuvieron en el siglo XVII la importancia económica que, salvando las proporciones, hoy tienen los naranjos: sus hojas, como alimento básico de los gusanos, eran materia prima en la producción de seda. Se plantaban en grandes parcelas, y hasta el lugar más imprevisto se veía poblado de moreras, si era terreno húmedo o de riego frecuente. La «céquia mare», que aún atraviesa la ciudad, debió tener dos tramos descubiertos: uno desde la entrada de la calle de San Vicente hasta «els porchets», y otro desde el «portal del Raval» hasta «la bassa del molí» en la vila. A sus orillas crecían, sin duda, frondosas y verdes moreras que dieron nombre a las dos calles.

La ermita fue erigida por los vecinos del «carrer de Sant Vicent» (o «de les moreres en lo arraval») como lo afirma el cura Dr. Barceló al certificar la bendición de la ermita: «fabricada -dice- sobre el portal dicho de San Vicente Ferrer, sito en dicha calle de dicha parroquia, por los devotos de la dicha calle a sus expensas».

En los «Apuntamientos de D. Gregorio Mayans y Siscar provando el condominio... que tiene la villa de Oliva sobre las aguas del río Alcoy» (1757), alude el erudito olivense a la existencia de «dos abrevadores que tiene Oliva en sus puertas principales... uno en la parte oriental que llaman del mar y otro en la occidental, inmediato a la puerta de San Vicente».

Sin entrar en disquisiciones sobre la antigüedad de este abrevadero y si fue construido en 1545 cuando se ensanchó el circuito amurallado para sustituir al «abeuradoret» que Domínguez sitúa junto a la «peña blava» en su plano topográfico, lo cierto es que este servicio público caracterizó y dio el nombre de «carrer de l'abeurador» a la calle que se formó en sus inmediaciones también llamada «de les moreres» y que en el siglo XVIII pasó a llamarse «carrer de Sant Vicent».

«Carrer de Abram», hoy «San Bernardo»

Domínguez nos informa de que el origen de esta calle estuvo en las casas de Abram algo alejadas del primitivo arrabal y lindantes con el camino Gandía-Oliva-Denia.

En el tercer «Quinque libri» de nuestro archivo parroquial se encuentra una partida de Bautismo con el apellido «Abram» probablemente relacionado con el morisco que dio nombre a la calle:

«Lo primer de maig 1607 soterrí jo, Xpofol Salelles, pe. rector, a Josep, fill de St. Roc (de padre desconocido) y de Anna Chumet, viuda de Llois Abram». .

La denominación de «San Bernardo» cabría situarla, originariamente en el siglo XVIII.

«Carrer de Camacho o del Empedrat», hoy «Aurora»

Esta calle comenzaba, como hoy, en su confluencia con la de «l'abeurador», donde cruzaba la «céquia mare» cubierta de losas, que sugirieron la referencia popular al «pont de na Vidala» (fallecida el 19 de agosto de 1626) y dieron a la calle el nombre de «empedrat», calle más conocida, entonces, por «carrer de Camacho»: un distinguido vecino de la misma, descendiente de un rico moro converso cuyos sucesores ejercieron cargos en la administración parroquial, siendo uno de ellos el notario Sebastián Camacho que compró al barón de Alcalalí el señorío de la Llosa, hoy llamada de Camacho.

Parece ser que este Camacho aumentó su hacienda comprando parcelas cercanas a su casa en las que estableció un zoco explotado por él y por sus hijos. Pudo tratarse de la actual «plaza de Camacho». Domínguez alude a un horno de cal en el «racó de Camacho» sin más explicaciones.⁶³

La denominación de «Aurora» (“Divina Aurora”) parece responder a una planificación del callejero con la clara preferencia por nombres del Santoral, que pudo darse entre los siglos XVII y XVIII.

«Carrer de la Font» ¿hoy «San Blas»?

Sólo sabemos que existía por la referencia de Domínguez en 1695.

El nombre responde a una realidad vial (“camí de la Font”) que posteriormente se adjudicaría a la prolongación de la calle, actualmente denominada «carrer de la Font d'en Carròs».

⁶³ DOMÍNGUEZ, J.M. *Apuntes históricos* ..., cap. XX, folio 140.

Carrers Caldereria i Cantereria

Carrers de la «Caldereria» y «Cantereria o Gerreria»

Como su nombre hace suponer debieron tomarlo de sendos talleres artesanos. Las referencias que tenemos son ya del siglo XVII y XVIII.

Carrers de «Francesc Moreno», «Guillem Vidal», «Cistellers», «Ntra. Sra. de los Ángeles», «Virgen del Rebollet», «Ermita» y «San Pedro».

En la cuestación a domicilio a que nos referimos al ocupamos del «Carrer de les Moreres», se citan dos calles con el nombre de dos de los colectores: el «Carrer de Moreno» unido a la «Placeta de Ganguis», y el de «Guillem Vidal» que forma grupo con el de «la Font».

No tenemos referencias de las calles «Ntra. Sra. de los Ángeles», «Virgen del Rebollet», «Ermita», «San Pedro» y «San Leonardo» popularmente llamada «dels Cistellers», lo cual la relaciona con las calles de «la Canterería» y «la Calderería». Cualquiera de aquéllas pudo ser la de «Moreno» o «Guillem Vidal».

Las denominaciones de «Ermita», «San Pedro», «San Leonardo», «Virgen del Rebollet» y «Ntra. Sra. de los Ángeles» parecen tener su origen en los siglos XVII-XVIII como otras calles que hemos visto.

«Carrer del Forn dels Fateres» ¿hoy «San Pascual»?

«Fatera» es un apellido morisco que encontramos en el Real de Gandía como especialista de «trapig»: «...el hijo de Fatera el mayor, Ho Fumet, del dicho lugar, y Oxet natural de Villalonga y habitante en el dicho lugar del Real, lletteros... ».⁶⁴

En el que más tarde sería barrio del «Pinet», una familia de los Fatera poseía un horno que dio nombre a la continuación de la calle «comunmente nombrada de Camacho que sube al horno de la Fatera». Debió tratarse de la calle «San

⁶⁴ HALPERIN DONGHI, T., *Un conflicto nacional. Moriscos y cristianos viejos en Valencia*, Valencia 1980, pàg. 66.

Pascual», denominación del siglo XVIII considerada, entonces, como prolongación del «carrer de Camacho». De lo que estamos seguros es de que no coincidía con la actual calle de Fateres, puesto que tres de sus casas lindaban con el barranco por las espaldas.

«Plaça» y «carrer de Miguel Anguix, del Pou o dels Arenosos», hoy «San Lorenzo», y «Pou d'Alsina»

La primera denominación la tuvo, según Domínguez, la actual calle de «San Lorenzo o del Pou» (había uno) que conducía a las casas del moro Anguix situadas extrarradio del antiguo arrabal, donde actualmente se encuentra la «plaça de Ganguis». Sólo hemos encontrado referencias al «carrer del Pou o dels Arenosos», denominación que, aparte de la referencia topográfica al pozo, podía guardar relación con el apellido «Arenós» del que hay constancia en los «Quinque libri» del archivo parroquial.

En cuanto al apellido «Anguix» o «Ganguix» cabe decir que en el tercer volumen de los «Quinque libri» de la Parroquia (1606) se encuentra la defunción de la morisca «Angela Guengueix, muller de Francés Chulupei». Las formas «Ganguix», «Ganguis» y «D'Anguix» pudieron ser grafías derivadas de la primera, a menos que Domínguez las encontrara en los dos primeros volúmenes de los «Quinque libri», hoy desaparecidos.

Junto al «carrer del Pou» habría que situar el pintoresco rincón del «Pou d'Alsina», topónimo de referencia doble: al pozo que aún se conserva y al apellido Alsina, Alzina, Alcina o tal vez Olcina de algún vecino.

«Tossal de Doix», «carrer de La-hoz» y «Divina Gracia»

Domínguez sitúa un «tossalet del Pí» en el punto H de su plano topográfico que coincide con la parte más elevada de la Parroquia, hoy cubierta por las calles de San Isidro y San Sebastián.

Cuanto menos resulta sospechoso que el topónimo «del Pí» se aplique, entonces, sin relación al Monasterio franciscano de Santa María del Pí, que ya

Carrer Sant Llorenç

Carrer Pou d'Alzina

Carrer Divina Gràcia

dio nombre al collado, a la calle actual de San Antonio y al portal del «carrer de la Goleta» (San Cristóbal).

Más tarde aparecería el «barrio del pinet», pero tan alejado en el tiempo, que en nada afecta a nuestra sospecha. Y la tenemos porque, apoyándonos en los siguientes datos documentales, llegamos a la conclusión de que las calles que, hoy, ocupan el antiguo «tossalet» no parecen tan antiguas como podría suponerse:

- En un censo de 1470, que nos facilitó don José Camarena, se da la referencia a una casa en el «carrer de les tendes olim del trapig» que sube al «tossal de Doix».

- En la escritura de propiedad de la casa núm. 22 de la calle San Isidro se dice: «Casa de habitación situada en la calle de San Isidro conocida por tossal de Doix».

- y finalmente, en el archivo parroquial de San Roque se encuentra la partida de defunción del médico Jayrne Tena, que, en 1775, fue enterrado «en el cementerio (fossar) de esta iglesia junto a la pared, que mira al tossal de Doix».

Todo esto cuestiona, pues, la toponimia de este sector en cuanto a su antigüedad y conduce a suponer que el «tossal de Doix» comprendía el entorno formado actualmente por las calles San Sebastián, San Isidro, La Hoz, Poniente, San Pancracio y parte de la Divina Gracia. Un altozano pintoresco, probablemente con algunos pinos y casas diseminadas, que, con el tiempo, darían lugar a las calles que conocemos.

Respecto a la denominación «La Hoz»⁶⁵ nos fuerza la opinión de que responde al apellido de algún vecino, como ocurre en las calles Camacho, Fateres, Ganguis,

Abram, Pou d'Alsina y otras, que no conservan la denominación antigua. Precisamente el último enterramiento, que se efectuó en el fósar de San Roque, antes de la inauguración del primer cementerio municipal (28 de julio de 1816), fue el de la niña Josefa Lahoz, hija de José Lahoz y Catalina Castillo. Apellido que se repite en los libros parroquiales desde 1743 con las grafías «Laos», «Laoz» y «Lahoz». Carlos Laos, natural de Enguera, contrajo matrimonio en esta Parroquia el año 1780.⁶⁶

Carrer Lahoz

Sobre la puerta con arco de medio punto de una de las casas más antiguas de la calle La Hoz, había un panel de azulejos con la imagen de Nuestra Señora de los Dolores, que fue colocado en 1871 a expensas de Mariana Bañuls. En 1981 la casa amenazaba ruina y el panel fue trasladado a la fachada Sur de la casa abadía con la debida autorización de su propietario.

⁶⁵ Com apunt aclaratori, que aporta més dades sobre aquest tema, presentem un text del mateix Francisco Pons extret de: "Lahoz. Una historia intrascendente", publicat dins el *Llibre de festes del Crist de Sant Roc*, Oliva 2004, pàgs. 24-25 [Nota de l'editor]:

En las referencias documentales del archivo parroquial de San Roque y en expresiones coloquiales, la calle Lahoz se ha llamado también La hoz, La os, La fos y La vos..., y dada su configuración topográfica, que a algunos pareció curvada, se dio la explicación de que el nombre hace referencia a la herramienta de segar, que, de ser así y dada la época y lugar, más bien tendría que haberse llamado La corbella.

⁶⁶ Novament, un fragment de "Lahoz. Una historia intrascendente...", ens aporta més dades sobre el tema. Concretament, es tracta d'un fragment de la pàg. 25 [Nota de l'editor]:

[...] y la niña Josefa Lahoz, hija de José Lahoz y Catalina Castillo, fue enterrada en el fósar de San Roque el año 1816.

*Si acabara aquí esta disertación poco habría añadido a lo que escribí en su día sobre este tema; pero no hace mucho y hojeando los *Quinque Libri* de mi parroquia actual, quedé sorprendido y en cierto modo gratificado (razón del epígrafe que encabeza este artículo) por la inscripción matrimonial de Domingo Isac, natural de Gandía, que en 1837 contrajo matrimonio en Daimús con Maria Teresa Rosa Lahoz, hija de José Lahoz y Manuela Torres, todos naturales de Oliva y feligreses de la parroquia de San Roque.*

La joven esposa falleció a los cinco meses de casada y, en la inscripción de su defunción, el mismo vicario que la desposó dejó constancia de que recibió el Santo Sacramento de la Penitencia únicamente y no dió lugar a más; no hizo testamento por no tener de que testar y fue enterrado su cuerpo "amore Dei" (por amor de Dios), es decir, gratuitamente dada su condición de pobre; lo que permite suponer su origen humilde más propio de la calle Lahoz que de Les Tendes o del Carrer Sant Jordi.

«Carrer del Pi», «placeta del Pou» y “carreró del Fossar”

La vía de comunicación entre la antigua «vila» y el monasterio de Santa María «del pí», la constituían los «portal, carrer i “collado”», que tomaban nombre del mismo monasterio, siguiéndoles el «camí del pí», que cruza el «riuets dels frares». Así, pues, el «portal del pí» daba entrada a la vila por la calle de la Goleta, hoy San Cristóbal, y el «carrer del pí», que estaba formado por el último tramo de la calle Abadía y la de San Antonio, conducía a las afueras o «collado del pí», después de cruzar la «placeta del pou», hoy llamada «de Sant Roc». En ésta entraba, por el Oeste, el desaparecido «carreró del fossar», que pasó a ser ensanche de la plazuela con la demolición de las casas fronterizas a la fachada principal del templo.

Carrers «Sant Jordi», «Santana» y «les Heres»

Transcribimos simplemente la grafía de estos topónimos tal cómo los encontramos en diversos documentos, con la observación de que en uno de ellos dice: «carrer de Sant Jordi eo Santana».

Bien se deja entrever que el topónimo «Santana», tomado de la ermita del próximo castillo, daba nombre al camino-calle que la comunicaba con la «vila», y que al expandirse la urbanización de aquel sector, aparecieron las calles que ahora conocemos.

La calle «de les Heres» tomaba el nombre del lugar de trilla donde actualmente se halla y al que conducía probablemente aquella calle, hoy llamada «Antonio Maura».

«Carrer del Cup» después «San Benjamín»

Ninguna referencia documental al «carrer del cup» nos lleva más allá de una denominación popular derivada del establecimiento de un lagar (“Cup”) en la misma calle. Tardíamente encontramos esta calle con el nombre de «San Benjamín» y, desde 1931, el de «Rafael Pascual».

«Carrer dels Serrans» y «del Poet dels Serrans»

La primera referencia documental a esta calle la encontramos en un cabreve de 1611, aunque es de suponer que la realidad topográfica del «poet» sería anterior a esta fecha.

De una información oral recogemos el dato de que, tardíamente, el pozo pasó a formar parte del «sequer de Ventura», por lo que la calle que se había formado a su alrededor vino en llamarse de «San Buenaventura», sin que sepamos de quién o de dónde partió la iniciativa. Posteriormente se recuperó el nombre de «Serrans» o «Serranos», como se denomina en la actualidad.

«Carrer de les Torres»

Ninguna referencia nos permite asegurar el origen de esta denominación, pero hay datos topográficos que pueden justificar su existencia: la torre del «portal del Pí» que aún existe en la confluencia con la calle Abadía»; la torre hoy integrada en la casa núm. 14; la torre que se conserva en el «carrer de la Comare o Vicente Albert», y, en todo caso, la supuesta torre del homenaje del palacio condal, y posiblemente otra en la prolongación de esta calle, que hoy se llama «carrer de Sant Miquel» .

Tres referencias de los siglos XVII y XVIII al «carrer del portalet de palacio en lo arraval» en las que una casa linda con la muralla por las espaldas y otra con el palacio, «carreró en mig», nos permiten suponer que se trata del actual «carrer de les Torres» al que conducía una supuesta salida privada del palacio, que no debe confundirse con el «portal del Pí».

Calles no documentadas del antiguo arrabal

Hay calles actuales cuya existencia en el siglo XVII no podemos asegurar aunque no dudamos de su antigüedad. Las enumeramos apuntando alguna conjetura:

- **Collado.** Fijándonos en las fachadas y trazado de esta calle se adivina que es reciente, pues existen referencias al «camí del Collado» en el que estaba el cementerio mudéjar y algunos predios de la antigua mezquita que pasaron a ser propiedad de la Parroquia de San Roque.

- **Santa Llúcia.** Debió formar parte de la «placeta del Pou».

- **Isabel la Católica.** Parece que se trata de una rinconada antigua de «Sant Jordi» y, por cierto, con algunos vestigios de portales mudéjares.

- **Esterá.** Más bien parece de trazado o apertura tardía sobre antiguos corrales de las calles «San Lorenzo» y «les Tendes».

- **Ángeles y San Francisco.** No se han encontrado referencias.

- **Plaça del Penyot.** Claramente se advierte que responde a una realidad topográfica: la rocosidad del terreno.

- **Cánovas del Castillo, San Jacinto, Ecce Horno y San Marcos.** Algunas construcciones permiten suponer que se trataba de casas aisladas -por tanto sin denominación- consideradas como prolongaciones de sus correspondientes calles adyacentes.

Otras calles de la parroquia

Con toda seguridad no existieron antes del siglo XVIII

IL·LUSTRACIONS

Oferim, a continuació, una breu mostra de les il·lustracions publicades de Pons Moncho. En aquest punt, més que l'exhaustivitat, pretenem deixar constància d'un altre dels aspectes destacables del nostre autor: la vessant artístic-il·lustrativa.

L'inici de la faceta de dibuixant, com la d'historiador, la trobem als temps del Seminari. Durant aquesta època de formació va rebre classes de dibuix del prestigiós escultor (especialitzat en medallística) Enrique Giner Canet, catedràtic de l'Escola de Belles Arts de Sant Carles de València, i membre de número de l'Acadèmia del mateix nom.⁶⁷ Francisco Pons prompte va demostrar ser un alumne destacat, la qual cosa va fer que els superiors confiaren en ell per tal que donara classes de dibuix als cursos inferiors. Tasca que dugué feliçment a terme.

Presentem, ordenades cronològicament, una bona representació de les il·lustracions que Francisco Pons ha realitzat al llarg d'aquests anys (i que no han aparegut en cap dels punts anteriors). Insistim en el fet que es tracta de les il·lustracions publicades, doncs sabem de l'existència d'altres dibuixos (el·laborats amb distintes tècniques pictòriques) que mai no han vist la llum de la impremta.

⁶⁷ *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana*, Tom V, entrada "Giner Canet, Enrique", València, 1973, pàg. 113.

Llibre del Trapig, pàg. 23

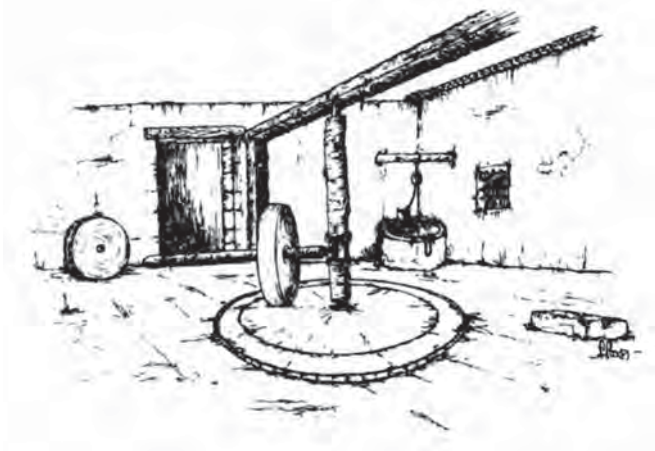
Llibre del Trapig, pàg. 35

Llibre del Trapig, pàg. 32

Llibre del Trapig, pàg. 49

Llibre del Trapig, pàg. 47

Llibre de Sant Roc, pàg. 618

Llibre del Trapig, pàg. 57

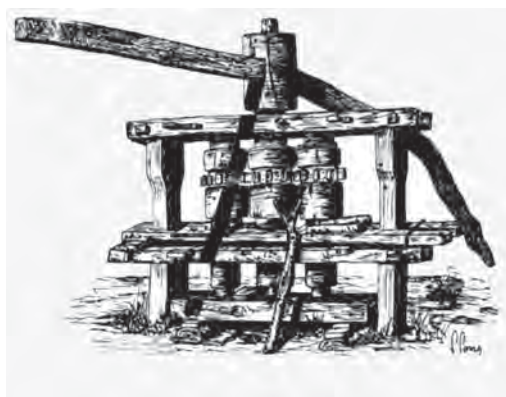
Llibre del Trapig, pàg. 62

Llibre del Trapig, pàg. 75

Llibre del Trapig, pàg. 90

Llibre del Trapig, pàg. 102

Llibre del Trapig, pàg. 108

PARAULES DE COMIAT

Tú y yo, lector,
quedémonos pensando
que todo aquello ya es historia,
prendida, aún, de los viejos aleros
y otros mil detalles
que todavía abundan en nuestro casco antiguo.

Pero que,
cada vez que un viejo portal cede a la demolición de una piqueta,
o una aldaba de forja se vende por algunos duros
a cualquier chamarilero aprovechado,
es algo que se le arranca al “ser histórico” de Oliva;
algo que nadie, ya, jamás, podrá recomponer,
algo que muere definitivamente en nosotros
y no merecerá, mañana,
las disculpas de quienes, con benevolencia,
aún podrían otorgarla a la incultura que se “cargó” el palacio de los condes
y la señorial casa de Alonso.

Francisco Pons Moncho
Fragment de “Callejero olivense III”,
dins el *Llibre de Fira i Festes*, Oliva, 1983

Articles originals de: FRANCISCO PONS MONCHO
Sacerdot diocesà i historiador

NORMES D'EDICIÓ DE *CABDELLS*

Els articles tractaran sobre qualsevol aspecte relacionat amb la història d'Oliva i el comtat: evolució històrica, patrimoni artístic i cultural, figures il·lustres, toponímia i antroponímia, tradició literària i religiosa, aspectes sociopolítics i econòmics.

Els treballs deuen ser, preferentment, originals. No obstant, també tenen cabuda els articles publicats dins obres col·lectives de difícil accés per als lectors i investigadors olivans.

Els mitjans per poder fer arribar els treballs són:

- Per correu electrònic a través de la pàgina web de l'Associació:
www.centellesiriusech.com.
- O bé lliurant-los personalment a algun membre del consell redactor.

Es presentaran, preferentment, en valencià, i seran mecanoscrits a dos espais amb una lletra tamany 12, en format DIN-A4, i no superaran l'extensió de 30 fulls per una cara. Si és possible, a més de la versió mecanoscrita, s'hi inclourà el text informatitzat, preferiblement en el format d'ordinador Word (editor de textos de l'Office).

Les notes crítiques apareixeran a peu de pàgina i es reservaran a explicacions o aclariments complementaris. També s'hi inclouran les referències bibliogràfiques. Al final del treball es tornaran a citar les referències ordenades alfabèticament i seguint les convencions de la bibliografia científica internacional:

- articles (títol entre cometes i nom de la revista en cursiva, numeració completa, editor, lloc i any d'edició, pàgines):

SANCHIS COSTA, J., "L'economia de Santa Maria en el trànsit del segle XVIII al XIX", dins *Cabdells 1*, Oliva, Associació Cultural Centelles i Riusech, 1999, pp. 79-99.

- llibres (títol en cursiva, editor, lloc i any d'edició, pàgines):

SENDRA I MOLIÓ, J., *Els comtes d'Oliva a Sardenya*, Oliva, Ajuntament d'Oliva, 1998.

- capítols o parts de llibres col·lectius o miscel·lanis (autor, títol, dins, títol del recull, nom de l'editor, lloc i any edició, pàgines):

MULLER, P., "El Palau d'Oliva dels Centelles", dins *El Palau dels Centelles d'Oliva*, Oliva, Ass. Cultural Centelles i Riusech, 1997, pp. 89-144.

Els noms dels autors hi figuraran en versaletes, primer el cognom o cognoms; i, separat per una coma, el nom abreviat amb la lletra inicial.

En un full separat l'autor inclourà una síntesi (8/10 línies) de l'article, les paraules claus (10-12) i un breu extracte del seu currículum professional.

El comitè de redacció, a l'hora de publicar les col·laboracions, podrà aconsellar-ne els canvis que considere adients. Així mateix, també convidarà l'autor, si així ho creu oportú, a ser membre del consell assessor de la revista.

ÍNDIXS DELS CABDELLS ANTERIORS

CABDELLS I

Presentacions

- Antoni Esteve, president Associació Cultural Centelles i Riusech 11
- Manuel Martí, director de Cabdells 13
- “Els quatre aniversaris” pel Consell de Redacció 15

1. La creació del Comtat d’Oliva (1449-1999)

- A la recerca del palau..... 21
PRISCILLA E. MULLER
- L’abús de poder als feus sards del Comte d’Oliva en un decret del virrei madrigal sobre el Senyoriu del Màrguine (1561)..... 29
JOSEP SENDRA I MOLIO
- Les religioses clarisses i els Borja-Centelles 41
JOSÉ CASTELL BOMBOÍ

2. La butlla de la plebania (1549-1999)

- El sistema beneficial de l’església de Santa Maria la major d’Oliva, del segle XIV al XIX 51
FRANCESC GIL PERICÁS
- L’economia de Santa Maria en el trànsit del segle XVIII al XIX..... 79
JOSEP SANCHIS COSTA
- Sobre l’antiga confraria de la Sang d’Oliva..... 101
MANUEL MARTÍ I ASCÓ

3. El naixement d’en Gregori Mayans (1699-1999)

- Apuntamientos de Oliva, tres volums en el Fons documental mayansià..... 123
ANTONIO MESTRE SANCHIS
- La variació lingüística del valencià al segle XVIII a través de Joan Antoni Mayans (1718-1801) 129
EMILI CASANOVA

4. La construcció de la capella del Crist de Sant Roc (1749-1999)

- El classicisme italià a la capella del Santíssim Crist de Sant Roc d’Oliva i la vessant social de la mateixa 153
JOAN FRANCESC PI I APARICI

- Recull documental..... 169**

CABDELLS II

Represa i comiat	11
 <i>Quadern “edat moderna”</i>	
- Moriscos i terratinents. L’origen de les propietats de Santa Maria la major d’Oliva.....	15
JOSEP SANCHIS COSTA	
- Un distingit matrimoni en l’Oliva del segle XVII: Alonso de Celada i Clara de la Cerda	47
MANUEL MARTÍ I ASCÓ	
- El feu d’Oliva: família, poder i xarxes clientelars a l’època del comte-duc d’Olivares.	75
GIANFRANCO TORE	
- El Regne de Sardenya i els feus d’Oliva durant la guerra dels trenta anys (1618-1648)	85
GIOVANNI MURGIA	
- Aspectes de la vida dels olivans del segle XVIII recollits per Gregori Mayans	91
ANTONIO MESTRE SANCHIS	
 <i>Miscel·lània d’estudis</i>	
- La restauració de la Mare de Déu del Rebollet.	113
ENRIQUETA CEBRIÁN	
- Estudi analític de la Mare de Déu del Rebollet.	127
PILAR INEBA TAMARIT	
- La capella del Crist de Sant Roc: sistemes constructius i patologies	133
VICENT FRANCESC LLOPIS CARDONA	
- Dos tractadistes de la geologia humana: Enric Sòria i Joan Fuster,	151
ENRIC GIL MUÑOZ	
 <i>Recull documental</i>	 167

CABDEL·LS III

- Mercat de la terra i producció agrària a Oliva en el primer terç del segle XV.....	11
JOSEP BORDES GARCIA	
- Segimon Arquer i Gaspar de Centelles en la tempesta política del segle XVI.....	29
FRANCESCO CARBONI	
- Reflexos de la crisi camarassa en l'estat sard d'Oliva.....	61
BRUNO ANATRA	
- El llenguatge administratiu valencià a principis del segle XVIII.....	71
JOSEP SENDRA I MOLIÓ	
- Sobre la peste de Oliva de 1785	95
FRANCISCO PONS FUSTER	
- Les cases del carrer tamarit en Oliva.....	119
MIQUEL DEL REI	
 <i>Miscel·lània</i>	
- Monumentos de Oliva. Carrer de les Moreres.....	143
- Donació de taulellets gòtics del Palau d'Oliva.....	146
FRANCISCO MESTRE	

CABDELLS IV

- Presentació.....	11
ANTONI ESTEVE I BLAY	
- Notes sobre els Centelles al Regne de València i l'inventari del seu Palau d'Oliva	15
VICENT FELIP SEMPERE*	
- Antecedents de la conquesta	17
- Enfeudació del castell de Nules i el seu territori. Fundació de Nules i Moncofa. Els Montcada.....	27
- Els Centelles, senyors de Nules.....	37
- Recull d'imatges	47
- Els Centelles, senyors de Nules, Rebollet i Oliva	65
- Els Centelles, senyors de Nules, i comtes d'Oliva	73
- La successió de Pere de Centelles	93
- L'inventari del Palau d'Oliva.....	101
- Apèndix documental	109

CABDELLS V

- Presentació del president Associació Cultural Centelles i Riusech..... 9
ANTONI ESTEVE
- 2007, cent anys de la concessió del títol de Ciutat a Oliva 11
- La toponímia urbana d'Oliva..... 15
JOSEP SENDRA I MOLIÓ
- Antonio Cortina, pintor dels evangelistes del temple parroquial de Sant Roc 53
CONSUELO LLOPIS BAUSET
- Plafons ceràmics i imatges devocionals a Oliva..... 81
FERNANDO SENDRA BAÑULS
- José Maria Vidal Pastor i el món organístic a Oliva entre 1537-2005 105
JOAN FRANCESC PI I APARICI
- HOMENAJE A FRANCESC FERRER PASTOR DURANT LES II JORNADES INTERNACIONALS
D'HISTÒRIA DELS CENTELLES I DEL COM TAT D'OLIVA (18 D'ABRIL DE 1999)..... 167
JOSEP SENDRA I MOLIÓ
- La família Carròs i Violant Carròs i de Centelles..... 171
FRANCESC FERRER PASTOR
- Visita dels conservadors de The Hispanic Society of America a Oliva..... 192
ANTONI ESTEVE BLAY

Més informació a www.centellesiriusech.com
ASSOCIACIÓ CULTURAL CENTELLES I RIUSECH

Qui som?

L'Associació Cultural Centelles i Riusech d'Oliva es va constituir el 16 de desembre de 1995. Els seus fins són: Investigar i recopilar; protegir i recuperar i donar a conèixer tot allò que estiga relacionat amb la casa comtal dels Centelles i Riusech com a patrimoni cultural propi i recurs de futur.

A més; l'entitat vetlarà per la protecció i conservació de tot el patrimoni local.

Què fem?

Entre les activitats que es programen habitualment cal destacar:

-La preparació de projectes d'investigació i recuperació de materials relacionats amb la Casa Comtal dels Centelles.

-La promoció i difusió de la història i la cultura pròpia en diversos àmbits socials, musicals, didàctics, etc. En aquest apartat s'organitzen jornades, conferències, publicacions, exposicions i altres activitats que es consideren adients.

-La defensa del patrimoni local, tant històric-artístic com de tradicions rebudes dels nostres avantpassats.

-La participació en projectes culturals comuns de la Safor, Comarques Centrals Valencianes o País Valencià, entre altres àmbits.

-La concessió d'una beca anual, la «Beca d'Investigació en Serafí de Centelles i Riusech» i una distinció honorífica a una persona o entitat que destaque en la conservació o recuperació del patrimoni olivà.

Altres qüestions d'interés:

L'Associació Cultural Centelles i Riusech és una entitat sense ànim de lucre. Està oberta a la col·laboració amb institucions públiques i privades i a la recepció d'herències o donacions per als fins de l'entitat.

La seu de la mateixa es troba al número 6 del carrer l'Enginy de la vila d'Oliva.

Com fer-se soci?

Poden ser membres de l'Associació totes les persones, majors d'edat, que, d'alguna manera, tinguen interès de servir el fins de la pròpia entitat cultural. Per associar-se només cal omplir la butlleta annexa i sufragar l'import de la inscripció.